

БОШ МУҲАРРИР САҲИФАСИ

ZAR YAMOQLAR

Пойтахтимизнинг марказий манзилларидан бирида — йўл ёқасида ҳайбати чоғроқ уйдек келадиган бир “манзара”га кўзим тушди. Тепасига “XX аср сўнги йилларидаги Ўзбекистоннинг энг машҳур шахслари” деб ёзилган (рус тилида). Ким экан, дея бош қотириб овора бўлманг, тополмайсиз. Мен ҳам уларнинг номини айтмайман. Айтганда нима — барибир у арзандани ҳеч ким олиб ташламайди. Пули тўланган. Реклама. Ҳай, анчайин бахту омаддан шишиб турган икки ёш йигит. Тўй-пўйларга бориб юрадиган яллаган болалардан. “Юлдуз” ҳам дейди унақаларни — ердагиси-да, жайдари юлдуз.

Ўтган асрнинг сўнги йилларидаги қаҳрамонларимизни-ку билиб олдик, хўш, янги аср бошидаги машҳур кишиларимиз ким экан денг? Бу ҳам — ўшалар.

Машҳур дегани — бирон бир ҳунари ёки қилиғи билан эл орасида шўҳрат қозongan, бугунги кунга келиб эса номини эшитибоқ аксарият ёш-яланг жазавога тушадиган алоҳида бир тоифа, шахс дегани. Йўқ, беихтиёр оғиздан чиқиб кетди, узр — шахс эмас, оммабопу ҳаммабоп бир кимса. Бошқалардан ортиқ бир жойи — гоҳида замоннинг қитиғини топа билгани, уддабуронлиғи. Шўҳрат бобиға келсак, одам фақат эзгу амаллар билан эмас, гоҳо фарз аралашган кори бади орқасида ҳам донг таратиши мумкинки, ундай шоввозларни шахс атаб бўлмас, нима дедингиз?

Шахс — мустақил фикрлайдиган, умум номидан гапирмоққа маънан ҳақли зот. Агар у ана шу йўлда маълум такомилга етсагина миллатнинг шарафига айланади.

Замонавий ашқол-дашқоллар кўмағида уч-тўртта хиргойи билан чиқиб, ҳали гўр ёш-ялангнинг чапагини олган бугунги “юлдуз”ларни шахс деб, миллат шарафига лойиқ санъаткор деб бўладими? Аммо, таажжубки, Абдулла Қаҳҳор ёки Ҳабиб Абдуллаев кимлигини сўрасангиз бармоқ тишлаб қоладиган аксар ёшларимиз гап ановиларга келганда сайраб кетади — номма-ном санаб беради. Аҳвол шу.

“Шўҳрат — чолвордаги кўзга ташланиб турадиган зар ямоқдир”, деган экан бир вақтлар Пушкин. Чолворида зар ямоғи бор одам шахс аталаверадиими?

Гап келди, айтайлик: мамлакат саҳнаси ҳам, жаҳон саҳнаси ҳам миллий шараф ниқобидаги фирромликлар билан эмас, чинакам ижодий меҳнат, ақл-заковат билан забт этилса, ҳалол, умрбоқий бўлади.

Биргина рекламага шунча ваҳимами дейишингиз мумкин. Дарвоқе, яқинда кўрдим: ниҳоят, кимдир биров уни олдириб ташлабди. Барака топсин. Аммо хотирингиз жам бўлмай, бунақа аломат тасвирлар шахарнинг бошқа гўшаларидан ҳам ҳар қанча топилади.

Халқимизнинг соддагина, лекин аччиқ бир гапи бор: “Пул ўлсин-а, пул ўлсин!..”

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят:

Фахриддин НИЗОМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Муҳиддин РАҲИМ
(бўлим мудири)
ШОҲСАНАМ
(бўлим мудири)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудири)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомухбир)

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нуриддин ТҲЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Шеърӣ асарлар журналнинг ўз таъаббуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2010 йил 11 январь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 /₁₆ 8 босма тобак. 840-бўйртма. Нашр адади 3000 нусха. ISSN 2010-6491

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Адабиёт руҳни поклайди.
Профессор Наим КАРИМОВ билан суҳбат.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Миллий жипслик омиллари.....12

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Улуғбек МУҲАММАДИЕВ. Но“давлат” ташкилотлар.....20
Назар ЭШОНҚУЛ. Маданият нима?
Маданиятсизлик-чи?.....28

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Улуғбек САИДОВ. Маърифатчилик: тафаккур ва эркинлик уйғунлиги.....36

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Фалсафа фанми?.....44

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Матназар АБДУЛҲАКИМ. Муҳаббатдан бошқа шафқатлар — зулм... ..50
Адиба УМИРОВА. Майсалар оҳидан танидим сени... ..54

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Ясунари КАВАБАТА. Ойнадаги ой.....58

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Улуғбек ДОЛИМОВ. Эски мактаб.....66

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Шариф ЮСУПОВ. Оғача ойм.....74

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдулла ШЕР. Халқни англасанг —
Ҳақни англайсан.....82

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Жуманазар БОЗОРБОЕВ. Мўғуллар
ичидаги қорақалпоқлар кимлар эди?....86

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Маъруф ОТАХОНЗОДА. “Хешлигим бор
қон билан унга...”89

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Шомирза ТУРДИМОВ. Шажара сабоғи.....92

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Жаббор ЭШОНҚУЛ. Шарққа юзланиш.... 104

Улуғбек ДОЛИМОВ

Шариф ЮСУПОВ

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

- Ғулом ПИРНАЗАРОВ. Миллий ғоя ва
ёшлар тарбияси.....112
- Аброр ЮСУПОВ. Трансчегаравий
дарёлар муаммоси.....113
- Акбар МУҲАММАДЖОНОВ. ШҲТ фао-
лиятида Афғонистон масаласи.....114
- Нуриддин ҲОШИМОВ. Аждодлар
мероси ва сиёсий маданият.....115
- Хайриддин НИЗОМОВ. Ҳамкорлик
самаралари.....116
- Мавлуда РАҲМОНОВА. Фалсафада
ҳам беназир.....118
- Шукур ЖАББОРОВ. Герменевтика —
талқин назарияси.....119
- Нигора БҮРОНОВА. Оғир саноатнинг
оғир кечмиши.....120
- Улуғбек МАМАТОВ. Бўёқларда жон-
ланган тарих.....121
- Чинора ЭРГАШЕВА. Ошиқлар куйи.....122
- Абдиолим ЭРГАШЕВ. Бахшичилик
завол топадими?.....124
- Зулхумор МИРЗАЕВА. “Парда”
жозибаси.....125
- Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....127

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

ADABIYOT RUHNI POKLAYDI

Профессор
Наим Каримов билан
суҳбат

— Жадидлар — миллий тарихимиздаги ноёб ҳодиса, том маънода феномен. Сабаби — фикр ва фаолият бобида бу қадар дадил кишилар ҳар қачон ҳам етишиб чиқавермаган. Улар тарих учун жуда қисқа бўлган муддат — йигирма-ўттиз йил ичида ижтимоий онг ва ижтимоий ҳаётни кескин ўзгартириб юборди! Ўзбек халқига миллий мустақиллик учун тарихий шароит етилганда ҳам бу ёвқур аждодлар меросига биринчилардан бўлиб эҳтиёж туғилгани бежиз эмас. Домла, айтинг-чи, мустақилликка эришган бугунги авлод жадид боболарнинг армонларини амалга ошира билдимиз? Улар илгари сурган ғоялардан яна қайсилари Ватан ва миллатнинг эртанги ҳаётини куришга кўмак бера олади?

— Чиндан ҳам, XX аср бошларида жадидларнинг тарих сахнасига чиқиши, ҳаёт дарёсини бирдан тўлқинлантириб, уни янги ўзанга буриб юбораёзгани — фавқуллодда буюк ҳодиса. Агар большевиклар Туркистон Мухториятини чақалоқлик палласидаёқ бўғиб ташламаганда, жадидлар замонавий, демократик, парламент бошқарувига асосланган маърифатли давлат моделини яратган бўлармиди?.. Ҳар ҳолда улар ўз дастурларини босқичма-босқич амалга оширишга интилган. Бунинг учун ҳатто 1917 йил воқеаларидан кейин ҳам келажақда ўзбек миллий давлатини идора қила биладиган, фан ва маданият, қишлоқ хўжалиги ва саноат соҳалари бўйича юқори малакали мутахассислар етиштириш мақсадида етмишга яқин йигит-қизни Германияга ўқишга юборган. Уларнинг режасига кўра, 1922-23 йиллардан бошлаб ҳар йили Европа мамлакатларига, шунингдек, Россиянинг Москва ва Петербург шаҳарларига кўплаб ёшлар юборилиши лозим эди. Лекин большевиклар барпо эта бошлаган давлат бундан манфаатдор эмас ва ҳатто “Кўзғол, куллар!” дея наъра тортаётган режага зид эди. Шунинг учун улар давлат тепасига келиши биланок жадидларни кириб ташлашни мақсад қилиб олди ва қизил империя тарих уммонига фарқ бўлгунига қадар ҳатто “жадид” сўзи тилга олинишига ҳам йўл қўймади.

Энди жадидларнинг орзу-армонларига келсак, уларнинг буюк орзуси 1991 йилнинг 1 сентябрида рўёбга чиқди: ўзбек халқи ниҳоят мустақил Ватанда яшаш ва ишлаш имконини қўлга киритди!

Лекин, шунисига аминманки, агар жадидлар ҳозирги до-риломон кунларга етиб келганида ҳам Гётенинг “Фауст”и-даги каби “Соня! Сен гўзалсан, тўхта!” демаган бўларди. Негаки, орзу ва армон — чек-чегараси бўлмаган тушунча. Жадидлар, албатта, орзу-армонлари йўлида ўқтин-ўқтин пай-до бўлиб турадиган ҳаётий муаммоларни ечишдан ташқари жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатларига ҳам назар таш-лаган ва шу мамлакатларда яшаётган халқларнинг тараққиёт даражаси билан ўз халқининг ҳаётини таққослаб, янги-янги залворли режалар ишлаб чиққан ва ниятларини рўёбга чи-қаришга интилган бўларди.

Бугунги халқимизни бундан йигирма-ўттиз йил илгариги халқ билан қиёс-лаб бўлмайди. Мамлакатимизнинг ташқи қиёфаси ҳам, халқимиз дунёқараши ҳам, унинг турмуш тарзи ҳам бутунлай ўзгарди. Аммо халқнинг менталитети билан боғлиқ одатларнинг ўзгариши осон эмас. Ҳар қанча фармону қарор чи-қарсангиз ҳам, сахар-мардондан кўзини уқалаб тўйхонага кетаётган кишилар сафи озаймайди. Ҳали уйқуси қочиб улгурмаган одам тонг-сахарлаб ҳазми оғир таомни танаввул қилиши шартми?

Жадидлар ислоҳ қилмоқчи бўлган масалалардан бири ҳам айна шу — тўй ма-саласи эди. Улар яшаган замонларда тўй маҳалла миқёсидаги маърака эди, холос. Одамлар ухламасдан шаҳарнинг бир чеккасидан нариги чеккасига ош егани бор-масди. Аҳолининг аксар қисми камбағал ёки ўртаҳол бўлган ва тўй харажатлари шу тоифа кишиларнинг баттар камбағаллашувига сабаб бўларди. Жадидлар тўй — оилавий байрам, шунинг учун кўпга ош тортаман деб қарзга ботманг, агар орзу-ҳавас йўлида сарф-харажат қилмоқчи бўлсангиз, шу маблағни фарзандингизни илмли, маърифатли этишга сарфланг, деган даъват билан чиқди.

У вақтдаги тўйларни ҳозирги ҳабдабали тўйлар билан асло солиштириб бўлмай-ди. Агар жадидлар ҳозир яшаганларида нима деган бўларди? Қўша-қўша дошқозон-ларда ош дамлаб, юртга тўй бергандан кўра, меҳрга муҳтож оилаларга мадад кўлингни узат, фарзандларинг таълим олаётган мактабга уч-тўртта компьютер совға қил, ма-ҳаллангдаги ўнқир-чўнқир йўлларни асфальтлаб бер... деган бўлмасмиди?

Кези келганда айтиш жоизки, ҳашаматли ресторан ва тўйхоналарнинг кўпа-йиши халқнинг бой бўлганини англамайди. Жадидлар орзу қилган бойлар ҳали етишиб чиққанича йўқ. Фитрат домла “Ҳинд сайёҳи баёноти” асарида XX аср бош-ларидаги иқтисодий муаммолар борасида сўзлаб, бундай деб ёзган эди: “Яна бошқа масала ҳам борки, бунга ҳам арз этсам: тижоратдан мақсад — бойлик орт-тиришдир (яъни пул топиш). Аммо сарватни (бойликни) қўлга киритишнинг йўли фақатгина тижорат эмас. Бунинг жуда кўп йўллари бор бўлиб, тижорат шулардан биридир. Бошқа йўл: “ихрож саноати”, яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва “аъмол саноати”, яъни ускуналар (фабрика ва заводлар) яратишдир”.

Ўзбекистон — энг аввало, аграр мамлакат. Бугунги бойларимиз энг замонавий технологияга асосланган завод ва фабрикалар куриб, қишлоқ хўжалик маҳсулотла-ридан тайёрланган рақобатбардош товарларни жаҳон бозорига олиб чиқмагунча мамлакатимиз, айниқса, қишлоқ аҳли бойимайди. Фитрат айтмоқчи, халқ ва мам-лакат фаровонлиги кўп жиҳатдан ихрож ва аъмол саноатининг келажагига боғлиқ.

Жадидлар тўйдан ташқари, гиёҳвандлик, жувонбозлик сингари миллат камо-лига монелик қилган масалаларга ҳам бежиз эътибор қаратмаган. Аммо уларни ҳаяжонлантирган энг муҳим масала маърифат эди.

XX асрда қандай оламшумул воқеалар содир бўлган бўлса, буларнинг барчаси юксак ақл-заковат ва билимнинг самараси эди. XXI асрда яшаётган ёш ватандошларимиз жаҳонга Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий сингари машхур сиймоларни етиштириб берган ўзбек халқининг илмий ва ижодий салоҳиятини намойиш эта оладиган етук инсон бўла оладими? Бор-йўғи, икки-уч минг нусхада чоп этилаётган китобларни ҳам сотиб олмайдиган, олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги маърузаларни хуши келганда бориб тинглайдиган ёшлар буюк аждодларига муносиб маърифатли ворис бўла олармикан?..

Агар жадидлар бизнинг кунларга эсон-омон етиб келганида яна енг шимариб ишлаган бўлардилар.

— *Домла, ўзингиз ҳам кўп бор такрорлагансиз, ўтган асрда ўзбек адабиёти 20-, 60-, 80-йиллардаги қисқа муддатли эркин нафас олишларни айтмаса, асосан, эркинлик сиртмоғида бўғилиб яшади. Қанча-қанча адиблар, тўғрироғи, сара, гул адиблар жисман маҳв этиб юборилди. Тирик қолганлар қалбида эса бир умр кўрқув ва ҳадик яшади. Бу кўрқув ва ҳадик ижодкорнинг асл “Мен”ини итоатда сақлаб турган хоин “Мен” эди. Баъдий ижод табиатини биласиз: чинакам асар фақат илҳом туфайли дунё юзини кўради, илҳомни эса фақат озод руҳдан қидирмоқ керак. Хуллас, XX асрда қалам аҳли аксар муте аҳволда илҳомсиз асарлар яратган экан, бу давр адабиётини тўлақонли деб ҳисоблаб бўладими? Ҳолбуки, Сиз бу даврни ўзбек адабиётининг олтин асри деб атайсиз. Бунда қандай принципларга асосланасиз?*

— Чинакам асар фақат илҳом туфайли туғилади, дейиш у қадар тўғри эмас. Ёзувчи ёки шоирнинг адабиёт олдидаги, салафлари олдидаги бурчини чуқур ҳис этиши (Алишер Навоийнинг “Хамса”си сингари), ҳаётда нохуш воқеалар рўй бераётган, инсоф ва диёнат каби фазилатлар хира тортиб, миллат жар ёқасига яқинлашган бир пайтда халқни огоҳ қилиш эҳтиёжи пайдо бўлиши (Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”и сингари) ёки турмуш машаққатларидан эзилиб, яшаш учун кураш туйғусини йўқотган кишилардан фарқли ўлароқ, бир ўсимликнинг тоғу тошларни тешиб кўкка юксалиши ҳам (Ойбекнинг “Наъматак”и сингари) чинакам асарларнинг майдонга келишига сабаб бўлиши мумкин. Биз илҳомнинг ижодий жараёндаги аҳамиятини ҳаддан зиёд ошириб юборамиз. Тўғри, лирик шеърият намуналари яралишида илҳомнинг аҳамияти катта. Лекин илҳом — оний ҳолат, холос. Йирик эпик асарларнинг, айниқса, қисса ва романларнинг майдонга келишида ёзувчи маҳорати, ижодий малака, профессионализм гоят муҳимдир.

Ўтган асрнинг 20-йилларидан 90-йилларига қадар давом этган шўролар даврида қандай бедодликлар содир этилган бўлмасин, адабиётимиз худди шу даврда Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом сингари буюк ёзувчиларни етиштириб берди. Шу даврда адабиётимиз хазинаси роман, қисса, дoston, баллада, пьеса сингари янги жанрлар ва уларнинг хилма-хил шакллари билан бойиди. Янги ўзбек адабий тили худди шу даврда шаклланиб, олмос қирраларини намоён этди. Шеърий асарлар 5-10 минг, насрий асарлар 10-50 минглаб нусхада нашр этилиб, ўзбеклар жаҳондаги энг китобхон халқлардан бирига айланди. Бундай адабий даврни “тўлақонли эмас”, дейиш инсофдан бўлмас.

Шайхзоданинг “Искандар Зулқарнайн” деган балладаси бор. Халқ эртагига асосланган бу асарда тасвирланишича, Искандарнинг сочини олаётиб бошидаги шохни кўриб қолган сартарош бу даҳшатли сирни яшира берганидан қорни ёрилар даражага келиб қолади. Шундан кейин бояқиш тоғу тошларга бориб, “Искандарнинг шохни бор!” дейди-да, юрагини бўшатиб олади. Иттифоқо, мол боқиб юриб, ўша ерга бориб қолган чўпон қамишдан най ясаб чалса, ундан фақат ўша садо чиқади: “Искандарнинг шохни бор!..”

Шайхзода балладани шундай равон, болаларбоп қилиб ёзганки, унча-мунча одам унинг сиз айтган эрксизлик даври ҳақидаги асар эканини сезмайди. Эҳтимол, шоирнинг ўзи ҳам асарга катта ижтимоий-сиёсий маъно юклаш ниятида бўлмагандир.

Биз ҳозир шўро ҳокимияти йилларида халқимиз бошдан кечирган даврни, айрим танаффусларни истисно этганда, бошдан-оёқ эрксизлик даври, деб биламиз. Аммо шу даврда рўй берган синфий кураш манзаралари Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, ҳатто Абдулла Қодирий ижодида ҳам ўзининг ижобий талқинини топган. Уларнинг аксари 20-йилларда Саъдулла Қосимов бошчилигидаги суд ва прокуратура, Боту ва Рамзий бошчилигидаги маориф халқ комиссарлиги ходимларининг, Мунаввар қори бошчилигидаги “миллий иттиҳодчилар”нинг қамоққа олинишини тўғри ҳисоблаб, “Ўлим ёвга!” деб шеърлар ёзган. “Мен совет ҳокимиятига ишонар ва бу ҳокимият амалга оширган ишларни тўғри, деб ўйлар эдим”, деб эътироф этган эди Абдулла Қаҳҳор.

Адабиёт шундай қудратки, у, Ойбекнинг наъматаги сингари метин тошни ҳам тешиб-ёриб чиқади. Мамлакат ичкарасида, оиласи бағрида яшаб ижод қилган ёзувчиларни қўя турайлик-да, Магадандаги лагерлардан бирида азоб-укубат чекиб ётган Усмон Носир ўша ерда бир неча дoston ёзганини кўз олдимишга келтирайлик. (Афсуски, бу асарларни ҳанузгача қидириб тополмаймиз.) Маҳбуслару лагеръ назоратчиларидан иборат зулм ва ўлим масканида Усмон Носирга илҳом қаердан ҳам келсин? У Олой бозори яқинидаги қамоқхонада ётганида деворларга мана бу сатрларни илҳом келгани туфайли ёзиб ташламаган:

*...Қарға қағиллашда этса ҳам давом,
Булбул навосига эл солур қулоқ.
Жарликда ҳам қайнар, беором қайнар
Эл назари тушган илҳомгоҳ булоқ.*

*Ўлмаслик даъвосин қилмоқ номардлик,
Ном қолдирмоқ учун урин оламда.
Эзгу ишинг қодир узоқ яшашга,
Куламас бир ўрин берур оламда.*

*Умидим бор: булбулинг бўлиб,
Қурмоқликка бошингда ошён.
Вомик, Фарҳод, Мажнундан кўра
Муҳаббатим ҳадсиз, бепоён.*

Бу сатрлар — илҳомий ҳолнинг меваси эмас, балки тухмат тоши остида эзилиб ётган Шоир қалбининг ҳайқириви. Бу сатрлар зарурат тақозоси билан туғилган. Бу сатрлар Инсон руҳининг вулқоний тошқинидир.

Шундай сўзлардан кейин қандай принципларга асосланиб, XX аср адабиёти-ни “олтин аср” дейишим мумкин? Албатта, унинг ҳеч қайси аср адабиётига ўхшамаганига асосланиб. Халқ ва жамият дарди билан яшаганига асосланиб. Тил ва тасвир бобида ғоят гўзаллиги ва бойлигига асосланиб. Қафасдаги булбул янглиғ жўшиб сайрагани ва айрим китобхон гуруҳларни эмас, бутун халқни нафис сўз шайдосига айлантирганига асосланиб...

— Домла, Сиз кўп йиллар мобайнида “Шаҳидлар хотираси” жамғармасига раҳбарлик қилдингиз. Ҳозир ҳам бу жамғарма билан алоқангизни узганингиз йўқ. Табиийки, ҳам хизмат, ҳам ижод тақозосига кўра, ўн минглаб кишиларнинг фожиавий тақдиридан огоҳ бўлгансиз. Албатта, бундай дамларда кўнглингиздан аламли ўй, изтиробли туйғулар ўтган бўлса керак. Айтинг-чи, қатағон деган бало аслида нимадан ва қандай бино бўлади? Тўғри, уни ёвуз идора усули дунёга

келтиради, деган одмироқ жавоб бор. Лекин шу идора усулини ҳам одам ўйлаб топади ва ишга солади-ку?! Ёки қатагон “манбаи” деб инсон табиатининг қора томонларини олиш керакми? Қолаверса, жабрдийда халқ бошига тушган қатлиомларнинг Ватан равнақи ва миллат тараққиётига етказган талофатини бирор шаклда ҳисоб-китоб қилиш имкони борми?

— Ажабки, жаҳоннинг манамаман деган сиёсатшунослари ҳам қатагоннинг қаердан пайдо бўлганини айтиб беролмаяпти. Қатагон — зулмнинг қутурган шакли. Зулм эса кучлар нисбати тенг бўлмаган жойда пайдо бўлади. Мана, ҳозир Россиядаги демократия деб аталган ҳужасизлик ёки бедарвозалик оқибатида инсон қиёфасини йўқотган бир ҳовуч кимсалар юзлаб кишиларни ўғирлаб, қул қилиб ишлатмоқда. Бу ваҳшийлик XXI асрда рўй бермоқда. Ҳарбий “спутниклар” ёрдамида Ер қуррасининг аллақайси пучмоғида ётган игнани ҳам кўра оладиган ҳукумат бандилиқдан қочган жабрдийдалар туфайлигина ўз юртида авж олган “қулдорлар давлати”дан хабар топмоқда.

“Бировнинг дарди”, “ўзганинг фожиаси” деган гаплар бор оламда. Большевиклар 1917 йил октябрдан кейин Романовлар оиласини отиб ташладими ёки бойларнинг мол-мулкани талаб, ўзини Сибирга юбордими — ҳеч кимнинг иши бўлмаган. “Ҳой, инсон қиёфасини йўқотган нокаслар! Романовлар тахтини-ку, олишга олдинг, энди тахт эгасини отиб, нима қиласан? Бойларни талаб, шўрини-ку қуритдинг, энди ўзини Сибирга ҳайдаб, нима топасан? Уларнинг айби нима?” дейдиган мард топилмаган. Ҳали бундай марднинг дунёга келмаганини кўрган большевиклар ундан-да каттароқ жиноятларга қўл ура бошлаган. Кейин ундан ҳам каттароғига... Ана шу тарзда “Оч қорним — тинч қулоғим” мақолига амал қилиб яшаган халқ большевиклар учун айна муддао бўлган.

Ўзлари вайрон қилган мамлакатни қайта тиклаш осон кечмади. Уни ҳалокат ёқасидан қайтариш учун улкан қурилишларни бошлаш, бунинг учун эса иш кучи зарур эди. Шундай мураккаб бир шароитда ВЧК қамоқхоналари ўғри ва муттаҳамлар билан тўлиб-тошиб кетди. Худди шу вақтда Сталин ва большевиклар бахтига, Натан Френкель деган туркиялик яҳудий пайдо бўлиб, “инқилоб иши” учун миллионлаб пул топиб беришни ваъда қилади. У шу вақтгача давлат пулига кун кўриб келган қамоқхоналардаги маҳбуслар энди шу давлат учун “пул халтаси” бўлиши мумкинлигини айтади. Шу тарзда арзимаган айб билан ҳам ўн минглаб кишилар қамоққа олиниб, Беломор канали, Москва-Волга канали қурилишларига жўнатилади. Соловец ороллари, Сибирь ўрмонлари, Колиманинг борса-келмас жойларида ташкил этилган ўнлаб лагерлардан пул оқиб кела бошлайди.

Бу — масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, 30-йилларнинг бошларида ВКП(б) МК Сиёсий бюросида ҳокимият учун кураш бошланган. Сталин бу курашда барча рақибларидан халос бўлиш учун уларнинг ўзинигина эмас, иттифоқдош республикалардаги улар билан алоқада бўлган барча кишиларни ҳам уруғ-аймоғи билан йўқ қилишга киришган. Ўзини Сталинга содиқ қилиб кўрсатишни истаган большевиклар ёнаётган гулханга мунтазам мой сепиб турган. Шу тарзда қатагон гулхани йилдан-йилга авж олиб, “1937 йил” деган жаҳаннамни пайдо қилган.

Шубҳасиз, Сталин ҳам, Москва ҳам Ўзбекистондаги Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев сингари раҳбарлардан ташқари, фалончи-фалончилар отиб ташлансин ёки қамоққа олинсин, демаган. Бундай вазифани кўни-кўшнисида хусумати бўлган, ўртоғининг хушрўй хотинига кўз олайтириб юрган ёки омади юришган кишиларни кўролмаган юртдошларимиз бажариб, “инқилобий хушёрлик” қилган. Шу маънода, инсон табиатидаги шайтоний сифатлар ҳамма замонларда ёвузликнинг вужудга келишига сабабчи бўлади. Сталин ва сталинизм ана шундан усталик билан фойдаланган.

Мустамлакачилик даврида ўзбек халқчилик кўп озор чеккан халқ йўқ, дейиш мумкин. Негаки, 1917-1920 йилларда большевиклар дастидан қочиб, Амударё орқали Афғонистонга ўтиб кетмоқчи бўлган миллатдошларимизни қизил аскарлар чуғурчүкдек отиб ташлаган ва дарё ойлар давомида ўликлар билан тўлиб оққан; 1918 йилнинг феврали — Туркистон Мухторият ҳукуматининг тор-мор этилиш кунлари Қўқон ва Қўқон атрофидаги қишлоқларда, “Наша газета”нинг ёзишича, 10 мингдан зиёд одам қириб юборилган; “босмачилик” ҳаракати, жамоалаштириш, “қулоқлаштириш”, пахта мустақиллиги учун кураш йилларидаги фожиали воқеаларни-ку айтиб адо қилиш қийин. Булар қатағон машинаси ишга тушган вақтгача бўлган “шунчаки ҳодиса”лар, холос.

Қатағон даҳшатлари халқимизни кўрқоқ, муте ва ҳатто бир оз хуркак қилиб қўйди.

— Кўп бўлгани йўқ, “XX аср адабиёти манзаралари” деб номланган тадқиқотнинг салмоқда биринчи китоби босилиб чиқди. Айни вақтда иккинчи китоби ҳам нашрга тайёрлаш борасида ишлаётган бўлсангиз керак. Одатда, биз бундай китоблар жамоавий ижод маҳсули сифатида дунёга келади, деб ўйлашга ўрганиб қолганмиз. Сизнинг тажрибангиз, гарчи ягона бўлмаса-да, ҳарқалай, кўп учрайдиган ҳодиса ҳам эмас. Албатта, бундай йирик тадқиқот фазилатлар билан бирга қусурлар ҳам бўлиши табиий. Улар хусусида соҳа мутахассислари ҳали батафсил фикр юритар. Ҳозирча бизни ушбу тадқиқот қандай юзага келгани, унинг асосига қандай концепция қўйилгани қизиқтиради...

— Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти “Ўзбек адабиёти тарихи” деган монументал тадқиқот устида иш бошлаган. Унда ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг энг қадимги даврларидан ҳозирга қадар босиб ўтган йўли, шу йўлда орттирган тажриба сабоқлари, йирик ёзувчилар ижоди таҳлил қилиб берилади. Бу шундай катта адабий-маданий даврки, бир киши ёки бир хил йўналишдаги адабиётшунослар гуруҳи бажарадиган иш эмас. XX аср адабиёти — ана шу бой тарихга эга ўзбек сўз санъатининг энг муҳим даврларидан бири. Сиз айтгандек, бу давр тарихини бир киши ёзиши қийин. Шунинг учун ҳам китоб “XX аср адабиёти манзаралари” деб аталади. (Сарлавҳа узун бўлмаслиги учун “ўзбек” сўзи тушириб қолдирилган.)

“Манзаралар”нинг нашр этилган биринчи китоби жадид адабиётининг юзага келишидан 30-йилларнинг ўрталарига қадар бўлган давр ва шу даврда яшаган ёзувчилар ижодига бағишланган. Бу давр адабиёти турли-туман ижтимоий силсилалар жараёнида кечган. Адабиёт оламига кириб келган ёзувчилар, бир томондан, янги ўзбек адабиётини яратиш ишига бел боғлаган ва улкан ишни амалга оширган бўлса, иккинчи томондан, бамисоли тўққиз балли денгиз пўртанаси оша сузиб борган кема янглиғ, даврнинг даҳшатли ижтимоий-сиёсий силсилаларини бошдан кечирган ва пировардида, қай бир тарзда эса-да, шўро даври фожиаларининг қурбони бўлган.

Тақдир менга шу даврда сиёсий қатағоннинг аччиқ тузини тотган ижодкор юртдошларимиз ҳаёти ва фожиали тақдирини озми-кўпми ўрганиш имконини берди. Шу туфайли жабрдийда ёзувчиларнинг истиқлолгача темир сандиқларда сақланиб келган “иш”ларини ўргандим. Бу “иш”лар орқали ўша зиёлилар ва улар яшаган давр ҳақидаги ҳақиқат зарралари билан танишдим. Бу “зарралар” 30 — 50-йиллар жабрини чеккан ёзувчилар ҳаётининг айрим номаълум саҳифаларини ёритиб юборди. Мен “Манзаралар”да XX асрда яшаган ўзбек ёзувчилари ижоди ва улар орқали ўша даврдаги адабий жараённинг соф илмий тадқиқи ва таҳлилини беришни эмас, балки унинг ижтимоий-сиёсий ва маданий тавсифномасига ҳамда ёзувчилар ҳаёти ва ижодига оид мумкин қадар янги маълумотларни беришга уриндим. Ўйлайманки, улар яратилажак “Тарих” учун материал бўлиб хизмат қилади. Айтмоқчиманки, “Манзаралар”ни ёзишдан бирдан-бир мақсадим “Тарих” учун материал тайёрлаш эди.

Шу вақтгача яратилиб келаётган “тарих”ларда ҳам, муайян ёзувчи ижодига бағишланган монографияларда ҳам кўпинча тарихий шароитнинг, ижтимоий силсилаларнинг адабий жараёнга таъсирини четлаб ўтганимиздек, ёзувчиларнинг шахсий ҳаётига ҳам эътиборсизлик билан қараймиз. Ҳолбуки, ёзувчи ҳаёти қайси тарихий шароитда, қайси ижодий ва маиший муҳитда кечса, ўша шароит ва муҳит унинг ижодига албатта ўз муҳрини босади.

Агар бу сўзларимни концепциянинг жайдари ифодаси сифатида қабул қилсангиз, мамнун бўлардим.

— Хабарингиз бор, давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолияти самарадорлигини ошириш юзасидан фикр-мулоҳазалари матбуотда эълон қилинди. Ушбу фикр-мулоҳазалар ҳозир нафақат шоир ва ёзувчилар, балки бутун жамоатчилик орасида қизғин муҳокама этилмоқда. Миллий адабиёт равнақиға бефарқ бўлмаган бир инсон ва олим сифатида, айтингчи, Президент фикр-мулоҳазалари Сизда қандай ўй ва кечинмалар уйғотди? Сўз санъатимизнинг ҳозирги аҳволи ҳақида шахсий фикрингиз қандай? Унинг эртанги куни, Сизнингча, қандай бўлиши керак? Адабиёт маънавият негизи сифатидаги бурчинни қай тарзда адо этиши лозим деб ҳисоблайсиз?

— СССР парчаланиб, унинг харобалари ўрнида мустақил давлатлар пайдо бўлгач, жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини бозор иқтисоди қонунлари идора эта бошлади. Моддий ва маънавий кадриятларга муносабат кескин ўзгарди. Куни кеча яхши маош олиб, башанг кийиниб юрган элнинг олд кишилари — ўқитувчилар, ёзувчилар, олимлар, қутилмаганда, ўз мавқеини бой бериб қўйди. Кўча-кўйларда олдиға хонтахта қўйиб, сигаретми, сақичми сота бошлаганлар эса бир-икки кунда уларнинг бир ойлик маошини топадиган бўлди. Ипподромда дўкон очганларни-ку асти қўяберинг. Ўқитувчининг, ёзувчининг, олимнинг дарвозахонасида бўлмаган машина уларнинг уйида пайдо бўлди. Шу тарзда илм-фанга, адабиётга, санъатга бўлган эътибор сусайиб, соҳа мутахассисларининг кечаги обрў-эътибори совун кўпигидек ғойиб бўлди-қолди. Натижада, ёзувчиларнинг бир қисми рўзгор тебратиш илинжида ўзга соҳаларни ихтиёр қила бошлади. Бошқа қисми эса ёзган китобини нашр эттириш учун ҳомий излашга тушди. Бундай шароитда бели бақувват одамлар мардикор ёллаб, асар ёздирадиган ва чоп эттирадиган ҳам бўлди.

Агар адабиёт карвони шу тарзда одим отаверса, унинг “олтин аср”ида эришган ютуқларидан из ҳам қолмаслиги мумкин эди.

Шундай мураккаб шароитда Президентимиз “Адабиётга эътибор — маънавиятга эътибор, келажакка эътибор” деган шиор билан чиқди. Биз, адабиётшунослар ва адиллар Президентимизнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарадорлигини ошириш бўйича муҳим амалий таклифларини эшитиб, сўнгра шу таклифлар асосида эълон қилинган мақола ва рисолаи ўқиб, ҳайратга тушдик. Бу суҳбат ва рисолада билдирилган фикрлар шунчаки кўнгил кўтариш истагида айтилган гаплар эмас. Бу гаплар замирида катта ишларни амалга ошириш, адабиётимиз томирларига янги қон юбориш мақсади ётади.

Бир замонлар адабий ҳаётнинг гавжум маркази бўлган Ёзувчилар уюшмаси сўнги йилларда ижод аҳли ўртасидаги обрў-эътиборини йўқота бошлаганди. Уюшма қошидаги Адабиёт жамғармаси ҳам, поликлиника ҳам, Ижод боғи ҳам ачинарли бир аҳволга тушиб қолганди. Президентимизнинг шу суҳбатидан — адабиётимиз муаммоларига катта эътибор бериб, оталарча ғамхўрлик кўрсата бошлаганидан кейин харобага айланган Ижод боғини ҳам, поликлиникани ҳам қайта қуриш ва жиҳозлаш учун, билишимча, катта маблағ ажратилди. Жаҳон молиявий инқирози шароитида шунча маблағ ажратилиши ҳазилакам гап эмас.

Ўзбек адабиёти, унинг ҳозирги таниқли намояндалари ва эртанги вакилларига эътибор берилса, ёзувчининг халқ ўртасидаги обрў-эътибори тикланса, ошса, бу халқимиз маънавиятининг юксалишига қўшилажак муҳим ҳисса бўлади.

Абдулла Қаҳҳор, XXI аср адабиёти буюк адабиёт бўлади, деган эди. Адабиёт шу даражага эришиши учун, аввало, ёш ижодкорларни тарбиялаш лозим. Миллий университетнинг филология факультети қошида ташкил этилган Олий адабиёт курсининг ўзигина бу вазифани уддалай олмайди. Менимча, ҳозирги Санъат институти базасида Адабиёт ва санъат институтини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бу институтда адабиёт назарияси, тарихи ва ҳозирги адабий жараён бўйича маърузалар ўқиш билан бирга, йирик ёзувчилар раҳбарлик қиладиган устахоналарни ташкил этиб, талабаларни бевосита ижод табиати, маҳорат сирлари билан ошно қилиш имконияти ҳам туғилади. Масалан, талабалар “Шароф Бошбеков устахонаси”дан драматургия жанрининг қонун-қоидаларини мукамал ўрганиб чиқади.

Ёзувчилар уюшмаси бир замонлар адабий жараёнга фаол аралашиб, қизгин баҳс ва мунозаралар, ижодий кечалар ўтказиб турарди. Эътиборга молик асарлар университет ва институтларда муҳокама қилинар, янги асарга бўлган эътибор халқда, айниқса, ёшларда катта қизиқиш уйғотар эди. Халқ “Навий” романи ёки “Вақт” шеърининг эълон қилинишини чинакам байрамдек кутиб олган. Агар адабиётга эътибор аввалги мақомига эришса, бугун чиқаётган “зўраки ёзувчи”лар сафи ўз-ўзидан сийраклашиб, бора-бора йўқолиб кетишига шубҳа йўқ.

Адабиёт, адабий асар — инсон руҳини поқловчи, унинг маънавий оламини ҳаётбахш нурлар билан мунаввар қилувчи, унга турмушнинг синов ва машаққатларини енгиб ўтиш кучини бағишловчи, унинг эрк ва иродаси пўлат янглиғ тобланишига ёрдам берувчи омилдир. Ҳозирги ўзбек адабиётининг ана шундай кучга эга бўлиши учун шарт-шароит йўқ эмас.

— Сиз Чўлпон, Ойбек, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода тўғрисида монографик тадқиқотлар эълон қилгансиз. Изланишлар давомида уларни нафақат ижодкор, балки шахс сифатида ҳам билишга, англашга интилансиз. Табиийки, улардан ҳар бирининг миллат зиёлиси сифатидаги қиёфасини аниқ кўз олдингизга келтира оласиз. Бугунги зиёлиларимизни улар билан қиёслаб кўришга ҳеч ҳаракат қилганмисиз ва бу борада қандай хулосаларга келгансиз?

— Ойбек ва Фафур Фулом авлоди Чўлпон ва Фитрат авлодидан фарқ қилганидек, ҳозирги авлод нафақат Асқад Мухтор ва Шухрат, балки Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов авлодидан ҳам фарқ қилади. Ҳеч бир замонда бир авлод аввалги авлодга хос барча фазилатларнинг вориси бўлмаган. Ҳар бир тарихий давр ўз авлодини яратади. Лекин бу ҳар бир авлод орасидан Чўлпон ёки Ҳамид Олимжонга ўхшаган ёзувчилар чиқмайди, дегани эмас. Ҳар бир авлод ўзини яратган давр “сут”ини эмиб, улғайиб боради.

Мен адабиётимизнинг ҳозирги ва эртанги авлоди вакилларига, ёзувчи, бошқа соҳа кишиларидан фарқли ўлароқ, халқ дарди ва интилишлари билан яшовчи киши, шунинг учун ҳам сиз китобхонларнинг — адабиёт мухлисларининг руҳан бой ва гўзал, олижаноб, имон-эътиқодли, фидойи, ҳалол, камтар, халқ ва жамият олдидидаги бурчини чуқур ҳис этувчи шахслар бўлишига ҳисса қўша олувчи ижодкор бўлиб улғайишингизни истайман, деган бўлардим.

Ўйлайманки, бу фазилатлар, биринчи навбатда, ёзувчининг ўзида ҳам бўлиши лозим.

Муҳиддин РАҲИМ
суҳбатлашди.

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Абдурахим ЭРКАЕВ

MILLIY JIPLIK OMILLARI

Миллий жипслик ҳар қандай миллатнинг тарихий бирлик сифатида ўз манфатларини англаш, муҳофаза қила олиш ва шу асосда тараққий топиш салоҳиятидир. Мабодо, миллатда жипслик етишмаса, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик домида қолиб кетса, қолоқликдан чиқа олмайди. Айирмачилик кайфияти устунлик қиладиган миллат эса охир-оқибатда бўлиниб кетади, мустақиллиги ёки ҳудудий яхлитлигини қўлдан бой беради.

Миллий жипслик тушунчаси жамият моддий ва маънавий ҳаётининг барча йўналиш ва соҳаларини қамраб олади. Бу иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётга, таълим-тарбия, ахборот, мафкура тизимига, халқ иродаси, шахслараро, табақалараро, кўпмиллатли мамлакатларда, шунингдек, этник гуруҳлараро муносабатларга бирдай тааллуқли. Миллий жипслик, энг аввало, халқ онгида — психологияси, тафаккури, миллий идентлик (айният) туйғусида намоён бўлади. Лекин унга жамият ҳаётининг иқтисодиёт, сиёсат, ҳуқук, мафкура ва маданият сингари барча йўналишлари, тузилма ва шакллари таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ҳаёт бирлиги миллий жипсликнинг моддий асосларини ташкил қилади. Бунга қазилма бойликлардан бутун

халқ, барча ҳудудлар манфаатини кўзлаб фойдаланиш, ягона халқ ҳўжалиги, энергетика, транспорт, коммуникация тизимининг вужудга келиши, мамлакатда умумий ички бозорнинг шаклланиши, давлатнинг оқилона тизимли иқтисодий (бюджет, солиқ, молия-кредит) ва институционал сиёсат юритиши, умумий ички бозорнинг ҳудудий, маҳаллий ҳамда ташқи халқаро бозорлар билан алоқалари мустаҳкамланиши, ҳўжалик субъектлари ўртасида ўзаро боғлиқликнинг кучайиши киради.

Мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти қанчалик муштарак бўлиб, ягона тизимга айланса, айти пайтда иқтисодиёт субъектларига ҳўжалик юритишда ҳуқуқий кафолатлар берилса, эркинлик яратилса, корхоналар, мамлакат ҳудудлари ўртасида ҳамкорлик учун, бинобарин, миллий жипслик учун шунчалик объектив зарурат ва шарт-шароит вужудга келади. Мулкчилик шакллари, тадбиркорлик фаолияти турлари кўпайган сайин улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар ҳам ранг-баранглик касб эта боради. Ҳўжалик юритувчи корхоналарнинг, ҳудудларнинг билвосита ва бевосита бир-бирига боғлиқлиги ортади. Иқтисодиёти қолоқ, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик турлари яхши ривожланмаган мамлакатларда ҳудудлараро иқтисодий

интеграция заиф, автаркия (ўзини ўзи зарур махсулотлар билан таъминлаш) тенденцияси эса кучли бўлади. Бундай аҳвол миллий жипсликнинг моддий-иқтисодий асосларини мўртлаштиради.

Ўрта Осиёда ягона халқ хўжалиги вужудга келмагани, ҳудудлар иқтисодий жиҳатдан деярли ўзаро боғланмагани (карвонлар орқали амалга ошириладиган чекланган савдо-сотикдан ташқари) ўлканинг учта мустақил хонликка бўлиниб кетиши олдига ҳеч қандай тўсиқ қўёлмади.

Иқтисодий ҳаётдаги жўшқинлик ва ранг-баранглик ҳудудлар интеграциясига, миллий жипслик мустақамланишига хизмат қилади. Аммо иқтисодиёт ўз-ўзича миллий жипсликни юзага чиқара олмайди. Биринчидан, иқтисодиёт ягона тизимга айланиши учун аҳоли сиёсий жиҳатдан бирлашган, давлат ҳокимияти барқарор ва самарали бўлиши лозим. Давлат сиёсати иқтисодиёт ривожланишининг объектив талабларига жавоб бермаса, қонунчилик базаси ва ҳуқуқий кафолатлар заиф бўлса ёки тўлиқ таъминланмаса, мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётида салбий ҳолатлар: турғунлик, бошбошдоқлик ва инқироз аломатлари кучаяди, аҳоли норозилиги ўсади. Бунинг оқибатида сиёсий барқарорлик издан чиқиши мумкин. Иккинчидан, сиёсий жипслик сушт бўлган халқда маҳаллийчилик, ҳудудлар манфаатини кўзга илмаслик, улар ўртасида ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантиришга етарли эътибор қаратмаслик каби салбий тамойиллар вужудга келади. Бундай ҳолда давлат ҳокимияти маъмурий усулларга зўр бера бошлайди.

Давлат ҳокимияти қонунларга қатъий риоя қилинишини таъминлаёлмаса, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик иллатларига, ижтимоий адолат бузилишига қарши самарали чоралар кўра олмаса, аҳоли норозилиги янада ортади, ҳатто айирмачилик ҳаракати пайдо бўлиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундан, одатда, бузғунчи, ёвуз ниётли ички ва ташқи кучлар фойдаланишига ҳаракат қилади. Шу сабабдан сиёсий барқарорлик ва қонун устуворлигининг таъминланиши мамлакат иқтисодиёти

бир маромда ривожланиши ва миллий жипслик мустақамланишида жуда муҳим аҳамиятга эга.

Миллий жипсликка психологик омиллар таъсири ҳақида сўз юритганда, аввало, миллий айният туйғусини эътироф этиш лозим. Миллий айният, бу — кишининг ўзини муайян миллат, тил, маданият вакили, унинг маънавий, мафкуравий муносабатлари иштирокчиси деб англашидир. Бошқача айтганда, миллий айният — инсон ўзини тор этник маънода миллат вакили деб эмас, балки кенг маънода халқнинг ажралмас бир бўлаги деб ҳисоблашидир. Халқ ҳаётига, урф-одатлари ва маданиятига, орзу-умидларига, ғам-ташвишларига беварқ, фақат шахсий манфаатларига ўралашиб қолган одамда миллий идентлик туйғуси деярли бўлмайди. Миллий айният, биринчи навбатда, онгда, туйғуларда акс этса-да, у инсоннинг амалий хатти-ҳаракатлари, ижтимоий фаолияти орқали юзага чиқади. Яъни шахснинг миллий идентлиги, бир томондан, уни халқ билан боғловчи барча муносабат ва алоқаларни (иқтисодий, ижтимоий, лисоний, маданий, диний, мафкуравий ва ҳоказо) англашида, иккинчи томондан, уларни мустақамлашга, такомиллаштиришга йўналтирилган саъй-ҳаракатларида намоён бўлади. Бу жараёнда шахснинг ўзлигини англаши, маиший-маданий турмуш тарзи, маънавий-маданий ва эътиқодий интилишлари муҳим аҳамият касб этади.

Миллий идентлик туйғуси жамият жипслигига ижтимоий онг даражасида бевосита таъсир кўрсатади. Агар бу туйғу заиф бўлса, унда маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, гуруҳбозлик каби миллий жипсликка хавф солувчи иллатлар сақланиб қолаверади, ва аксинча, бу туйғу кучайса, мазкур иллатларни енгиш осонлашади. Турли ижтимоий гуруҳ ва табақа вакилла-

ри ҳамда шахснинг индивидуал онгида ўз ақл-заковати, хоҳиш-иродасининг миллий идентлик туйғуси қай даражада қарор топгани ва унинг миллий манфаатларга хизмат қилишга қай даражада йўналтирилгани миллий жипслик учун жуда муҳимдир. Миллий идентлик тушунчасини тор мазмундаги этник мансублик тушунчасидан фарқлаш лозим. Чунки кенг маънодаги “миллий” тушунчаси муайян мамлакат ва маданиятга мансубликни билдиради. Масалан, “миллий байроқ” иборасида “миллий” тушунчаси “давлат” мазмунини ҳам ифодалайди. “Миллий ғоя” деганда этник ғоя эмас, балки мамлакатда яшайдиган барча табақа ва элат вакиллари бирлаштирувчи ғоя тушунилади.

Этник идентлик миллий идентлик билан мос келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкин. Маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, гуруҳбозлик туйғулари устунлик қиладиган кишида, у қанчалик ўзини ватанпарвар қилиб кўрсатишга уринмасин, миллий идентлик туйғуси яхши ривожланмаган ёки носоғлом бўлади. У бошқа ҳудудда яшайдиган, шеvasи сал бошқачароқ миллатдошига бир оз беписанд назар билан қарайди. Аксинча, этник келиб чиқиши давлатга ном берган миллатдан фарқ қиладиган фуқарода миллий идентлик туйғуси соғлом, яхши ривожланган, ўзи эса ҳақиқий ватанпарвар, халқининг фидойиси бўлиши мумкин (“Халқ” деганда, миллати, тили, динидан қатъи назар, бир мамлакатда яшовчи барча фуқаролар назарда тутилади. Ўзбекистон Конституциясининг “Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон фуқаролари ташкил этади” деган 8-моддасини эсланг).

Миллий идентлик туйғуси оила, мактаб, таълим-тарбия, маданият, маънавий-мафкуравий муҳит, урф-одатлар таъсирида шаклланади. Ўзга тилда таълим олган, бошқа субмаданий муҳитда тарбия топган айрим кишилар онгида миллий нигилизм унсурлари, она тили, миллий урф-одат ва маданиятга беэътиборлик, ҳатто уларга нисбатан жиндек беписанд муносабат учраб туради. Табиийки, уларда миллий идентлик туйғуси сустроқ бўлади. Мабо-до миллий идентлик туйғуси авлоддан ав-

лодга сусайиб, кучсизланиб бораверса, оқибатда муайян этнос миллий хусусиятлардан айрилиб, бошқа миллатга қоришиб, сингиб кетиши мумкин.

Миллий идентлик туйғуси учун миллий қадриятлар ва манфаатларни нафақат ақлан, балки қалбан тўғри қабул қила олиш ҳам муҳимдир. Ижобий ҳис-туйғулар мавжуд камчиликларга “бурунни жийирмай” танқидий ёндашишга, бошқа ҳудуд вакилларига бегонасирамай, ҳасад ёки нафрат билан қарамай муносабатда бўлишга ундайди. Миллий ривожланишга, ижтимоий алоқаларни такомиллаштиришга нисбатан ижобий ҳиссий муносабат жамият аъзоларида толерантлик (бағрикенглик), хайрихоҳлик ва масъуллик туйғуларини юксалтиради, ижтимоий-маънавий муҳит яхшиланишига ёрдам беради. Бундай шароитда маънавий-маърифий, маданий тадбирлар самарадорлиги ҳам ошади. Толерантлик ўзгача қарашлар, фикрлар, ғоялар, эътиқодларга нисбатан тоқатли бўлишдир. Албатта, ёт, бузғунчи ғоялар, ғайриинсоний (фашистик, экстремистик, террористик) мафкуралар бундан мустасно.

Бағрикенглик, биринчи навбатда, миллатнинг турли ижтимоий табақалари, гуруҳлари, сиёсий партиялари ўртасида қарор топиши лозим. Гарчи улар бир-бирининг фикрини қабул этмаса-да, ҳурмат қилиши, тушунишга интилиши лозим. Бу турли авлодлар (оталар ва болалар) муносабатига ҳам, дунёвий ва диний эътиқод вакиллари муносабатига ҳам, бир мамлакатда яшайдиган турли этник гуруҳлар муносабатига ҳам бирдек тааллуқли. Толерантлик етишмайдиган миллатнинг жипслиги ҳам мўрт бўлади.

Миллий жипслик толерантликдан ташқари масъулликни ҳам тақозо этади. Фуқаролар ва ижтимоий гуруҳларнинг масъулият туйғуси миллат ва мамлакат тинч-тотувлиқда барқарор юксалишига хизмат қилади.

Ўзбекистонда туб ислохотлар боис мулкчилик шакллари, бозор иқтисодиёти ривожланиши жараёнида жамиятнинг ижтимоий-синфий таркиби бойимокда, мулкдорлар, биринчи галда ўрта мулкдор-

лар синфи шаклланмоқда. Турли синфлар, ижтимоий гуруҳ ва табақалар манфаатлари ўртасида фарқ юзага келиши табиий ҳол. Улар ўз манфаатларини тўлиқроқ ифодалаш, ҳимоя қилиш ва кўзланган режаларини амалга ошириш мақсадида ўз сиёсий ва жамоат ташкилотларини тузмоқда. Натижада сиёсий партиялар, тармоқ қасаба уюшмалари, маънавий-мафкураравий, ижодий ва бошқа йўналишдаги жамоат ташкилотларининг ижтимоий ҳаётга таъсири ортиб бораётир. Уларнинг жамиятдаги ўрни, ўзаро ҳамда давлат ва жамият институтлари билан муносабатлари қонунлар билан тартибга солинади. Сиёсий партиялар сайлов орқали ҳокимиятга интилиш жараёнида бир-бири билан рақобат қилади, айримлари ўзаро келишиб, иттифоқ (коалиция) тузади, ҳокимиятни бошқараётган партияга ёки коалицияга муҳолифлик қилади. Муҳолифликни конструктив (бунёдкор) ва деструктив (бузғунчи) муҳолифликка бўлиш мумкин. Демократия шароитида муҳолифлик миллий жипсликни сусайтирмаслиги, аксинча, кучайтириши лозим.

Жамият демократлашуви, турли сиёсий партиялар фаолият юритаётган, қарашлар ва мафкуралар хилма-хиллиги, ўзаро рақобати, кураши қарор топган шароитда муҳолиф партияларни умуммиллий стратегик мақсад ва манфаатлар бирлаштириши мумкин. Сиёсий партиялар ва кучларнинг ўзаро рақобати, расмий ҳокимиятга муҳолифлиги бунёдкорлик, конструктив мазмун касб этишида миллатнинг, жамиятнинг олий стратегик мақсадларини ифодаловчи миллий ғоя асосий мезон ва мўлжал вазифасини ўтайди.

Умуммиллий манфаатлар ва мақсадларни етарлича ҳисобга олмаган, ёки унутган партия, ёхуд муҳолифат деструктив, яъни ижобий натижа бермайдиган муросасиз йўлдан кетиши мумкин. Бу эса миллий жипсликни бўшаштиради. Чунки муайян сиёсий партия ёки муҳолифат ортида маълум ижтимоий табақалар, гуруҳлар туради. Кенг омма ҳар бир мураккаб масаланинг моҳиятини, зиддиятли нозик жиҳатларини доим ҳам теран англайвер-

майди. Одамлар кўпроқ ўзлари қўллаб-қувватлайдиган партияга ишонади. Шу сабабдан сиёсий партиялар мафкурасининг миллий ғояга зид келмаслиги давлат, жамият жипслигига путур етмаслигида катта аҳамият касб этади. Тор партиявий мақсадлардан эмас, умуммиллий манфаатлардан келиб чиқадиган муҳолифат ҳаракати ижобий самара беради. Чунки конструктив муҳолифат ҳокимият идоралари ва бошқарувчи партия ёки коалиция фаолияти устидан назорат ўрнатади, йўл қўйилаётган камчиликларни қонунда белгиланган тартибда танқид қилиб, баҳс юритиб, уларни тузатишга ундайди, муқобил усул ва чораларни тақлиф қилади. Бу эса жамиятдаги турли ижтимоий табақалар, гуруҳлар манфаатларини етарли даражада ҳисобга олишга, кўпчилик манфаатлари билан озчилик манфаатларини уйғунлаштиришга имконият яратади. Шундай қилиб, конструктив муҳолифат миллий жипсликни янада мустаҳкамлашга ҳисса қўшади.

Кўппартиявийлик сиёсий қарашлар ва мафкуралар плюрализмини вужудга келтиради. Жамият ҳаётининг плюралистик қарашларга асосланиши демократиянинг фундаментал (негизий) принципларидандир. Шу сабабдан Ўзбекистон Конституциясининг 12-моддасида мазкур принцип ҳуқуқий меъёр сифатида мустаҳкамлаб, кафолатлаб қўйилган. Шунга асосан, мамлакатда кўппартиявийлик вужудга келди ва сайловлар ҳақиқий демократик мазмун ва шакл касб этди. Сиёсий партияларнинг мамлакат ва жамият ҳаётига ҳамда халқ оmmasига таъсири йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Электорат орасида у ёки бу партияга хайрихоҳлик бўйича табақаланиш тобора кўзга ташланмоқда. Буни, айниқса, Олий Мажлис ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашларига бўлиб ўтган охириги сайлов яққол кўрсатди.

Демократия миллий жипсликка путур етказмаслиги учун партиялар стратегик миллий мақсад ва манфаатларга хилоф ҳаракат қилмаслиги, ўз фаолиятини миллий ғоя мезонлари билан ўлчаб, мослаштириб туриши, шунингдек, халқ ҳам миллий ғояни теран англаши, юсак сиёсий маданиятга эга бўлиши лозим. Сиёсий ма-

даният демократиянинг асосий шарт-шароити ва ҳаракатлантирувчи, ривожлантирувчи кучи бўлиб, гоят кенг ва ҳар хил сатҳда (индивидуал ва ижтимоий онг сатҳларида) намоён бўладиган тушунчадир.

Сиёсий маданият одамлардан дунёқараши кенг ва илғор бўлишини, давлат ва жамият олдидаги бурчини, ҳақ-ҳуқуқларини тўғри англаб, ўз манфаатларини умуммиллий манфаатлар билан уйғунликда кўра олишини, эркин, мустақил фикр юритишни ҳамда масъулликни ҳис этадиган фуқаровий етукликни талаб қилади. Лекин сиёсий маданият онг, тафаккур ҳодисасигина бўлмай, амалий фаолият ҳамдир. Сиёсий маданият фуқароларнинг ҳуқуқий ва сиёсий қарашлари, толерантлиги, қонунга итоатгўйлиги, давлат идоралари, партиялар, жамоат ташкилотлари фаолиятини ўзича баҳолаши билан бир қаторда давлат ва жамоат ташкилотлари тадбирларида, жамиятда содир бўлаётган янгиланиш жараёнларида фаол иштирок этишида ёки уларга муносабатини фаол билдириб, давлат идоралари, партиялар жамоат ташкилотлари фаолиятига ижобий таъсир кўрсатишида ҳам намоён бўлади.

Шунинг баробарида сиёсий маданият — жамоат ташкилотлари, партиялар, оммавий ахборот воситалари, давлат идоралари, яъни сиёсий фаолият субъектлари ҳаракатига дахлдор ҳодиса. У қонун чиқарувчининг (парламентнинг), қонун лойиҳаларини тақлиф этувчи ташаббускорларнинг (парламент қўмиталари, ҳукумат, депутатлар фракцияси ёки алоҳида депутатлар, жамоат ташкилотлари, фуқаролар), ижроия органларининг (ҳукумат, маҳаллий ҳокимият, давлат идоралари), жамоат ташкилотлари фаолиятининг профессионаллик савиясини ҳам ўз ичига олади. Сиёсий маданияти паст, аҳоли фаол бўлмаган жамиятда ҳатто конституция, сайлов қонунлари мазмунан етук ва тўлиқ бўлсада, демократия у қадар ривожланмайди, формал кўринишда қолаверади. Бундай демократия давлат ва фуқаролик институтлари фаолиятига, аҳоли турмуш даражасига, ижтимоий муносабатларга кучли таъсир кўрсатмайди.

Сиёсий фаолият субъектларининг профессионаллик савияси тушунчасига шунчаки юзаки ёндашиб бўлмайди. Ушбу тушунчанинг мазмуни, амалий натижалари эзгуликка, инсонпарварликка, ватанпарварликка, тараққиёт талабларига қанчалик мос келишига, ижтимоий масъулиятни ҳис қилишига қараб баҳоланмоғи лозим. Чунки баъзи бир партиялар, ташкилотлар, оммавий ахборот воситаларининг амалий хатти-ҳаракатлари мутаассибликка, айирмачилик ёки маҳдудликка мойил, эзгулик, инсонпарварликка, бағрикенгликка (толерантликка) зид бўлиши мумкин.

Сиёсий маданияти юксак ҳалқда, демократия ривож топган жамиятда мафкуралар хилма-хиллиги (плюрализми) миллий жипсликка таҳдид туғдирмайди. (Мафкуралар плюрализми сиёсий қарашлар плюрализмига нисбатан кенгроқ тушунча. У эътиқод ва виждон эркинлигини, бадий ва эстетик қарашлар, ижодий изланишлар, усуллар ранг-баранглиги ва бошқаларни ҳам қамраб олади). Чунки парламентда турли фракциялар, парламент ва ҳукумат, ижроия ҳокимият ва муҳолифат ўртасида у ёки бу масалада пайдо бўлган баҳс ва тортишувларда мурасага эришилади. Бунга эришиш мумкин бўлмаган шароитда парламент тарқатиб юборилади ва янгитдан сайлов ўтказилади ёки ҳукумат истеъфога чиқарилиб, янгидан тузилади. Аммо иккала ҳолатда ҳам миллий жипслик, ижтимоий-сиёсий барқарорлик сақланиб қолади. Аҳолисининг сиёсий маданияти паст, сиёсий фаолият субъектларининг ижтимоий масъуллиги етишмайдиган мамлакатларда формал демократия парламент ва ҳукумат инқирозини келтириб чиқариб, жамиятни ўзаро мурасасиз томонларга бўлиб юбориши, миллий жипсликка таҳдид туғдириши ҳеч гап эмас. Чунки айрим сиёсий ёки диний ташкилотлар мафкуравий плюрализмни, эътиқод ва виждон эркинлигини онгли ёки онгравийда нотўғри талқин қилиб, экстремизм йўлига ўтиши мумкин. Буни Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг айрим мамлакатлари тажрибаси исботлаб турибди. Шу сабабдан ҳар бир фуқаронинг, бутун жамиятнинг сиёсий маданиятини кўтаришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Мафкуравий плюрализм, виждон эркинлиги, жамият сиёсий маданияти, маънавиятининг юксалиши демократияни ривожлантириш ва миллий жипсликни мустаҳкамлашнинг асосий омилларидир. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида, ўтмишда демократик анъаналар чеклангани ёки умуман бўлмагани сабабли аҳолининг сиёсий маданияти ривожланмай қолганини баҳона қилиб, мафкуравий плюрализмни, сиёсий қарашлар ва эътиқод эркинлигини чеклаш ёхуд давлатнинг ягона, ҳукмрон мафкурасини жорий қилишга интилиш мумкин эмас. Ягона мафкура ҳукмронлиги охир-оқибат тоталитаризмга, авторитар бошқарувга йўл очади, эркинлик ва демократия аста-секин унутилишига олиб боради.

Тоталитаризм ва авторитар ҳокимият учун инсон (халқ) шунчаки бошқарув объекти, холос. Инсон ҳокимият ёки сиёсий партия олдига қўйган мақсадга эришиши, белгилаган режаларини амалга оширишида воситага айланади. У муттасил давлат назорати ва кузатувида бўлади. Инсоният яқин ўтмишда большевизм ва фашизм, сиёсий ва диний ақидапарастлик ҳокимият тепасига келган айрим давлатлар тажрибасидан аччиқ сабоқ олди.

Мутаассиб, тоталитар мафкуралар ҳали-ҳамон мавжуд. Баъзилари одамларнинг диний туйғулари билан ўйнашиб, оммага таъсир ўтказишга ҳаракат қилмоқда. Иложи топилса, сиёсий ва диний масалаларда билими паст авом кишилардан фойдаланиб, баъзи мамлакатларда ҳокимиятга тазйиқ ўтказишга, ҳатто ҳокимиятни эгаллаб олишга интилиш бўлаётгани ҳам маълум. Шу сабабдан мафкуравий бирхиллик демократиянинг маънавий-интеллектуал пойдевори, ривожлантирувчи омили бўлган мафкуравий плюрализмга муқобил бўла олмайди.

Демократия инсонга бошқарувнинг объекти эмас, субъекти сифатида ёндашади, халқни ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи, деб билади. Бу Ўзбекистон Конституцияси 7-моддасида ҳуқуқий меъёр сифатида белгилаб қўйилган. Инсонга ҳокимиятнинг субъекти деб қараш уни жамият қурилишида восита эмас, мақсадга ай-

лантиради. Бу “Ислохотлар ислохот учун эмас, инсон учун!” деган шиоримизда теран ва мухтасар ифодасини топган. Фақат фикрлар ва қарашлар плюралиزم, демократия ривожланган, фуқаролар ижтимоий фаоллиги ва сиёсий маданияти юксалаётган мамлакатда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари ривожланиш юз беради.

Фуқаролик жамиятида расмий ҳокимият ва давлат идоралари фаолиятини нафақат муҳолиф партиялар, шунингдек, фуқароларнинг ўзлари ҳам мустақил оммавий ахборот воситалари, нодавлат нотижорат ва турли жамоат ташкилотлари орқали назорат қилиб боради. Давлат идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назорати ўрнатилиши амалдорларнинг мансабни суиистеъмол қилиш ҳолларини камайтиради ва аҳоли норозиликлари олдини олишга, бинобарин, миллий жипслик мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Мамлакатимизда ислохотлар, жамиятни янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш жараёнида демократияни ривожлантириш ва миллий жипсликни мустаҳкамлаш борасида талай ишлар амалга оширилди. Авваламбор, хилма-хил мулкчилик шакллари пайдо бўлди. Улар эркин ривожланиши учун ҳуқуқий кафолатлар яратилди. Иккинчидан, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар қилинди, янги турдаги кўплаб ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш корхоналари пайдо бўлди. Тайёр маҳсулотлар етиштириб, уларни ички ва ташқи бозорга чиқариш суръати кескин ўсди. Учинчидан, бозор муносабатлари қарор топди ва мустаҳкамланиб бормоқда. Молия-кредит тизими тубдан янгиланди, бозор иқтисодиёти инфратузилмалари вужудга келди. Хуллас, иқтисодий ҳаёт тубдан ўзгарди ва жадаллашиб бормоқда. Миллий жипсликка ижобий таъсир кўрсатувчи омил — ҳудудларнинг, корхоналарнинг, умуман, бутун жамият ҳаётининг иқтисодий интеграцияси кучайди.

Лекин бу борада ҳали қилинадиган ишлар кўп, олдимизда катта вазифалар турибди. Биринчи навбатда республика ҳудудлари иқтисодий тараққиёти, аҳоли даромадлари, иш билан таъминланиш да-

ражасидаги тафовутларни камайтириш, уларни имкони борича тенглаштириш талаб қилинади. Бу ҳолат нафақат вилоятларга, қолаверса, шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутга, бир вилоят ичида эса иқтисодий қолоқ, саноат ривожланмаган, иш ўринлари ва экин майдонлари жуда кам чекка тоғ туманлари билан қишлоқ хўжалиги, қайта ишлаш саноати, хизмат кўрсатиш соҳаси жадал тараққий этиб бораётган ички туманлар ўртасида тафовутларга ҳам тааллуқли.

Худудларнинг иқтисодий ривожланишидаги тафовутларни бартараф этиш баробарида уларни ижтимоий-маданий жиҳатдан тенглаштиришга ҳам давлат миқёсида эътибор қаратиш зарур. Шу мақсадда Олий Мажлис вилоят ва туман марказлари мақомини белгиловчи тегишли қонунлар қабул қилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Қонунларда вилоят ва туман марказлари мақомига оид мажбурият ва ҳуқуқлар, уларда фаолият юритиши зарур бўлган ижтимоий-маданий институт ва ташкилотлар рўйхатига ўхшаш меъёрлар белгиланса, бундай худудий марказлар ўртасидаги ижтимоий-маданий ва ободончилик борасидаги фарқлар анча камаяр эди. Хусусан, вилоят марказларида, албатта, давлат университети, санъат галереяси, универсал кўргазмалар маркази, мустақил каналга эга телевидение, телефильм студияси, мусиқали драма ва кўғирчоқ театрлари қаторида ёш томошабинлар театри, нашриёт, ижтимоий-сиёсий ва адабий-бадий журнал, соғлиқни сақлаш тизимида қатор замонавий клиникалар бўлиши лозим. Бу муассасаларнинг барқарор фаолият юритиши худудларнинг ижтимоий-маданий ривожланишига, баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишга янада кўпроқ имконият яратган бўлар эди. Вилоятларда етарлича ижодий шароит ва муҳит йўқлигидан ижодга мойил аксарият ёшлар пойтахтга интилади ва шу ерда қолиб кетади.

Тарих ва ўлкашунослик музейларининг, вилоят кутубхоналари ва архивларининг ҳолати, шароити, жиҳозланиши, хизмат турлари борасида ҳам вилоят марказлари бир-биридан анча фарқ қилади. Бундай муассасалар фақат юридик жиҳатдан-

гина вилоят ташкилоти мақомига эга бўлиб қолмасдан, амалда маълум минимал талабларга жавоб бера олиши бўйича ҳам мувофиқ келиши лозим.

Шунингдек, туман маркази мақомига оид талаблар ҳам ишлаб чиқилса, уларнинг ижтимоий-маданий ривожланишини тенглаштириш бир қадар осонлашар, негаки, аниқ мўлжаллар вужудга келар эди. Балки, янги чақриқ Олий Мажлис Қонунчилик палатаси “Вилоят маркази мақоми тўғрисида” ва “Туман маркази мақоми тўғрисида”ги қонунларни қабул қилишни ўйлаб кўрар.

Инфляцияни камайтириш, халқ фаровонлиги билан боғлиқ тадбирлар эътибордан четда қолмаслиги керак. Мустақилликнинг дастлабки йилларида кўплаб корхоналар тўхтаб қолгани ёки уларда ишлаб чиқариш кескин камайгани сабабли ишсизлар сони кўпайган бир шароитда уюшмаган майда савдо, аниқроғи, олибсотарлик одамларни банд этиш ва даромад билан таъминлаш воситаларидан бири эди. Бугун мамлакат иқтисодиёти оёққа туриб олган ва жадал суръатларда ривожланаётган шароитда уюшмаган майда савдо жиддий муаммога айланмоқда, чунки пулнинг банкдан ташқарида айланишини камайтиришга, инфляцияни қаттиқроқ жиловлашга, савдо ва таъминот маданиятини кўтаришга, тақсимотда ижтимоий адолатни таъминлашга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Уюшмаган савдо яширин иқтисодиётни, ҳеч жойда ҳисобга олинмаган маҳсулотларга ва хизматларга талабни рағбатлантиради. Натижада давлатнинг солиқ ва бошқа идоралари назоратидан четдаги ярим яширин бозорда товар ва пул айланиши давом этаверади. Давлат газнаси зарар кўришидан ташқари, бундай фаолият жамият ахлоқига, одамлар онги ва тафаккурига салбий таъсир кўрсатаётгани ғоят таассуфлидир. Бунинг оқибатида одамларда қонун ва ўрнатилган тартиботга, таълим-тарбия ва маънавий тарғибот олға сураётган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, миллий ғурур каби ғояларга нисбатан ишонч камая боради. Баъзи ёшларда яширин иқтисодиётга

қўшилиб, тезроқ ўзининг моддий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишга интилиш нияти пайдо бўлади. Яширин иқтисодиёт ватанпарварлик, халқ, миллат манфаатларига хизмат қилиш каби юксак идеалларнинг қадрини тушириб, миллий идентлик туйғусини ўтмаслаштиради. Яширин иқтисодиётга қарши курашга жамият жипслиги, ахлоқи, юксак маънавияти учун кураш деб қарамоқ лозим.

Шу сабабдан таълим-тарбияда, маънавий-маърифий, мафкуравий тадбирларда миллий ўзликни англашга, турли даражадаги манфаатларни уйғунлаштириш ва ҳар бир фуқаронинг юрт тақдири учун масъуллиги масалаларига алоҳида урғу бериш мақсадга мувофиқдир. Айрим кишилар онгида қисман сақланиб қолган миллий нигилизм, миллий номукаммалик туйғулари, гуруҳбозлик, маҳаллийчилик, миллатчилик ва шовинизм иллатларига қарши курашишга эътибор қаратиш зарур. Бундан ташқари, глобаллашув ва ахборот технологиялари инқилоби туфайли ҳар хил мазмун ва шаклдаги, шу жумладан, салбий руҳдаги ахборотнинг ҳам ҳеч қандай тўсиқ ва чегара билмай тарқалишини ҳисобга олиш керак. Улар орасида миллий жипсликни заифлаштиришга, аҳоли ва ҳокимият, турли табақалар, этник гуруҳлар ўртасида бири-бирига нисбатан шубҳа туғдиришга, зиддият келтириб чиқаришга қаратилган ахборотлар ҳам талайгина.

Сиёсий қўпоровчилик ва диний ақидапарастлик руҳидаги ахборотлардан ташқари, оммавий маданият ниқоби остидаги аксилмаданият ва унинг айрим жўн ва дидсиз, схематик шаклдаги, саёз ва салбий космополитик мазмундаги айрим ҳодисалари ҳам миллат жипслигига, айнақса, турли авлодга мансуб кишилар бир-бирини тушунишига, миллий маданиятнинг ўзига хослик жиҳатларига маълум даражада хавф туғдиради.

Ғояга қарши фақат ғоя билан, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш мумкинлигини, бу масалада ҳар қандай тақиқу маъмурий чоралар ожиз эканини ва уларнинг инсонпарварлик, демократия меъёрларига унчалик тўғри келмаслигини назарда тутиб, таълим-тарбияда ва маънавий-маърифий ишларда миллий истиқлол ғоясини тарғиб этишга, аҳолида мафкуравий иммунитетни кучайтиришга, асл миллий ва умуминсоний қадриятларни, мумтоз маданий меросни ўзлаштиришга устуворлик бериш лозим. Миллий истиқлол ғояси миллий жипсликни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришнинг асосий илмий-интеллектуал ва ҳиссий-психологик негизи ва воситасидир.

Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишида амалга оширилаётган ислохотлар ҳам демократияни, миллий жипсликни объектив равишда мустаҳкамламоқда. Шу ўринда биргина вакиллик ҳокимияти — Олий Мажлис ислоҳ қилинишининг аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтиш кифоя. Олий Мажлисининг икки палатали орган сифатида қайта тузилиши, Сенатнинг асосий вазифаларидан бири этиб ҳудудлар манфаатини ифодалаш ва мувозанатга келтириш белгилангани ҳудудларнинг ҳар томонлама ўзаро иқтисодий, ижтимоий, маданий интеграциясини, пировардида, миллий жипсликни кучайтиради. Суд-ҳуқуқ тизими ислохотлари, ўзини-ўзи бошқариш тизимини ривожлантириш, умуман, институционал ўзгаришларнинг барчаси ижтимоий ҳаёт тобора эркин, турмуш янада фаровон бўлиб боришига, жамият барқарор юксалишига қаратилган. Таълим, соғлиқни сақлаш, меҳнат, ижтимоий таъминот, маданият ва спорт каби ижтимоий соҳалардаги ислохотлардан мақсад ҳам инсон ва жамият юксалиши, баркамол авлодни шакллантириш орқали миллий жипслик ва демократияни ривожлантиришдир.

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Улуғбек МУҲАММАДИЕВ

NO"DAVLAT" TASHKILOTLAR

Глобаллашув жараёнида иқтисодий омил сиёсий, ижтимоий, маънавий-маданий, қўйинги, барча соҳаларни қамраб олди. Дунё бўйлаб улкан трансформацион ўзгаришлар рўй бераётгани, инсоният тараққиёти ва у билан боғлиқ институционал ривожланишнинг доимий равишда такомиллашиб бораётгани янгидан-янги миллий ва халқаро институтларнинг юзага келишига, уларнинг нафақат маълум бир минтақа, балки глобал миқёсда халқаро сиёсий муносабатларга таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлишига замин яратмоқда.

XX асрнинг сўнги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараш ва жаҳон ҳамжамиятининг жуғрофий-сиёсий тузилишида туб ўзгаришлар даври бўлиб тарихга кирди. Ушбу давр икки жиҳати билан ажралиб туради. Бу, биринчидан, давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнлари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий маконларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ меъёрларининг яратилиши; иккинчидан, “социалис-

тик лагер”нинг емирилиши, тоталитар тузумга асосланган давлатларнинг барҳам топиши, улар ўрнида мустақил давлатларнинг пайдо бўлишида кўзга ташланади.

Бугун дунёда демократик кадриятларни, инсон ҳуқуқларини муҳофаза этиш ва таъминлаш масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб муаммо бўлиб турибди. Бунинг сабаби фан-техника тараққиёти баробарида инсоният тафаккурида ҳам эркин фуқаролик жамияти қуриш, инсонни ҳаётнинг энг олий хилқати сифатида эъзозлаш каби либерал ғоялар тобора муҳим аҳамият касб этиб бораётганидир. Бундай эзгу мақсадлар, кадриятлар мажмуи қатор халқларнинг, давлатларнинг дастуриламалига айланиб улгурди.

Бугунги кунда давлатларнинг халқаро муносабатларда ягона субъект сифатидаги устунлиги сусаймоқда.

Бунга акс тарзда дунё саҳнасида халқаро муносабатларнинг нодавлат иштирокчиси сифатида ҳукуматлараро ташкилотлар (ХТ), халқаро ноҳукумат ташкилотлар (ХНТ) ва трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) аҳамияти ортиб борапти.

Улуғбек МУҲАММАДИЕВ. *Сиёсий фанлар номзоди.*

Бу жараён, асосан, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган бўлса-да, сиёсатшунослик фани уни ҳали етарли даражада тадқиқ этгани йўқ. Айниқса, сўнгги йилларда халқаро ноҳукумат ташкилотлар фаолиятининг халқаро муносабатларга таъсири кучайиб бораётгани кузатилмоқда.

Авалло, “ноҳукумат ташкилотлар” тушунчасига аниқлик киритиб олсак. Маълумки, замонавий жамиятда ноҳукумат ва жамоат ташкилотлари фуқаролик жамиятининг асосий институтлари ҳисобланади. Чунки “нодавлат, ноҳукумат жамоат ташкилотларининг жамиятда обрў-эътибори ортиб бориши, мавқеи мустаҳкамланиши билан улар давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг асосий воситасига айланади” (Каримов И.А. *Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., “Ўзбекистон”, 2005, 41-бет*).

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳар бир давлатда ўзига хос номланади. Фарбда бу ташкилотлар “учинчи сектор” дейилади: давлат — биринчи, бизнес соҳаси — иккинчи, ННТ эса — учинчи сектор.

Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”-ги қонунида (14.04.1999) бундай ташкилотларга қуйидагича таъриф берилган: “Нодавлат нотижорат ташкилоти — жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир” (2-модда).

Инсоният пайдо бўлибдики, жамоа бўлиб яшашга интилади, ҳаёт учун курашади. Бинобарин, фуқароларнинг биринчи “нодавлат” бирлашмалари қадим замонларда вужудга келган. Масалан, қадимги Афина ва Римда бу ташкилотлар “шаҳар-давлатлар фуқароларининг ҳамжамиятлари” деб номланган. Хусусан, Шарқда бундан ҳам аввалроқ турли соҳадаги касб эгалари (косиблар, кулол-

лар, темирчилар ва ҳоказолар) бир ҳудудда уюшган, ўзаро ёрдамга асосланган ҳолда истиқомат қилган. Бу борада Форобий, Беруний ва Ибн Сино каби алломалар асарларидан етарлича маълумот олиш мумкин.

Хўш, ННТ нима учун керак? Давлатнинг ўзи барча соҳаларни назорат қилса бўлмайdimи? Биз давлатга солиқ тўлаймиз, давлат эса ижтимоий муаммоларимизни ҳал этади. Ҳамма ўз бурчини бажаради.

Бир қараганда, бу тўғри фикрга ўхшайди. Аммо ҳеч бир давлат жамиятдаги ижтимоий муаммоларни ёлғиз ўзи тўлиқ ҳал этишга қодир эмас. Чунки ижтимоий соҳа жуда кенг: таълим, фан, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, иш билан таъминлаш ва ҳоказо. Буларнинг барига давлатнинг на маблағи ва на салоҳияти етади.

Шу ўринда, ННТ нима учун керак, деган саволга, улар давлат маблағини тежайди ва грант олиш эвазига мавжуд муаммоларни нисбатан арзон ва осон ҳал қилади, деб жавоб бериш мумкин.

Бундан ташқари, улар жамиятда юзага келган ички (ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий) муаммолардан ўз вақтида хабардор бўлади. Ижтимоий муаммоларни ҳал этиш борасида янги тажрибалар тўплаб, уларни кенг миқёсда татбиқ этиши мумкин.

Аммо тарихда юқоридаги фикрларга тескари мисоллар ҳам кўп. Масалан, XX асрнинг 20-30 йилларида Германиядаги бадавлат кишилар турли касаба уюшмалари ва ассоциациялар ташкил этиб, бирлаша бошлади. Бирок бу фуқаро бирлашмалари демократия ва либерал қадриятларни шакллантириш ўрнига уни барбод қилди, яъни фуқаролик жамияти орзуси шовинистик кайфиятдаги, нацистик руҳдаги гоаяларга қоришиб кетди. Оқибати

нима билан тугагани барчага аён. Айниқса, бугун Европадаги баъзи жамиятларда бундай гоёларни қайта тиклашга бўлаётган уринишлар, бунинг устига, уларни қўллаб-қувватловчилар ҳам топилаётгани ташвишлидир.

ХНТ эса нафақат фуқаролик жамиятининг, балки халқаро муносабатларнинг ҳам энг муҳим ва фаол иштирокчиларидандир. Улар ҳозирги кунда жаҳон сиёсатининг ва халқаро муносабатларнинг ўзига хос ажралмас қисмига айланди. Агар XIX асрда Ер юзида миллий давлатларнинг кўпайиши, дунёнинг қайтадан бўлиб олиниши, мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши, техник тараққиёт ва бошқа жараёнлар жадаллашган бўлса, XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошини ҳеч иккиланмасдан “ассоциациялар инқилоби” бўлган нодавлат ташкилотларининг фаоллашув асри дейиш мумкин.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1968 йил 23 майдаги 1296-резолюциясига мувофиқ, “ҳукуматлараро келишув асосида ташкил этилмаган ҳар қандай халқаро ташкилот — халқаро ноҳукумат ташкилот (ХНТ) деб аталади”.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонунига асосан, “Ўз уставида ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳамда битта ёки ундан кўпроқ чет эл давлати ҳудудида фаолият олиб бориши мумкин бўлган халқаро ташкилот халқаро нодавлат нотижорат ташкилоти деб ҳисобланади” (14-модда).

Илк халқаро ноҳукумат ташкилотлар XIX аср бошларида Европада вужудга келган бўлиб, улар, асосан, касбий, маърифий, диний, пацифистик йўналишда эди.

Ҳукуматлараро ташкилотлардан (БМТ, ЕХХТ, ШХТ) фарқли ўлароқ, ХНТ ҳудудий ташкилот эмас, яъни уларга халқаро ҳуқуқ субъектлари (давлатлар) аъзо бўла олмади. Тадқиқотчилар уларни “янги актёрлар”, “трансмиллий кучлар” деган номлар билан атайди. Бугун улар замонавий халқаро муносабатларнинг барча соҳаларида фаол иштирок этмоқда.

Мутахассислар фикрича, ХНТнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: а) фойда олиш мақсади йўқлиги; б) ҳеч бўлмаса, битта давлат томонидан тан олингани ёки халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар ҳузурида маслаҳатчи мақомига эга бўлиши; в) иккидан кам бўлмаган мамлакатдан молиявий маблағ олиши; г) камида иккита мамлакат ҳудудида фаолият олиб бориши; д) таъсис ҳужжати асосида ташкил этилиши (*Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. М., Гардарики, 2003, стр. 243*).

Ҳозирги вақтда фуқаролик уюшмаларининг роли ҳам тобора ортиб бормоқда. Трансмиллий фуқаролик институтлари пайдо бўлаётгани глобал миқёсдаги фуқаролик сиёсати юзага келганидан далолат беради. Бугун ННТ дунёнинг кўпгина мамлакатларида фаолият юритмоқда. Улар мақсадига кўра, демократик кадриятларни тарғиб этиши, давлат ва жамият ўртасида ўзига хос кўприк сифатида тараққиётга ва барқарорликка хизмат қилиши даркор. Бироқ, таассуфки, кейинги йилларда халқаро миқёсда фаолият юритаётган ноҳукумат ташкилотларнинг бошқа мақсадлари ҳам кўзга ташланмоқда. Улар “Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” гоёсини ниқоб қилиб олиб, муайян давлатлар ҳукуматларига ахборот-тарғибот босими ўтказишгача бориб етмоқда. Масалан, Фарбнинг баъзи ХНТ ва жамғармалари кўплаб мамлакатларда сайлов жараёнида ижтимоий тадқиқотлар, овозларни параллел “санаш”, ўз хулоса ва тавсияларини тарқатиш каби шаклан демократик усулларни қўллаш орқали сайлов ўтказган давлатнинг ички сиёсатига аралашмоқда. ННТ ва “демократия экспорти” ҳақида гап кетганда, Сербия, Украина, Грузиядаги ёки Қирғизистондаги рангли инқилоблар, Яқин Шарқ, Ироқ ва Афғонистон воқеаларини эслаб ўтмасликнинг иложи йўқ. Бу мамлакатларда демократияни жорий этиш жараёнларини сунъий равишда тезлаштиришга уришиш ҳалокатли оқибатларга олиб келаётгани сир эмас.

Улар номақбул режимларни ағдарिश, жумладан, ғарбпараст нодавлат нотижорат ташкилотлар ёки ОАВ тузиш, Ғарб ОАВ орқали “нодемократик режим” аҳолиси кўз ўнгида ҳукуматни мунтазам равишда обрўсизлантириш, “демократик инқилоб” амалга оширилиши режалаштирилаётган давлатда “инсон ҳуқуқлари бузилаётгани”, “матбуот эркинлигига хуруж қилинаётгани” тўғрисида турли нуфузли ташкилотлар томонидан резолюциялар қабул қилинишига эришиш, муҳолиф гуруҳлар ва “фуқаролик жамияти” фаолларини митинглар, намойишлар ўтказишга тайёрлаш, мамлакат ичида эса амалдаги ҳокимият тарафдорларининг ҳар қандай ҳаракатини фалаж қилиб қўядиган психологик вазиятни вужудга келтириш сингари ғаразли усулларни қўлламоқда.

Шу тариқа, “фуқаролик институтлари ва демократик жараёнларни қўллаб-қувватлашга қаратилган” барча лойиҳалар муайян мамлакатнинг “долзарб ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишда иштирок этиш”га йўналтирилади. Сўнгра бор имконият ташқи кучларнинг асосий стратегик вазифаси — ўзига тобе бўлган ҳукуматни ҳокимият тепасига келтириш томон буриб юборилади.

Ана шундай хорижий донор тузилмалар Грузия, Украина ва Қирғизистонда муайян ғояни мафкура майдонига олиб чиқиш, маълум сиёсий кучларга нисбатан жамоатчилик фикрини шакллантиришга хизмат қилувчи кенг тармоқли, самарали ахборот ва тарғиботни амалга ошириш механизмини яратди. Экспертларнинг қайд этишича, Қирғизистонда мамлакатдаги ННТга методик ёрдам кўрсатаётган, маҳаллий ёшлар билан ишлайдиган, уларга танқидий фикрлаш, турли сиёсий технологиялар, партия ташкил этиш усуллари, кўча тўқнашувлари тактикаси ва бошқа шу каби ҳаракатларни ўргатадиган ўттиздан ортиқ чет эл тузилмаси мавжуд.

Қирғизистон Миллий статистика қўмитаси расмий маълумотларига кўра, 2008 йилда “учинчи сектор”даги маблағлар айланмаси 150 миллион долларга етиб,

уларнинг асосий қисми (80%) халқаро ва хорижий манбалардан иборат бўлган.

Таҳлилчиларнинг фикрича, айти пайтда маҳаллий ва халқаро ННТга 100 мингдан ортиқ Қирғизистон фуқароси жалб этилган. Ушбу давлатдаги нодавлат сектори бугун жуда сиёсийлашган, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга жиддий таъсир кўрсата оладиган АҚШнинг “Интерньюс”, “Сорос-Қирғизистон” фонди, “Евразия” фонди, Европа давлатларининг “Инқирозларнинг олдини олиш бўйича халқаро гуруҳ” (ICG, Бельгия), “Миграция бўйича халқаро ташкилот”, “Қочоқлар ишлари бўйича Дания кенгаши”, “ОАВни қўллаб-қувватлаш халқаро ташкилоти” (Дания) сингари тузилмалар катта кучга айланган. Шунингдек, Қирғизистоннинг Ўзбекистон билан чегарадош бўлган жанубий ҳудудларида фаолият юритаётган баъзи чет эл нодавлат ташкилотлари Фарғона водийси аҳолисига мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларни бузиб кўрсатиш орқали салбий таъсир ўтказмоқда.

Украинада эса 2004 йили рўй берган ўзгаришларга тайёргарлик қарийб ўн йил илгари — 1995 йилдан бошланган эди. Мазкур воқеаларда турли хил манбалар, жумладан, хорижий ННТ томонидан молиялаштирилган ноҳукумат ташкилотлари етакчи ўрин тутгани маълум. Экспертлар қайд этишича, Ғарб Украинадаги демократик лойиҳа ва мустақил оммавий ахборот воситаларини молиялаштиришга 2004 йилда 34 миллион доллар маблағ ажратган. Биргина Киев кўчаларидаги “зарғалдоқ инқилоб”нинг 15 кунига, тахминан, 10 миллион доллар сарфланган.

Украинанинг “Амалий сиёсат” институти директори Б.Бабицнини таъкидлашича, “Мамлакатдаги ННТнинг асосий қисми чет эл фондларидан маблағ олади, шу сабабли уларнинг мамлакат сиёсатига таъсири катта. Хусусан, Украинада 2004 йили бўлиб ўтган президент сайловида муҳолифатни қўллаб-қувватлаган “Парам” ташкилоти Грузиядаги сайловларда ҳам фаол иштирок этган. Ҳозирда ушбу ташкилот Украинада жуда кенг фаолият олиб бормоқда”.

Сўнги вақтларда баъзи ХНТ ҳатто асл мақсадини яширишга ҳам уринаётгани йўқ. “Сорос Жамғармаси — Очиқ жамият” бунга ёрқин мисол бўла олади. Жорж Сороснинг Англия валюта бозоридаги чайқовчилик фаолияти фунт стерлинг курсининг тушишига сабаб бўлган ва бу унга 1 миллиард доллар атрофида даромад келтирган.

1997 йилнинг ёзида халқаро молия бозорида “Осиё қоплонлари”: Таиланд, Малайзия, Жанубий Корея ва бошқа давлатларнинг миллий валюталари қиймати тушиб кетди. Малайзия бош вазири Махотхир Муҳаммад Ж.Соросни бу воқеаларнинг ташкилотчиси сифатида айблаб чиқди. У эса ўзининг чайқовчилик ҳаракати миллий валютанинг қадрсизланишига олиб келганини ва натижада бу давлатларнинг хўжалиги издан чиққанини инкор қилмади. Индонезияда ҳукумат инқирози авж олди, иқтисодиётга катта зарар етказилди. Малайзияда оммавий тартибсизликлар юзага келди, молиявий тизим барқарорлигини тиклаш учун 30 миллиард доллар сарфланди. Тайвань иқтисоди ҳам жиддий зарар кўрди ва ҳатто шу воқеалар сабаб махсус қарор қабул қилинди. Унга кўра, “Сорос жамғармаси билан ҳамкорлик қилган ҳар қандай шахс” жиноий жавобгарликка тортилиши белгилаб қўйилди.

Ҳозирги вақтда дунёнинг 30 мамлакатада бу институтнинг филиаллари бор, кўпгина мамлакатларда эса мазкур ташкилотнинг асосчиси Жорж Сорос фаолияти ноқонуний деб эълон қилинган. 1995 йили Россия Давлат Думасида “Сорос жамғармаси”нинг Россиядаги фаолияти масаласи муҳокама этилди. Россия махсус хизмати маълумотларига кўра, Ж.Сорос фаолияти мамлакат хавфсизлигига таҳдид солади. Чунки жамғарма грантларига сўровлар нафақат таълим ёки илмий, балки ҳарбий-саноат комплексларига тегишли муассасалардан ҳам келиб тушган экан. Бугун жамғарманинг Грузиядаги воқеаларга алоқадор экани фош бўлиб қолди — Э.Шеварнадзенинг истеъфосини уюштирган М.Саакашвили бошлиқ Миллий ҳаракатни, асосан, “Сорос жамғармаси” молиялаштириб турган.

Бу хатти-ҳаракатларнинг барчаси “рангли инқилоб” сценарийси доирасида амалга оширилади. Бундай мафкуранинг стратегияси оддий, шу билан бирга пухта-пишиқ ўйлангандир. Шу пайтга қадар постсовет мамлакатлари ҳудудидаги ННТ асосий қисмининг фаолияти чет эл жамғармалари грантларига асослангани сир эмас. Кўпгина ривожланган давлатларда ННТнинг бошқа давлатлардан маблағ олишига йўл қўйилмайди. Масалан, Руминияда нотижорат секторининг 45 фоиз даромадини давлат грантлари ва субсидиялари ташкил этади. Венгрия, Словакия, Польшада эса бу кўрсаткич 30-35 фоизга тенг.

Давлат ва нодавлат секторининг “ижтимоий буюртма” орқали бундай ҳамкорлик тажрибаси ННТ фаолиятини миллий манфаатдан келиб чиқиб, зарур йўналишга буриш имконини беради. Чунончи, АҚШда давлат маблағининг учдан бир қисми ижтимоий соҳага ННТ орқали йўналтирилади. Бу мамлакатдаги ННТнинг молиявий манбаси шахсий хўжалик фаолиятидан, сўнгра давлат буюртмасидан (турли ижтимоий буюртмалар) ва хусусий хайриялардан тушган маблағлардан иборатдир. Нидерландияда эса ННТ ижтимоий хизматларнинг асосий ижрочисидир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бугун қурол кучи билан бирор давлатни бўйсундириш амримаҳол ва бу жуда қимматга тушади. Лекин таълим, маданият ва гоёвий соҳада фаолият кўрсатувчи ташкилотлар ёрдамида камроқ маблағ сарфлаб, мақсадга осонроқ эришиш мумкин. Демократик институтлар ва беғараз ёрдам кўрсатишни ниқоб қилиб олган ташкилотлар ўз давлатининг махсус идоралари ишлаб чиққан стратегияни хорижий жамият вакиллари онгига сингдириши энг самарали воситадир. Масалан, АҚШнинг биргина САҒЕ (Марказий Осиёда беғараз ёрдам) ташкилоти фаолиятига назар солинса, бу марказ Марказий Осиё ва МДҲдаги ёшларга турли кутубхоналар ташкил этиш ҳамда уларнинг саводини ошириш йўлида эътирофга молик ишларни амалга

оширгандек бўлиб кўринади. Аслида эса, нафақат замонавий таълим, балки ёшларнинг диний онгини “шакллантириш” борасида ҳам “ғамхўрлик” қилаётгани аён бўлмоқда. SAFE тадқиқот марказининг АҚШдаги қароргоҳи маълумотларига кўра, унга аъзо бўлган ёшларнинг 60 фоиздан ортиқроғи диний қарашларини ўзгартириб, насронийликни қабул қилган. Табиий савол туғилади: бу ташкилот маърифий муассасами ёхуд черковми? Жавоб ҳам тайёр: “Биз ёшларга демократиянинг ажралмас бўлаги — “танлаш” имкониятини бердик, бу уларнинг хоҳишидир”. Демак, марказнинг асосий вазифаси — замонавий илм тарқатиш эмас, эътиқодни ўзгартириш билан шуғулланиш. Соғлом фикрли кишига аёнки, бу сиёсат маккорлик билан жамиятнинг ёш вакилларини аждодлари эътиқод қилиб келган анъаналардан айириш ва парокандаликни келтириб чиқаришни кўзда тутди.

Бугун кўплаб мамлакатларда чет эл ННТ фаолиятини тартибга солиш борасида муайян ишлар қилинмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам.

2008 йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати кенгашининг қўшма қарорига мувофиқ, Олий Мажлис ҳузурида ННТни ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди ҳамда ушбу фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси тузилди. Комиссия қарорига мувофиқ, маблағ фондга субсидия, грант ва ижтимоий буюртма тарзида давлат бюджетидан ажратилади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 5 мингдан ортиқ ННТ мавжуд бўлиб, улар жамият ҳаётининг иқтисодий, маданий, гуманитар, ижтимоий соҳаларида аҳолининг кенг қатламлари манфаати ифодачиси сифатида фаолият юритмоқда.

Бундай институтларнинг фаоллашуви, кўпайиб бориши, маълум маънода, улар аҳамиятини оширди. ННТ муайян давлат дастурларини амалга оширишда энг муҳим воситалардан бирига айланиб қолди.

Сўнги вақтларда дунёдаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, мафкуравий ва маданий жараёнлар муракаблаша борган сари ННТнинг аҳамияти ошиб кетмоқда. Буюртмачилар улар зиммасига ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий дастурлар баробарида ўзига хос “нозик” вазифаларни ҳам юкламоқда.

Қизиғи, улар тез орада соғлиқни сақлаш, таълим, атроф-муҳит ҳимояси, қочоқларга ва табиий офатлардан жабрланганларга ёрдам беришдан тортиб, мамлакатлар иқтисодиёти ва сиёсати, маънавий-маданий ҳаётига дахлдор лойиҳаларни ҳам амалга ошира бошлади.

Қудратли давлатлар ва халқаро ташкилотлар ортида турган кучларнинг бошқа давлатлар сиёсатига қўпол равишда аралашиш, халқаро ҳуқуқ меъёрларини менсимаслик, ўз сиёсатига “тобе” ҳукуматларни ҳокимият тепасига келтириш учун “беғараз ёрдам” кўрсатиш дастурлари ижроси ҳам айнан ННТ чекига тушган.

Фарбдан ёрдам олаётган ҳукуматлар ННТ ортида турган давлатларнинг йўриғига юрса — олам гулистон, ёрдам аялмаган, юрмаса, танқиднинг уркалтаги ишга тушиб кетган. Шунинг учун аксарият ҳолларда ННТ “кўнглига йўл топиш”га ҳаракат қилинади. Айни ҳол халқаро нуфузга эга ННТ сони кескин ортиб кетишига сабаб бўлди. Ҳисоб-китобларга қараганда, бир давлатдан маблағ олиб, камида учта давлатда фаолият юритадиган ХНТ сони ҳозирга келиб 15 мингга етиб қолган.

Бугунги кунда халқаро муносабатлар тизимида ХНТдан фойдаланиш, қуйидаги сабабларга кўра, анча қулай бўлиб қолди: 1) бозор механизмларини қўллаш мумкин бўлмаган соҳаларга ёрдам кўрсатиш имконияти юқорилиги; 2) ёрдам кўрсатувчи давлатнинг сиёсий мақсадларини пинҳон тутиш; 3) ёрдамнинг, асосан, давлатга эмас, муайян дастурларга ёки аҳолининг маълум бир қатламига кўрсатилиши ва аниқ мақсадга йўналтирилиши; 4) ННТга ҳомийлик қилаётган давлат ўз жуғрофий-сиёсий мақсадларини кўзлаш билан бирга омма онгида ўзига нисбатан ижобий фикр уйғота олиши ва ҳоказо.

Бундай ННТнинг халқаро муносабатлар тизимида пайдо бўлиши ва таъсири ортиши “совуқ уруш” тугашига тўғри келгани, улар нима мақсадда дастак қилиб олингани бирмунча ойдинлашади. Ўша мақсад ташқи сиёсатда таъсир доирасини кенгайтириш, халқаро аҳамиятга молик баъзи масалаларда ўз манфаатини юқори қўйиш, давлат “кириб бориш”и қийин бўлган соҳа ва минтақаларда фаолият юритиш, муайян давлатларнинг ички ишларига ва сиёсатига ўзига хос тарзда таъсир кўрсатишни кўзлар эди.

Албатта, ХНТ фаолиятига бирёқлама ёндашиб, уларни яхши ёки ёмон дея қатъий хулосага келиш тўғри бўлмайди. Чунки улар фаолиятида нафақат ижобий, қолаверса, салбий тамойиллар ҳам кўзга ташланмоқда. Бу, айниқса, уларнинг куйидаги фаолият ва иш услубида яққол кўринади: 1) мақсадга эришишнинг энг асосий қисми бўлган давлат ва дастур борасида кенг миқёсли ахборот йиғиш ҳамда уни қайта ишлаш; турли семинарлар, конференциялар ўтказиш; кўплаб грантлар тақдим этиш, бу ишга олимлар, ёшлар ва мутахассисларни жалб қилиш; 2) тўпланган ахборотдан мақсадли фойдаланиш; 3) ахборот тарқатиш ва турли тадбирлар ёрдамида исботини топмаган маълумотларни давлат ва жамият аъзолари онгига сингдириш; 4) йўриғига юрмаган давлат ва ҳукуматга қарши жуғрофий-сиёсий ва жуғрофий-иқтисодий курашларнинг энг таъсирчан воситасига айланган ахборот хуружини кучайтириш; 5) танлаб олинган давлат ва жамиятга алоқадор ўз ҳукуматлари қабул қиладиган қарорларга таъсир ўтказиш ва ҳоказо.

Одатда, бундай ҳолатда у ёки бу “қулоқсиз” давлат тўғрисидаги ноҳолис ва уйдирма ахборот ёхуд маълумот ўз ҳукуматида тақдим қилинади. Ҳукумат эса объект давлатга қарши турли ахборот хуружларини ишга солади, лекин ўз йўриғига юрадиган давлатларнинг ҳар қандай камчилигу жиноятларини кўриб кўрмаганликка олади. Боз устига, халқаро минбарлардан улар шаънига мақтовлар айтилади, “тобора демократлашиб бораётган давлат” мақомига лойиқ кўрилади, молиявий ёрдам кўрсатилади.

Таъкидлаб ўтилганидек, ХНТни фақат салбий хусусиятга эга дейиш ҳам унчалик тўғри эмас. Бугунги кунда улар замонавий сиёсатнинг муҳим ва ажралмас қисмига айланиб улгургани баробарида гуманитар соҳадаги кўплаб мураккаб муаммоларни ҳал этиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ривожланаётган давлатларнинг таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий соҳалардаги тараққиётида, шунингдек, экологик муаммоларни баратараф этишда маълум бир ижобий ишларни амалга ошираётганини ҳам холис эътироф этиш жоиз.

Ўзбекистон ҳам ХХ асрнинг сўнги йилларидаги халқаро ва маҳаллий ННТ сонининг тўхтовсиз ўсиб бориш жараёниданидан четда қолмади. Истиқлолнинг дастлабки йилларида деярли барча постсовет республикаларида бўлгани каби бу ерда ҳам халқаро ва маҳаллий ННТ потреб чика бошлади. Бунинг ўзига яраша объектив ва субъектив сабаблари бор эди. Биринчидан, Ўзбекистонда бундай турдаги фуқаролик институтлари ташкил этилиши ва фаолият юритиши учун қулай ташкилий-ҳуқуқий муҳит яратилган эди. Иккинчидан, эндигина мустақил тараққиётга эришган давлат учун демократик ислохотларни амалга оширишда фуқароларни фаоллаштириш ва кенг ижтимоий дастурларни ҳаётга татбиқ этишда фуқаролик жамияти институтларига талаб катта эди. Учинчидан, мамлакатда ислохотлар жараёнида учинчи секторга реал куч ва имкониятлардан бири сифатида қаралди. Тўртинчидан, Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг қоқ марказида жойлашган. Дунёнинг етакчи куч марказлари бу ҳудудни ўз таъсир доирасига олиш учун стратегик курашни аллақачон бошлаб юборган эди. Бешинчидан, халқаро ҳамжамият билан муносабатларни ривожлантиришда учинчи секторнинг алоҳида роли ва ўрни мавжуд.

Айни сабабларга кўра, мамлакатда кўплаб миллий ва халқаро мақомга эга бўлган ННТ ташкил топиб, фаолият юрита бошлади. Халқаро муносабатлари ички сиёсатда ўзига хос мавқе ва ўринга эга бўлган ушбу ташкилотлар мамлакат ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришга ҳисса қўшиш

баробарида ҳомийлари мақсадларини амалга оширишга ҳам киришиб кетди.

Собиқ Югославия, Украина, Грузия ва Қирғизистондаги "ютуқ"ларидан илҳомланган "демократия ўрнатувчилар" Ўзбекистонда ҳам ўта фаоллаша бошлади. Улар дастлаб миллий маънавиятимизга, халқимиз менталитетига ёт бўлган қарашлар, турмуш тарзи ва маданиятни тиқиштиришга, аҳолида амалдаги ҳукуматга нисбатан ишончсизликни уйғотишга, уни давлат сиёсатига қарши қайрашга интилар эди.

Президент Ислом Каримов бу ҳақда "Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди" рисоласида шундай деб ёзган эди: "Сир эмас, бизда фаолият кўрсатаётган халқаро ташкилотлар ҳар доим ҳам олижаноб ниятларни кўзлайвермайди. Айтилик, "XXI аср лидерлари" каби мавзуларда ўтказилаётган семинарларда улар иқтидорли ёшларни "танлашда ҳокимиятга ёрдам" беради, бироқ бунда улар, энг аввало, ўз манфаатларини кўзлашади. Сўнгра чет элга мунтазам савфлар уюштирилади, уларда турли симпозиум ва семинарлар давомида бу одамларнинг онгига ғоят усталик билан таъсир ўтказилади. Шу тариқа ўзларини "дунё фуқаролари" деб атайдиган кишилар тоифаси тайёрланади ва уларга яқин келажакда Ер юзида умуман ҳеч қандай чегара қолмайди, деган фикр сингдирилади" (Ислом Каримов. "Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди". Т., "Ўзбекистон", 2005, 137-138-бетлар).

Ўша ННТ Ўзбекистонда ҳам "рангли инқилоб"ни амалга оширишга уриниб

кўрди. Бироқ мамлакат раҳбарияти ўз вақтида кўрган оқилона ва зарур чора-тадбирлар ҳамда халқ жипслиги туфайли уларнинг режаси амалга ошмади. Шунда Ўзбекистонга қарши кенг миқёсли ахборот хуружи ва бошқа чоралар қўллана бошлади. Бунинг учун олдиндан тайёрлаб қўйилган, бот-бот вақт синовидан ўтган "инсон ҳуқуқларининг бузилиши", "диний эътиқоднинг камситилиши" сингари бир қолипдаги айбловлар тайёр эди.

Улар ҳали-ҳамон Ўзбекистоннинг ривожланиш йўлини, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тараққиёт борасида эришган ютуқларини, минтақада хавфсизлик ва барқарорлик ўрнатиш йўлидаги ташаббусларини жаҳон ҳамжамияти кўз ўнгида нотўғри талқин этиш, обрўсизлантиришга уриниб келмоқда. Бинобарин, инсоният тараққиёти ва фаровонлигига хизмат қилиш учун тузилган баъзи бундай ташкилотлар фаолиятида сиёсий омил устуворлик қилаётир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, айни чоқда ННТ жамиятимизнинг фаол кучларидан бирига айланмоқда. Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнини янада жадаллаштириш учун эса, энг аввало, ННТ фаолиятини аниқ мақсад (давлат ва жамият манфаатлари) сари йўналтириш ва шу йўл билан уларнинг жамоатчилик кўз ўнгидаги обрў-эътиборини ошириш лозим. Мамлакатни демократик янгилаш ва модернизация қилиш мақсадида бу фаолиятни босқичма-босқич, изчил ва тизимли асосда олиб бориш тақозо этилади.

MADANIYAT NIMA? MADANIYATSIZLIK-CHI?

Дунё буюк эврилишлар палласида. Кимдир уни ахборот асри, бошқа биров эса компьютер даври деб атаяпти. Америкалик келажакшунос олим Э.Тоффлер таъбири билан айтганда, келажак бугунги кун устига шитоб билан бостириб келётган бу давр қадрият, анъана, миллий маданият, дид сингари тушунчаларни, бинобарин, улар ҳақидаги тасавурларни кескин ўзгартириб юбормоқда. Бунинг натижасида ҳеч кимга ўхшамаган ва ҳеч қайси рисолага тўғри келмайдиган, биздан ҳаёт ва абадият, макон ва замон, одоб ва ахлоқ, ёвузлик ва эзгулик, ҳалоллик ва жўмардлик ҳақидаги тасавурларни ҳам ўзгартиришни талаб қилаётган “виртуал авлод” шаклланмоқда.

Бугун компьютер ўйнаб суяги қотаётган бола билан унга тенгдош кечаги боланинг айнаи тушунчаларни идрок этиши ўртасида еру осмонча фарқ бор, десак муболаға бўлмайди. Бизни зикр этилаётган фарқнинг катталигидан кўра, қайси боланинг тушунчаю тасавурлари голиб келиши кўпроқ ўйлантириб қўймоқда.

Ғарб мамлакатларидан бирининг сайтида ғарбпараст бир ҳакер “...осиёлик

ёввойилар билан қонимиз ҳеч қачон қўшилмайди, улар — биз яратган маданий маҳсулотлар, хусусан, виртуал дид ва маданиятдан, виртуал ҳаётдан йироқ ирқ”, деб ёзиб чиқди.

Яқинда бир йиғилишда, бугунги кунда компьютерни билмаслик маданиятсизликдир, деб юборди мўйлови сабза урмасданоқ амал охурига мазахўрак бўлиб олган бир йигитча. Ҳа-ҳа, “саводсизлик” эмас, айнан “маданиятсизлик” деб айтди.

Шу-шу бўлди-ю, мен таниган одамлар тасавурида компьютерни биладиган ва билмайдиганлар гуруҳига бўлинди-қолди. Лекин ҳарчанд уринмайин, компьютерни билмайдиганларни “маданиятсиз” деёлмадим. Эҳтимол, улар (ахборот асрида!) компьютер саводхонлигидан бебаҳрадир, аммо ҳалиги йигитча ўйламай-нетмай айтиб юборган даражада маданиятсизмикан? Унда сизу мен билан бир ҳаводан нафас олиб яшаётган бу йигит берган баҳо ҳамда ғарблик ҳакернинг мазахомуз фикри ўртасида нима фарқ бор? Энг қизиғи, икки қитъада яшаётган, лекин “компьютер

эмиб катта бўлган” авлод вакилларининг гапи бир жойдан чиқяпти.

Наҳотки, “маданият” тушунчасининг сизу биз билган маъною таърифи шунчалик ўзгариб кетган бўлса?

Хўш, бугун “маданият” ва “маданиятли” деганда нимани ва кимни тушунамиз?!

Кийинишидан тортиб, юриш-туришигача замонавий, уйини энг сўнги ташкилию маиший техника билан тўлдириб ташлаган одам маданиятли бўлиб қоладими? Умуман, маданиятлилик мезони нима ўзи?

* * *

Ҳар бир кашфиётини истеъмолчининг ўпқон нафсини қондириш учун қўллаётган илм-фан мўъжизаларига жуда тез кўникиб боряпмиз. Бундан йигирма йил бурун Интернет нима эканидан беҳабар эдик, мобил телефон дегани етти ухлаб тушимизга ҳам кирмаганди. Энди эса уларсиз ҳаётимизни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Шу — тайёрига айёр бўлиб олганмиз. Ўзимизга, Интернет дегани нима ўзи, у ниманинг эвазига ишлайди, оддий сим ёки тўлқинлар қандай қилиб бутун бир оламни кафтдек намоён қилади, мобил телефони бизга қайси қонуниятга кўра ҳаводан сўз ва тасвир етказиб беради, деган саволларни бермаймиз. Тўғрироғи, бугун истеъмолчиларнинг 95 фоизи зикр этилган саволларга жавоб излаб кўриш тугул уларни ўз-ўзига беришга ҳам эринади. Бир сўз билан айтганда, тараққиётнинг ўзи “пул топиб, ақл топмаган” истеъмолчининг ана шу эринчоқлигию ҳақалак отган нафсини қондиришга хизмат қилади. Мақсад — пул топиш, нафсни қондириш.

Сизу биз — истеъмолчига барибир. Фикр қилиш шарт эмас, ҳамма нарсани ишлаб топилган пул муҳайё қилиб беради.

Ҳақли савол тугилади: замонавий истеъмолчилик маданият белгиси бўла оладими? “Йўқ” деб жавоб берсангиз, унда қандай одамни маданиятли дейиш мумкин? Умуман олганда, маданиятлилик тушунчаси ялтир-юлтир нарсалар билан қоришиб кетмаяптими? Асл маданиятни, маданий дидни замонавий истеъмолчи-

лик билан “оммавий маданият” деб аталган балоқазолар тажовузидан ҳимоя қила оляпмизми? Бир вақтлар Англиянинг Оксфорд университети қошидаги Исломотадқиқотлар марказининг бир ходими ушбу ҳодисани “Майкл Жексон ва Мадонна дини” деб атаган эди.

Шу ўринда истеҳзоли бир воқеа эсга тушади. “Борхес” тахаллуси билан Европада шов-шув бўлиб кетган аргентиналик ёзувчи ҳақидаги газета хабарларини ўқиб ўтирган кутубхона мудирини ўша ерда китоб тахловчи бўлиб ишлаётган Хорхе Луисга, “Қара, сен тенги бир ёзувчи бутун Европани лол қолдирыпти, сен ҳали ҳам китоб тахлаб юрибсан”, деган экан. Хорхе Луис бошлиғига ўша ёзувчи менман деб айтолмаган. Ўзининг машхур бўлиб кетганини айтишга ийманган ёш адиб билан бугунги фан-техника ютуқларига эга чиқиб, бошқаларни маданиятсизликда айблаётган авлод вакили ўртасидаги фарқнинг катталиги одамни даҳшатга солади.

* * *

Ҳозир бундай авлод вакилларини ҳар қадамда учратиш мумкин. Ҳар биримиз — айтарли эътибор қилмасак-да — кўчада бундай истеъмолчиларга кўп бор дуч келамиз. Бу ёшларнинг ўзига хос субмаданияти ҳам шаклланиб улгурган: қўлида бутун бошли компьютер деса бўладиган мобил телефон; кийиниши ғалати, сочи ҳам замон руҳига мос ҳурпайган; тенгдошлари билан, худди кўчқорлардай, шохлашиб кўришади; бошқаларга тушунарли бўлмаган жаргонда гаплашади; машинаси “Қора бумер” бўлмаса ҳам, камида “Жип”; эшитаётган қўшиғи ҳам рэпми, рокми — алламбало; ҳеч нарсадан тап тортмайди, хоҳлаган вақтида,

хоҳлаган жойида яхши кўрган қўшиғини варанглатиб қўйиб кетаверади; истиҳолани эскилик сарқити деб билади. “Шу ҳам қўшиқ бўлдимми?!” деб кўринг-чи, нақ балога қоласиз. Сизни маданиятсиздан олиб, маданиятсизга солмаса, мана, мен кафил.

Баъзан йўлда кетаётиб, йўл ҳаракати қоидасини бузгани учун тўхтатилган ўшанақа олифталарга кўзингиз тушиб қолади. Улар йўл хавфсизлиги ходими билан ҳам ўз тилида гаплашади: агар ўжарроқ ходим бўлса, дарров телефони ни ишга солиб, бирор “окашон”идан мадад сўрайди. Энг кизиғи, ҳамма нарса ни таниш-билиш ёки пул билан ҳал қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. Йўл ҳаракати хавфсизлиги тимсолидаги давлатга бўлган ҳурмати ҳам шунга яраша.

* * *

Китоб дўконларини кўп айланаман. У ерда ўша олифталарни умуман учратмайман. Ким билади дейсиз, балки улар китобни ҳам уйига келтириб берадиган замонавий воситалардан фойдаланаётгандир? Чунки ҳозир диванда ёнбошлаб олиб, савдо-сотик қилинадиган замон. Марҳамат, Интернетни очинг-да, кўнглингизга ёққан нарсага буюртма бераверинг. Бразилиядан бўлса ҳам олиб келиб беришади. Пул бўлса — чангалда шўрва, дейдилар буни.

Лекин китобни кўриб, танлаб, ҳидлаб сотиб олиш завқига нима етсин!

Барибир шу замонавий эмаслигимга бораман-да. Фалокат босиб, яна битта-яримта олифта китоб танлаётганимни томоша қилиб турган бўлса-я? Ёввойидан олиб маданиятсизга солаётгандир...

* * *

Компьютер болалари ўзини шовқину шошма-шошарлик билан кўрсатгиси келади. Илгари кадрли бўлган нарсалар бугун омонат бўлиб қоляпти. Улар бугунги прагматиклашиб бораётган дунё воқелиги билан чиқиша олмаяпти. Тўғрироғи, кадриятлар ўша воқеликка халақит бераётганга, унинг шиддатини тўсаётган-

га ўхшайди. Шу сабабли компьютер болалари уни четлаб ўтишга уриняпти. Демак, азалий қарашларимиз, дидимиз ҳам ўзгариб кетса ажаб эмас.

Шу пайтгача шаклланган маданий дид компьютер болалари “диди” билан юзма-юз турибди. Ҳали ҳеч қачон дид ва дидсизлик, бошқача айтганда, маданият ва маданиятсизлик ўртасидаги кураш бу қадар кескин тус олмаган эди.

Сизу бизнинг тушунчамиздаги диду фаросат бугун ёки кеча пайдо бўлган эмас. Улар асрлар оша сайқалланиб келган. Маданият ҳақидаги тасаввуру тушунчаларимиз пойдеворини ажодлар қурган, исм берган, асослаган, исботлаган. Улар бизга дидсизлик ва маданиятсизликдан ўзимизни асраш йўлларини кўрсатиб бергану дид ва маданият деган ана шундай муҳташам бинони мерос қолдирган. Биз ўша бинога эгалик қила оляпмизми? Лекин одам ўзи тан олмаётган нарсага қандай эгалик қилиши мумкин?

* * *

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Автобус ҳар бекатда беш-ўн дақиқа тўхтаб туриб, йўловчи йиғарди. Охири, сабри чидамаган бир отахон ҳайдовчининг шунча йўловчини овора қилиб юриши маданиятсизлик эканини айтди. Шунда ҳайдовчи сурбетлик билан отаси тенги кишини сенсираб, “Хохласанг шу, хоҳламасанг тушиб кет, ана, таксига мин, мен планни бажаришим керак!” деди. Бундан отахон қаттиқ хафа бўлди: “Одобсиз экансан, ўзингдан каттани сенсирадинг-а, бошлиғингга ёзаман”. Ҳайдовчи эса “Бор, қўлингдан келганини қил, сенга ўхшаган “писар”ларни ҳар куни кўриб юрибман”, деди. Бу жанжалга бир автобус йўловчи гувоҳ бўлди. Лекин ҳеч ким юраги дов бериб, бир оғиз гапирмади. Бу ерда шунчаки икки одам эмас, кадриятларга бўлган муносабат, бошқача айтганда, одоб ва одобсизлик ўзаро тўқнаш келди. Биз эса томошабинликдан бошқасига ярамандик. Кўнгли ўксиган отахон кейинги бекатда тушиб қолди. Унинг

маданият ҳақидаги тушунчасига дарз кетди — буниси аниқ.

Одамнинг ҳар бир хатти-ҳаракатида у олган тарбия, маданият ёки маданият-сизлик зухур бўлади.

Инсонийлик маданиятнинг энг муҳташам кўринишидир. У хушмуомалалик, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, самимият, ҳурмат ва эътибор, камтарлик ва бағрикенглик, ҳалоллик сингари фазилатларни қамраб олади. Қайси миллатда инсонийлик тақчил бўлса, билингки, унинг маданияти ҳам бут эмас. Чунки ҳар бир миллат ушбу фазилатларни онгига сингдириб олгунича минг йиллар керак бўлади, улар мисқоллаб йиғилади. Энди уларни вайрон қилишга, бой беришга ҳаққимиз бормикин? Ақлли-ю, “ҳиссиз робот”га айланиб қолмаймизми?

* * *

Дунёнинг ривожланган мамлакатларидан бирига бориб келган танишим бир гап айтиб қолди: “У ерда ҳамма нарса бор.

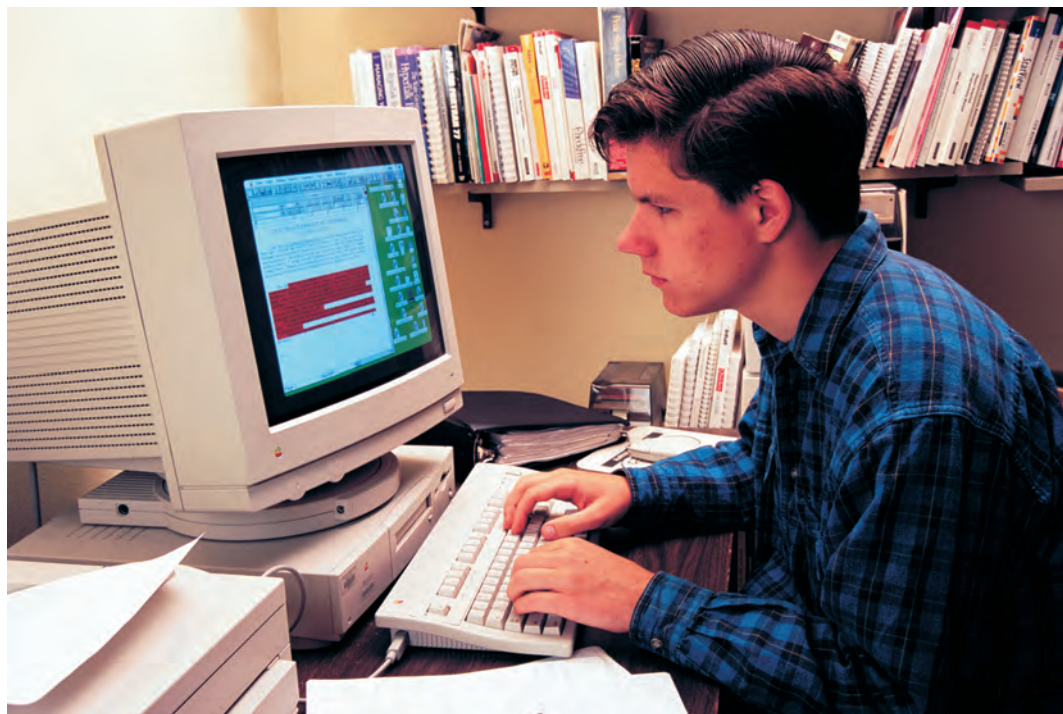
Лекин кўшни кўшнига ёт, бегона. Ҳамма ўзи учун яшайди, бошқа бировни жини суймайди. У ерда одамларни эмас, зим-масидаги вазифани оғишмай бажараётган одам қиёфасидаги машиналарни кўргандай бўлдим”.

Ота-боболаримиз бизга, олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин, деб ўргатган.

Табиатига инсонийлик ёт олимни ҳам маданиятли деб бўлмайди. Ушбу фазилат эш бўлмаган тараққиёт ҳам худди қоқоқлигу ёввойилик сингари ваҳшийликка олиб боради. Инсонийлик мезони бўлмаса, суянадиган кутблар йўқолади. Кутбсизлик эса тийиксизлик, қибласизликдир.

Бугунги ҳаёт шиддати бизни нималарга ўргатапти, қайга бошлаб кетяпти? Инсонийлик ҳақидаги тушунчаларимиз асл ҳолича сақланиб қоляптими? Хуллас, саволдан кўпи йўқ.

Тарихий тараққиёт ва маданиятлар тўқнашуви бўйича йирик мутахассис, немис файласуфи Освальд Шпенглер савол кўпайиб, унга муносиб жавоб

топилмай қолган паллаларда маданият ҳақидаги фикрлар ва қарашларда, умуман, тараққиётда портлаш юз беради, дейди. Бу портлаш одамзодни тараққиёт сари ҳам, инқироз томон ҳам етаклаши мумкин.

XXI аср ибтидосига келиб, ботинимизни минг йиллар давомида шаклланган маданиятга асосланган “мен” эмас, қай даражада истеъмолчи эканимиз белгиламоқда. Истеъмолчилик жамиятининг асосий талаби шахс эмас, устомон — ҳеч бир идеални хушламайдиган, пора билан бўлсин, таниш-билиш билан бўлсин, фақат иш битишини кўзлайдиган прагматик бўлишдир. Айнан шу нуқтада маданиятли ва маданиятсизга ажралиб боряпмиз.

Бугун дунё, ҳаёт ва Яратган ҳақидаги тасаввур ва ҳайратимиз ҳам ўзгаряпти. Эртага эса янада кескинлашади. Энди шахсиятимизга истеъдодимизга қараб эмас, устомонлигимиз, қанчалик ахборотга эгаллигимизга қараб баҳо берилади. “Етарли ахборотга эга бўлмаган шахс” ҳаётдан орқада қолган ҳисобланади. Бу — компьютер болаларининг сизу бизга бўлган муносабати. Улар устомон ва ўзлари билган нарсалардан хабардор бўлмаганларни маданиятсиз деб атайди.

* * *

Яратган ҳақидаги тушунчаю тасаввурларимиз ҳам бизнинг қай даражада маданиятли эканимиздан дарак беради. Ул Зотни ўзиники қилиб олиб, кейин Яратган билан бандаси ўртасида воситачиликни бойлик орттириш манбаига айлантираётганлар маданиятнинггина эмас, илоҳиётнинг ҳам душманидир. Тангри билан бандаси ўртасида ҳеч қандай девор, ҳеч қандай шахс йўқ. Қалбимиз Яратганнинг уйдир. Қалб — вужудимиздаги Яратган жамоли акс этган кўзгу. Ул Зот билан қалбнинг бақамти келиши, таниши, бир-бирларига уйғунлашиб кетиши — энг юксак маданият. Бу гапни биз эмас, беш юз йил илгари Ҳазрат Навоий айтган.

Ҳар қандай маданият дастлаб одамнинг ичида яралади, кейин эса моддийлашади. Ўша ғарблик ҳакеру компьютер боласию кўпол ҳайдовчининг муомаласи эрта бир кун оддий ижтимоий кўникмага айланса-чи?!

Аччиқ бўлса ҳам бир ҳақиқатни тан олмай иложимиз йўқ: қайси замонда яшамайлик, ичимизда аждодларимиз сайқаллаган “мен” бўлмаса, бўш идишдан фарқимиз қолмайди. Компьютер саводхонлиги китоб ўқишдан олдин алифбони ўрганиш шартлигидай бир гап. Асло ундан ортиқ эмас.

Тараққиётнинг қаймоғидан бахраманд бўлиб, шиддати билан кун кечираётган, ҳаётнинг бирон лаҳзасини унинг неъматларисиз тасаввур қила олмайётган авлод “менсизлик” билан бир қаторда шу вақтгача эришилган нарсалардан айрилиб, ўрнига бўшлиқ билан юзма-юз қолиш, азалий илдиз ва томирлардан узилиш хатари кутиб турибди.

Биз бугун инсоният тараққиётининг баланд чўққисида турибмиз. Аммо бу чўққидан йиқилиб, яна ибтидоий ҳаётга тушиб қолиш хавфи кун сайин ортиб боряпти. Бизга энг илғор тараққиёт неъматларидан бахраманд бўлиш баробаридан тўпланган барча билим ва тажрибалардан айрилиб қолиш хавф солмоқда.

Бу ерда гап ядро уруши вайронагарчилиги ёки экологик фожиалар оқибати эмас, тараққиётнинг жадаллик билан инсоннинг барча фаолият турларини, ақл-идрокини, ҳатто, интим туйғуларини ҳам ўзиники қилиб олаётгани, у тобора ўз “мен”идан айрила бораётгани ҳақида кетяпти.

Тараққиёт бизга барча қулайликларни яратиб бермоқда, дунё “улкан бир қишлоқ”қа айланиб бораётир. Унинг энг олис нуқтасида, ҳатто коинотда содир бўлаётган янгиликлар зум ўтмай бизга етиб келади.

Ҳаёт мароми шу қадар тезлашиб кетмоқдаки, энг сўнги русумдаги компьютер ҳақида эшитиб, уни бозордан излаб топиб, уйга олиб келиб ўрнатганимизча, эскириб қолмоқда. Мана шу тезлик ақли-

мизни шошириб қўйди. Шу пайтгача тўплаган билимларимиз бирпасда эскириб, кераксиз бўлиб қоляпти. Биз эса ўпкамизни қўлтиқлаб, тараққиёт изидан чолиб юрибмиз. Унинг ортидан абадий югуриб юришга инсоннинг қурби етармикин?

Югуриб кетаётган одам мулоҳаза қилиб ўтирмайди. Бунга вақти йўқ. Шунинг учун бўлса керак, биз фан-техника ютуқларини кўр-кўрона қабул қиляпмиз, истеъмол қиляпмиз, истифода этяпмиз. Туйғу ва кечинмаларимиз уларга мослашаётгани сайин завқу ҳайратимиз ўлиб боряпти.

Компьютер оилавий ва тарбиявий муносабатларимизга ҳам аралашиб улгурди, фарзандларимизнинг эрмагига, дарддошига айланди.

Ҳаётимизни тараққиёт машиналарига бўшатиб беряпмиз. Ўзимиз билмаган ҳолда уларнинг қулига айланиб қолиш хавфи пайдо бўлмоқда. Бундан, фалончи тараққиётга қарши экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Гап бу ерда масаланинг маънавий-фалсафий жиҳати ҳақида кетяпти.

Биз тараққиётдан воз кечолмаймиз. Лекин ҳар нарсага кўр-кўрона эргашиш барибир хатарли. Сабаби — тараққиёт ва унинг машиналари маданият шакллантирган дидимизни вайрон қиляпти.

Аммо том маънода уларни ўзимники деб айта оламизми?

Ана шу саволга жавоб топсакина, “компьютер авлоди”га мансублик маданият белгиси бўлиш-бўлмаслигини ҳал қила оламиз.

Ўша сизу мен сотиб олган машиналар: компьютер, автомобиль, ошхона комбайни ва ҳоказо фақат маҳсулот сифатидагина бизники. Технологияси эса ишлаб чиқарганники. Техниканинг ишлаш принципию қандай ясалганини билмаган одам унга эгалик даъво қила оладими? Афсуски, йўқ.

Мана шу ўринда ўзини маданиятли деб даъво қилаётган компьютер болалари башарасидаги ниқоб йиртилиб кетади, шаклни мазмун деб адашаётгани аён бўлиб қолади.

* * *

Умуман, маданият нима ўзи? Маданиятсизлик-чи?

Ўша ҳайдовчи қайси маданий-маънавий йўқотишларимиз сабаб отахонга бундай муомала қилди? Отахон нимага таяниб, уни маданиятсиз деди? Улар зиддиятли вазиятни икки хил тушунади: бири ёши катталарни ҳурмат қилиш керак деб билса, иккинчиси, у ҳам менга ўхшаган бир одам, қартайган бир йўловчи, деб ўйлайди.

Замон шиддати ўша ҳайдовчининг мулоҳаза қилиб кўришига, отаси ёки бобоси тенги бир одамни ранжитганидан афсус чекишига вақт қолдирмайди. Чунки уни кўпроқ одам ташишу ундан ҳам кўпроқ пул ишлаш, кейин ўша пулига фарзанди учун компьютер ёки оиласига суюқ кристалл экранли телевизор ёхуд автомобиль сотиб олиш таъвиши қийнайди. Ишдан уйига ҳориб қайтгач, телевизор тагига ётиб олади. Кейин эса уйку, нонушта, яна иш, яна телевизор...

* * *

Биз ўзлигимиздан йироқлашган сайин маданиятсизлашиб бораверамиз.

Бу ўзликда Одам Атодан тортиб бугунгача бўлган аждодларимиз тажрибаси, ҳиссиёти ва анъаналари, қалби жамланган.

Ўзликдан чекинган сайин ана шу қалбдан чекиниб борамиз.

Модомики, ўзимиз фойдаланаётган нарсани ўзимиз яратмас эканмиз, маданиятли бўла олмаймиз, истеъмолчилигимизча қолаверамиз. Истеъмолчи маълум маънода бировга қарам одам. Демак, биз тўлиқ мустақил эмасмиз. Қарамлик эса маданият белгиси эмас. Маданият моддийлик ва маънавиятнинг уйғунлашуви, қалб ва дид, ақл ва идрок эркинлиги, озодлигидир. Қарамлик бор жойда бу уйғунлик бўлмайди. Уйғунлик йўқ жойда эса маданият бўлмайди.

Ўзлик эса биздан ҳар бир нарсага тегаран идрок ва ақл билан ёндашишни, ҳеч қачон фикр қилишдан тўхтамасликни, ҳар

доим ҳар қандай мавзуда, ҳар қандай масалада фикримиз бўлишини талаб қилади. Истеъмолчи ва қарам одам эса ўша автобус йўловчилари сингари лоқайд бўлади. Лоқайдлик фикрсизликдир. Фикр ўзликни намоён қилиш бўлса, лоқайдлик бундан қочиш, қўрқибдир. Демак, фикрсизлик — лоқайдликнинг, маданиятсизликнинг бошланиши.

Фикрсизлик фақат ижтимоий плюрализмнинг эмас, маданиятнинг ҳам кушандасидир. Фикр йўқ жойда маданият пароканда бўлади, тараққиётнинг занжирли ҳалқалари узилиб кетади. Уларнинг ўрнини маданиятга зид бўлган тушунчалар, қарашлар эгаллаб олади. Энг ёмони, колмпьютерни ишлатишни ўрганиб олган одамни кўрган ва унинг маданиятсизлик ҳақидаги иддаосини эшитган омма “маданият” шу экан деган хулосага келади.

Фикр одамнинг ботиний қиёфасидир.

Фикр одамнинг ўзлигини, ўзига хослигини билдириб, мавжудлигини кўрсатиб туради. Фикр йўқ жойда жоҳиллик, лоқайдлик кўпчилади.

Фикр одамнинг бармоқ излари каби бетакрор бўлади. Биз уни муҳит ва яшаш тарзимизга мослаб ифода этамиз, ўша муҳитни янгилашни, ўзгартиришни, омалаштиришни истаймиз. Ана шу истак отахон ҳақорат эшитаётганда лоқайд турмасликка, муносабат билдиришга ундайди. Йўқ фикрни оммалаштириб бўлмайди.

Фикр — тараққиёт мезони. У тўхтаган ва ҳамма бир хил фикрлаб қолган жойда тараққиёт ҳам тўхтайдди, фақат “тараққий этаяпмиз” деган алдамчи тасаввур қолади, холос. Бу алдамчи тасаввур ҳукмрон жойда ҳеч ким ўзини намоён қилгиси, фикр айтгиси келмайди. Чунки фикр билан вазият ўзгаришига ишонмайди. Оқибатда лоқайдлик юзага келади ва ижтимоий тус олади. Фикрнинг тараққиёт асоси эканини ҳамма билади.

Одамзод фикр қилиб бугунги тараққиётга эришди. Яна фикрлашдан тўхта-маса, янги чўққиларни забт этаверади.

Одамзод фикр қилиб, маданият яратди, маданиятга эришди. Фикр тўхтаган жамиятда таназзул бошланади. XVII асрдан XX аср бошларигача бўлган Туркистон тарихи бизга сабоқ бўлиши керак. Бу даврда фикр тўхтаб қолгани учун ҳам на маданият, на адабиёт, на санъат ва на аниқ фанларда эса қоларли кашфиётлар қилинди.

Фикр бўлсагина жамият янгиланади.

Европа илмий-техник тараққиётга эришишидан олдин унинг фикри, санъати, фалсафаси тараққий этиб, ижтимоий фикрга туртки ва қувват берди, хилма-хил “ўзликлар” орқали хилма-хил ғояларга йўл очилди. Энг муҳими, Европа ана шу фикр ва ғояларга йўл берди, уларни ҳаётга татбиқ этишга имконият яратди. Бугунги маънавий таназзулини ҳисобга олмаса, Европанинг энг улкан ютуғи фикр ва ғоялар эркинлигидир, деб айтиш мумкин.

Фикрни маърифат уйғотади, ўстиради, янгилайди.

Куюндай бостириб келаётган, онгимиз ва дидимизни саёзлаштираётган, санъат, гўзаллик, дид ҳақидаги тушунчаларимизни, шу пайтгача шаклланган ва қадриятга айланган тушунчаларни емиришга киришган оломон маданияти ва дидидан, бошқача айтганда, фикрсизлик ва дидсизликдан, яъни оломончиликдан фақат маърифат ва билимгина асрай олади.

Бугун — XXI аср ибтидосида катта тараққиётга эришиш баробарида оломон маданияти чоҳига қулаб тушиш хатари билан юзма-юз турибмиз. Бизни бу хатардан маърифат, дид, тафаккур, ижодий қувват, ижодкорлик қутқара олади.

Истеъмолчиликда ижодкорлик йўқ. Ижодкорлик йўқ жойда яратувчилик бўлмайди. Ҳайрат ва завқ ўлса, ижод ҳам ўлади.

Бугун бизнинг китобдан, адабиётдан узоқлашаётган, кўпроқ техникалашаётган қалбимиз ижоддан ҳам узоқлашиб бораётир.

Китоб — хоҳ Интернет нашридир, хоҳ босма китобдир — барибир китоб. Китоб ҳақидаги маълумотларни эмас, ўзини ўқиш керак.

* * *

“Компьютер авлоди”га мансуб бир ёш йигитни танийман. Илм-фаннинг бугунги ютуқларидан дурустгина хабардор. Баъзан Кафка, Камю, Фромм, Шопенгауэр ва дунё тафаккурининг чўққилари бўлган бошқа файласуф ва адиблар ҳақида жўяли фикрлар айтиб қолади. Лекин улар Интернетдан олинган тайёр маълумотлар, холос. Асарларини ўқимаган, улар ҳақидаги баҳсу мулоҳазалардан беҳабар. Сабабини сўрасам, уларни ўқишга вақтим ҳам, ҳафсалам ҳам йўқ, маълумотларнинг ўзи кифоя, дейди.

Бу — “компьютер авлоди”га мансуб зиёли йигитнинг гапи. Завқу ҳайрати ҳозирдан ўлиб бўлган. Уларнинг ўрнини ахборот боса олади, деб ўйлайди, эҳтиёжини шу билан қондиради. Мен бу йигитни одамга эмас, ахборот тўпланган диск ёки флешкартага ўхшатаман.

Ёшлар ўртасида адабий асар ўқиш ўрнини улар ҳақидаги маълумотлар билан кифояланиш тамойили эгаллаб бораётганини алоҳида таъкидлашни истар эдим. Мана бу манзарага эътибор қилинг: “Навойимми? Биламиз. Унинг фалонча асари бор. Фалон асарида фалон ғояни кўтарган, фалон муаммони ўртага ташлаган...”

Тўғриси, ёш авлод адабиётни тест саволларига жавоб топиш учунгина ўқияпти. Асар руҳини ҳис этиш, қаҳрамонлар кечинмаларидан таъсирланиш, уларга дарддош бўлиш, қўшилиб изтироб чекиш, қувониш, фикр қилиш, бир сўз билан айтганда, маънавий эврилиш, ҳузурланиш ортиқча бўлиб қоляпти. “Компьютер авлоди”ининг билмаган ёки хабари бўлмаган соҳаси йўқ. Лекин ҳар соҳадан бир шингил.

Асарнинг ўзини ўқишга ҳафсаласи, ҳайрати етмаган, вақти бўлмаган ўша йигит сизу биз — эски замоннинг одамлари тушунчасидаги маданиятлик талабларига жавоб бера оладими? У ҳам ўша ҳайдовчига ўхшаб, отаси ёки бобо-

си қатори отахонни бўралатиб сўкмайди деб ким кафолат беради? Маданиятли одам қуюшқондан чиқиб кетмаслиги учун керак бўладиган чегарани ота-онасидан олган тарбияси баробарида ўқиган китоблари ҳам белгилаб беради. Ахборот эса ҳеч нарсани чекламайди, маълумот беради, холос. Жайдари тил билан айтганда, унда ҳеч қанақа одамгарчилик мезонлари йўқ, инсонийликка ўргатмайди.

Бу — адабиётнинг, маданиятнинг, санъатнинг вазифаси. Чунки истеъдодлар бу ўткинчи дунёга мангулик ҳақида, мангу завқ ҳақида, мангу ҳайрат ҳақида хабар бериш ва қалбларимизни мангулик нурлари билан чўмилтириш учун юборилган. Адабиёт миллат диди ва маданиятини тарғиб, ташвиқ қилувчи, қадриятларини улугловчи, уни маданиятнинг юксак чўққисига етакловчи энг улкан воситадир. “Адабиётсизлик маданиятсизликдир, дидсизликдир”, дейди немис ёзувчиси Герман Гессе.

Борхеснинг бир гапи бор: “Бир кун китоб ўқимаган одам юз йил жаҳолатда юрган одам билан баробардир”. Унинг ўзи бирор кунини ҳам мутолаасиз ўтказмаган. Умрининг охирида, кўзлари кўрмай қолганида ҳам, бошқаларга ўқиттириб, эшитиб ўтирган.

Хуллас, мақолаимизнинг бошида қўйилган саволимизга қайтадиган бўлсак, унга жавоб бўла оладиган кўплаб воситаю таянчларимиз бор. Ўша таянчлар қуввату куч берсагина бизники бўлади. Завқимиз ва тафаккуримиз ичимизга кирса, ўзимизники бўлса, бизга қувват беради. Ўз-лигимизга айланса, қувват беради. Ана шу қувватдан баҳраманд бўлсаккина, “Маданият нима?”, “Маданиятсизлик-чи?” деган саволга аниқ, қатъий бир жавоб бера оламиз.

Ана шу қувват бўлсагина, компьютер бизни ўзига авлод қилиб ололмайди, аксинча, биз компьютерни ўзимизга “авлод” қилиб оламиз.

МА'РИФАТЧИЛИК: ТАФАККУР ВА ЕРКИНЛИК УЙГ'УНЛИГИ

Жан-Жак Руссо

Дени Дидро

Фридрих Шиллер

Питер Пауль Рубенс ва рафиқаси Изабелла Брант

Эркинлик ғояси узоқ тарихий-тадрижий йўлни босиб ўтиб, XVII-XVIII асрларда янги босқичга кўтарилди. Бу даврнинг “Даҳолар асри” деб номланиши бежиз эмас. XVII аср Декарт, Паскаль, Спиноза, Лейбниц каби файласуфларни, Кальдерон, Корнель, Расин, Мольер каби сўз санъаткорларини, Рубенс, Ван Дейк каби рассомларни, Монтеверди, Люлли каби бастакорларни дунёга келтирган бўлса, XVIII аср Вольтер, Дидро, Гельвеций, Гоббс, Локк, Юм, Кант, Лессинг, Гердер сингари ақл соҳиблари номи билан боғлиқ. Аввал “Тафаккур асри” деб ном олган XVII аср, сўнгра “Маърифатчилик асри” деб аталган XVIII аср фалсафаси гуманизм ғояларини янада ривожлантириб юборди.

Тўғри, Реннесанс даврида вужудга келиб, инсоннинг чексиз қудрати, ақлий ва руҳий улугворлигига қатъий ишонган некин инсонпарварлик давр пўртаналари, кескин зиддиятлар таъсирида айрим қирраларини йўқотди, гуманизм ғоялари энди фожеий руҳ касб этди. Дунё концепциясидаги ўзгаришлар сабаби мавжуд ижтимоий-сиёсий воқеликда яширин эди. XVII-XVIII асрлар, том маънода, феодал муносабатлардан капиталистик муносабатларга ўтиш давридир. Ҳар қандай ўтиш даврида бўлганидек, бу вақтда ҳам Ғарб оламида ҳар хил зиддият ва бухронлар авж олди — бетиним кечган диний низолар, халқ кўзғолонлари, табақавий можаро, маънавиятдаги эврилишу қадриятлар нотурғунлиги, аввал Нидерландия ва Англияда, сўнг Франция-

Вольтер

Д'Аламбер

Иоганн Готфрид Гердер

Шарль Луи Монтескьё

да рўй берган буржуа инқилоблари, дастлабки буржуа давлатларининг шаклланиши ва ҳоказо — буларнинг бари давр руҳини белгилаб берди. Шундай шароитда Ренессанс даврида қарор топган ҳурфикрлилик мислсиз тўсиқларга дуч кела бошлади. Айниса, Рим-католик черкови бу даврнинг асосий аломатларидан бўлган Реформацияга қарши беаёв жангга кирди. XVII аср бошида Римнинг Гуллар майдонида Жордано Брунони ўз домига тортган даҳшатли гулхан бутун даврни “шуъла”лантириб юборди. Бутун Европа бўйлаб ўнлаб ва юзлаб ана шундай гулханлар ёна бошлади. Улар ёрдамида ҳурфикрлилик, дунёвий маданият ва илмий тараққиётни йўқ қилишга уриндилар. Даврнинг ижтимоий муҳити инсоннинг ҳаётини муаммоларини янада кескинлаштирди. Дунё қиёфаси ўзгарди — инсон “табиатнинг гултожи”, “оламнинг меҳвари” рутбасини йўқотди. Энди Коинотнинг бутунлай бошқа тимсоли намоеън бўлди — у чек-чегарасиз, зиддиятларга тўла ва бетиним ҳаракатда тасаввур этилди. Бу Коинот ичра инсон, Б.Паскаль ибораси билан айтганда, “атом зарраси каби адашган”, унинг ҳаёти эса “бир дақиқа ялт этиб кўриниб, абадий йўқолган соя”га ўхшар эди. Инсон ва Коинот ўртасидаги уйғун алоқа бузилди ва шу боис Паскаль энди инсонни “фикрловчи қамиш”га ўхшатади. “Уни йўқ қилиш учун бутун Коинотни ишга солишга ҳожат йўқ: енгил шабада, бир томчи сувнинг ўзи кифоя”, дейди у. Бироқ Олам маҳобати қаршисида у заиф ва нимжон кўринса-да, тафаккури билан барчасидан юқори туради. “Инсоннинг улуғлиги унинг фикрлаш қобилиятида, — деб ёзади Паскаль. — Ёлғиз тафаккургина бизни юсакка кўтаради, макон ва замон бундай имконга эга эмас, чунки улар ичра биз ҳеч нарсамиз”.

Хуллас, инсоннинг Ренессанс даврида тараннум этилган нурли тимсоли XVII асрга келиб, бирмунча хушёр муносабат билан ўрин алмашди. Энди у мураккаб, зиддиятли, парадоксал мавжудот сифатида ҳам улуғлиги, ҳам тубанлиги билан намоеън бўлди. Ижтимоий борлиқ ҳам инсон шуурида нотурғун, адолатсиз ва аянч деб идрок этила бошлади. Шу асосда ҳаёт ва олам фожеий моҳият касб этди. Инсон ва борлиқ, шахс ва жамият муносабатларига доир қарашлар ўзгариши билан эркинлик ғоясининг мазмуни ҳам янги талқин этилди. Ренессанс даври руҳини Данте Алигьерининг “Оёққа қалқ, шубҳадан воз кеч, инсон руҳига бўйсунмаган чўққилар йўқ дунёда!” деган даъвати ифода этган бўлса, янги замонда эса инсон руҳи имкониятларига шубҳа билан қаралди. Ларошфуко мана бундай мулоҳаза юритади: “Кўпинча инсон ўзини ўзи бошқараётгандек туюлади, аслида эса уни бошқа нарса идора қилади, ақлан у бир мақсад сари интилса, қалби уни бошқасига етаклайди”. Инсоннинг парадоксал, зиддиятли экани, бир жиҳатдан, ана шу ақл ва ҳиссиёт ўртасидаги номувофиқлик билан боғлиқ. Тафаккур чекланган, ҳиссиёт эса нотурғун деган қараш охир-оқибат “борлиқнинг экзистенциал ўчоқлари”ни шакллантирди. Ренессанс давридаги антропоцентризм ўзгача маъно ва мазмун касб этди. “Дунёнинг тилаги, самари”, “ақл кўзин қароси — жавҳари” бўлган инсон чексиз коинотнинг кичик бир заррасига айланди. “Коинот ичра инсон нима? — дея савол қўяди Б.Паскаль ва бундай жавоб беради. — Чексизлик билан қиёслаганда йўқлик, йўқлик билан қиёслаганда борлиқ, ҳамма нарса ва ҳеч нарса орасидаги ўрталикдир”.

Пьер Корнель

Мольер

Готхольд Лессинг

Жан Расин

Дэвид Юм

Шундай бўлса-да, XVII-XVIII асрлар фалсафасида инсон эрки асосий масалалардан бирига айланди ва у, Г.Лейбниц таъбири билан айтганда, “заковат, эзгулик ва бахтдан иборат муқаддас бирлик” ҳамда бир томондан, қалб улуглиги, бошқа жиҳатдан, тафаккур софлиги билан боғлаб талқин этилди.

Масалага ойдинлик киритиш мақсадида, шу ўринда эркинлик ҳақидаги мавжуд талқинларга тўхталиб ўтсак. Уларни умумий тарзда иккига бўлиш мумкин. Даставвал эркинлик деганда, ҳар жиҳатдан озод бўлиш англанди. Бунда инсоннинг ҳар қандай қарамлиги, тобелиги салбий ҳол деб қабул қилган. Ҳақли савол туғилади: инсоннинг эркин бўлиши нималардан озод бўлишни тақозо этади? Инсон ҳаёт фаолиятида, аввало, табиий жараёнлардан ўзини ихота этиши, мустақил ҳаракат қилиши мумкин. Шу тарих эркинлик табиат қонунлари билан алоқадор заруратга қарама-қарши қўйилади. Шундай экан, табиатга бўйсунмасликни инсоннинг ўз қарорларида заруратга тобе эмаслиги сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Антик даврдаёқ инсон қисмати зарурат (тақдири азал) белгилашига эътибор қаратилган эди. Бунда эркин қарор ва зарурат ўртасидаги зиддият фожий ҳолатни юзга келтирса-да, инсон улуглигининг бир белгиси сифатида талқин этилган. Шу ўринда Софокл трагедиясидаги қисматга қарама-қарши борган Эдипни эслаш кифоя. Отасининг қотили, онасининг эри, фарзандларининг акаси бўлиш қисмати пешонасига битилган Эдип асарда юксак ақл ва ахлоқ соҳиби сифатида тасвирланган. У ҳақиқат аянчли бўлиши мумкинлигини ҳис этса-да, барибир тақдир жумбоғини ечиш истагидан воз кечмайди. Софокл, инсон ўзи учун мустақил танлаган йўл унинг қисматида ижобий таъсир этади, деган ғояни илгари суради. Буни у Эдип ҳақидаги трилогиянинг сўнгги қисми — “Эдип Колонда” трагедиясида тасвирлаб берган. Тақдирни ўзи хоҳлаган йўлга буришга интилган ва бу билан маъбудлар иродасига қарши чиққан Эдип илоҳлар мағфирати баробарида энг олий мукофот — ўлимидан сўнг ҳам одамларга хизмат қилиш бахтига муяссар бўлади.

Инсон макони бўлмиш оламни табиат билан бирга жамият ҳам ташкил этади. Инсон мутлақ эркинлик истагида жамиятга нисбатан ҳам эркин бўлишга интилади. Софоклнинг “Антигона” трагедиясида айна шу ҳолатнинг бадий ифодасини кўриш мумкин. Антигона акасини ватан хоини деб эълон қилган ҳукмдор Креонт ҳукмига қарши чиқиб, дафн этилиши қатъий тақиқланган жигарбандини барча расм-русумларни адо этиб ерга қўяди. Софоклнинг ғояси аён — инсон қандай бўлмасин, ўз бурчини бажармоғи лозим. Асарда бурч туйғуси кишининг мустақил қарори, шахсий тутуми маҳсули сифатида талқин этилади.

Декарт

Юқорида тилга олинган ҳолатларда, аксарият файласуфлар тилга олган, “эрк ғоясини негатив тушуниш” ифодасини кўриш мумкин. Хўш, “негатив эрк” дегани нима? Бу хусусда рус олимаси Т.Торубарова бундай ёзади: “Эрк таърифлари орасида қуйидаги нуқтаи назар кўзга яққол ташланади: эрк инсоннинг ҳар томонлама озод бўлишини англатади. Эркиннинг бундай тушунилиши замирида инсоннинг ҳар қандай тобелигини негатив идрок этиш ётади” (Торубарова Т. *Идея человеческой свободы в классическом немецком идеализме. Серия “Мыслители”, вып. 12. СПб., Санкт-Петербургское философское общество, 2002, стр. 120*).

Кези келганда, шуни ҳам айтиш лозимки, бугунги кунда баъзилар мазкур қарашни мутлақ эркинлик, яъни кўнгил тусаган ҳар қандай ишга изн берилиши, деб ўта жўн тушунмоқда. Бунинг айрим белгилари ғарбона демократияда, масалан, бир жинсли никоҳнинг қонунлаштирилиши ёки жиноий ташкилотлар тузилишига рухсат берилишида ўз ифодасини топмоқда).

Масала нотўғри англандаслиги учун таъкидлаш лозимки, “негатив эрк” ғояси

инсон ва табиат, шахс ва жамият ўртасидаги боғланишни инкор этмайди. Инсон борлиқ ичра яшар экан, табиат ва жамият билан муайян муносабатга киришади. Муносабатга киришиш эса, табиийки, муросаи мадорани тақозо этади. Шу тариқа мутлақ эрк ижтимоий бурч, шахсий тутум, маънавият, ахлоқ-одоб мезонлари билан уйғунлаштирилди.

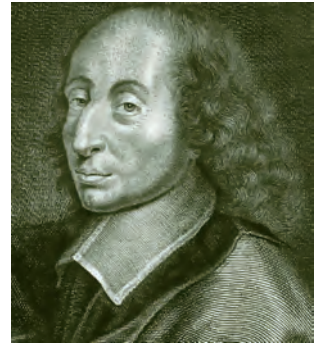
Хўш, инсон қай тарзда оламдан ўзини холи этиши мумкин?

Тобеликни енгиш йўли ўзини дунёдан хоме этишдир. Бунинг турли усуллари ўйлаб топилган. Чунончи, Сукрот масала ечимини ўзликни англашда кўрди ва таълимотига “Ўзингни ўзинг англа!” деган ширни асос қилиб олди. Стоячилар эса эҳтиросни жиловлай олган “вазмин” ақл эгасигина ҳаётнинг барча ғам-ташвишларидан фориг бўлиб, бахтиёр бўла олишини таъкидлайди. Қадимги дунёнинг бошқа файласуфлари Зенон ва Хрисипп фикрича, ақлий машғулот ва зехний амаллар инсонга ҳаёт ва ўлим, шухрат ва шарафсизлик, бойлик ва камбағаллик, соғлиқ ва касалликка бефарқ бўлиш имконини беради.

XVII-XVIII асрлар фалсафасида инсон эрки масаласи негатив эмас, позитив хал этилди, мазкур қадрият табиат ва жамият билан алоқадорликда олиниб, шундан келиб чиқади зарурат ва мажбурият билан боғлиқ ҳолда талқин этишга йўналтирилди. Бу борада Г.Лейбниц шундай дейди: “Материянинг, унда яралмиш беҳисоб жонзотлар дунёси мужассам бўлмаган бирон-бир зарраси йўқ, бошқаларга таъсир ўтказмаган ва уларнинг таъсирини ҳис этмаган бирон-бир номукамал яралган индивидуал субстанция йўқ” (*Лейбниц Г. Два отрывка о свободе. Мир философии. М., “Политическая литература”, 1991, стр. 181*). Б.Спиноза эса “Эркинлик — анланган зарурат”, деган фикрни илгари суради. Г.Лейбниц эрква “Тафаккур асри” руҳини мужассам этган куйидаги таърифини беради: “Ақлни эзгуликка йўналтириш имкон қадар эркин бўлиш шартидир”. Т.Гоббс ҳам жамиятнинг қатъий тартиботи доирасида инсон эркини рўёбга чиқариш масаласига эътибор қаратади. “Фуқароларнинг эрки ҳокимият билан тузилган шартномада тилга

олинмаган ишларни қилиш эркидан иборатдир”, дея уқтиради у.

Янги замондин фалсафасида ҳам ирода эркинлиги масаласи кескин баҳсларга сабаб бўлди. Мазкур баҳслар замирида илм-

Паскаль

фан ютуқлари билан черков ақидалари ўртасидаги номувофиқлик ётар эди. Илмий ва техник тафаккурнинг гуркираб ривожланиши ҳамда фаннинг дин таъсиридан чиқиши бу даврда черковнинг ўз мавқеи йўлида фаоллашувига туртки берди. Замондошлари Декартнинг “Фикрляпманми, демак мавжудман” деган тезисга асосланган назариясини илм-фан чўққиси сифатида қабул қилди. Бу нуқтаи назарга кўра, инсон ҳакам, тафаккур эса фикр мезони бўлмоғи лозим эди. Р.Декарт ва унинг Ўрта асрлар ақидапарастлигига қарши курашдаги ҳамфистри П.Гассенди (1592-1655) черков таълимотини остин-устун қилиб юборди. Шу билан бир вақтда черковда ички низолар ҳам авж олди. Руҳ эркинлиги ҳақидаги янги қарашлар католик черковига муҳолифатда бўлган ва янсенизм номини олган диний ҳаракатнинг ғоявий кураши ўзагини ташкил этди. Янсенизм таълимотининг эркинликка оид қарашлари қатъий расм-русумларга суянган католик черковига ҳам, ҳар қандай хурфикрлик кушандаси бўлган иезуитларга ҳам маъқул эмас эди. Янсенизмнинг улар билан ғоявий кураши XVII-XVIII асрлар маънавий ҳаётига жиддий таъсир ўтказди.

Дунёвий фалсафада эса эркинлик ғояси янги замонда ижтимоий-сиёсий амалиёт нуқтаи назаридан талқин этила бошлади. Шу асосда эркинликни негатив тушуниш позитив талқин билан ўрин алмашди. Хўш, бу икки ёндашувнинг фарқи нимада? Юқорида кўрганимиздек, негатив эркинлик ҳар қандай мажбурлашни инкор этади ва, аслини олганда, табиат ва жамият қонунларидан холи бўлишни

Лейбниц

назарда тутади. Бундан фарқли ўларок, позитив талқиндаги эркинлик, XVII-XVIII аср файласуфлари таърифича, инсоннинг бирон-бир хатти-харакатни адо этишда эркин бўлиши учун ўз йўлини танлай олиш қобилиятини англатади. Хусусан, Т.Гоббс “Эркин инсон бўлиш деганда нима тушунилади?” деган саволни ўртага қўйиб, унга бундай жавоб беради: “Эркин инсон истаган ишини қилади ва ҳеч нарса бунга тўсиқ бўлмайди. Зеро, у жисмоний ва ақлий салоҳиятига кўра, ҳар қандай ишни амалга оширишга қодир” (Гоббс Т. *Левифан. Мир философии. М., “Политическая литература”, 1991, стр. 176*). Файласуф эркинлик чегарасини айнан табиат ва жамият қонунлари билан боғлайди: “Эркинлик бу фаолиятга — монелик қиладиган турли тўсиқлар мавжуд бўлмаслигидир, зеро, улар табиатда ва субъектнинг ички фаолиятдаги сифатларида йўқдир” (Уша манба, 179-бет).

Г.Лейбниц фикрича, “Эркинлик мажбурлаш билан чиқиша олмайди, зарурат эса бундан мустаснодир” (Лейбниц Г. *Два отрывка о свободе. Мир философии. М., “Политическая литература”, 1991, стр. 180*). Вольтер эса бундай ёзади: “Ўз иродасини намоён этиш, бунга интилиш эркин бўлиш демакдир” (Вольтер. *Метафизический трактат. Философические сочинения. М., 1988, стр. 180*).

Диққатга сазовор жиҳати шундаки, “Тафаккур асри”да инсон эркинлиги унинг ақл-заковатига боғлиқ экани таъкидланди. Ж.Локк эркинлик ақл ва иродани тақозо қилишини айтади. Инсоннинг истакхошиллари мўл, уларни фақат тафаккур тизгинлаши, тўғри йўлга солиши мумкин. Шундай экан, “У ёки бу ҳаётни ақлан қабул қилиш ё инкор этишга қодир бўлсаккина, эркиндирмиз” (Д.Локк. *Сочинения в трёх томах. Т.1, М., 1985, стр. 286*).

Б.Спиноза, эркинлик гоёсини давлат ва жамият ҳаёти билан боғлаб, уни комил инсоннинг ақлан мустақиллиги бош мезони сифатида талқин этди. “Агар тафаккур устидан ҳукм юриштиш тилни тийиб қўйишдек осон бўлганида, — дейди файласуф, — ҳар бир шоҳ хотиржам ҳукмдорлик қилаверар эди. Зеро, одамлар ҳокимларнинг таомилига мослашиб яшар ва улар қарорига биноангина ҳақиқат ёки ёлғон, яхши ёки ёмон, адолат ёки адолатсизлик ҳақида ҳукм чиқарар эди. Аммо ақл-заковат буткул ўзганинг ихтиёрида бўлиши мумкин эмас”.

Г.Спиноза фикрича, ақлга тажовуз қилган ҳокимият (идора усули) зўравон ҳисобланади. Ҳар бир кишига нима ҳақиқату нима ёлғон эканини белгилаб бермоқчи бўлган ҳар қандай ҳокимият фуқароларига нисбатан адолатсизлик қилади ва уларни ҳуқуқидан маҳрум этади. Инсон табиатан ўз фикрига хўжайиндир, шу сабаб ҳеч ким фикрлаш ва ҳукм қилиш эркидан воз кечолмайди. Шу аснода мулоҳаза юритган Спиноза қуйидаги хулосага келади: “Ҳар бир шахсга ўзини жалб этган нарса-ҳодиса ҳақида сўзлаш ва уни ўрганиш эркини инкор қиладиган ҳокимият зўравонга айланади ва, аксинча, ҳар бир кишига бу эркинликни берадиган ҳокимият мўътадил бўлади” (Б.Спиноза. *Богословско-политический трактат. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир — эпоха Просвещения. М., “Политическая литература”, 1991, стр. 294-295*). Хўш, давлатнинг пировард мақсади қандай бўлмоғи керак? “Пировард мақсад ҳукмронлик қилиш ва одамларни ўзгалар иродасига бўйсундириб, кўркувда тутиб туриш эмас, аксинча, ҳар бир одам мумкин қадар хавф-хатарсиз яшаши учун уни кўркувдан халос этишдир... Демак, давлатнинг мақсади, аслини олганда, эркинликдир”.

Албатта, “Тафаккур асри” алломалари ақл муайян чегарага эга эканини тан олади, инсонга хос худбинлик, манманлик ва бошқа иллатлар жаҳолатга элтишини ҳам эътироф этади. Боз устига, инсонни тафаккургина эмас, ҳиссиётлар ҳам бошқаради. Туйгулар мажбурлаш хусусияти-

га эга бўлгани, одамни жазавга ёки ваҳимага солиши ва ўзини-ўзи назорат қилиш имконидан маҳрум этиши билан ҳам хавфлидир. Аммо, шундай бўлса-да, XVII-XVIII асрнинг аксарият мутафаккирлари ақл-заковатнинг куч-қудратига, унинг ҳис-туйғуларни тизгинлаб, “руҳнинг энг кичик қисми”га (Спиноза) айлантиришига ишонч билан қараган. Инсон бунинг учун эса мукамал даражада билим ҳосил қилиши лозим, деб ҳисоблаган маърифатчилар. Хусусан, немис файласуфи Г.Лейбниц (1646-1716) илк асарларидан бири — “Донишмандлик ҳақида” рисолида чинакам оқиллик “барча илмларнинг принципларини мукамал билиш ва уларни қўллаш санъати”дан иборат эканини айтади. “Принциплар зарурат туғилганда хулоса чиқариш учун лозим бўлган жами фундаментал ҳақиқатлардир, — деб ёзади у. — Мен бундай деганда, феъл-атворни назорат қилиш борасида руҳ учун йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган барча ҳақиқатларни тушунаман” (Лейбниц Г. *О мудрости. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. М., 1991, стр. 297*).

XVII-XVIII асрлар Европа ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар даври бўлди. Замон руҳи, айниқса, тафаккур ва эътиқод мавзусидаги баҳсларда яққол кўзга ташланади. Бу мунозаралар ўша даврнинг асосий мафкуравий кураш майдонини ташкил этади, зеро, тараққиётнинг етакчи омили бўлган илм-фан консерватив кучлар, айниқса, диний ақидалар ҳимоясига кўзғалган черков қаршилигига учради. Спиноза “Илоҳий-сиёсий рисола”сида бу баҳсларни аниқ тасвирлаб берган. (Шуни ҳам қайд этиш керакки, черков бу асарни қоралаб, ўтда ёққан).

“Мени ҳайратга солган нарса, — деб ёзади Спиноза, — насроний динига, яъни меҳр-муҳаббат, тинчлик-осойишталик, сабр-тоқат ва ишонч-ихлос динига эътиқод кўйган одамлар ўта адолатсиз тарзда баҳс-мунозара қилади ва ҳар лаҳза бир-бирига беаёв нафратини сочади... Одамларни, улар насронийми, мусулмонми, яҳудийми ёки мажусийми, бундан қатъи назар, фақат ташқи қиёфаси ва либоси, у ёки бу ибодатхонага бориши,

у ёки бу ақидага амал қилиши ва, одатда, у ёки бу пайғамбар лафзи билан қасам ичишига қараб ажратиш мумкин. Ҳаётий қоидалар эса барчада бир хил” (Спиноза Б. *Избранные произведения в двух томах. М., “Госполитиздат”, 1957, Т. 2. стр. 11*).

Хўш, нега одамларнинг ҳаётий қоидалари бир хил бўлгани ҳолда ўзаро низолардан боши чиқмайди? Спиноза фикрича, бунинг сабаби — “дин черковга хизмат қилишни фазилатга, руҳонийларга эҳтиром кўрсатишни мажбуриятга айлантиргани. Черковда бу “мажбурият” суистеъмол қилина бошлаши билан ҳар хил нобакорларда руҳонийлик рутбасига кучли майл пайдо бўлади, илоҳий эътиқодни ёйишга иштиёқ ўрнини энди олчоқлик ва шуҳратпарастлик эгаллайди, ибодатхона эса черков пешволари қолиб, маддоҳлар саси янграйдиган томошагоҳга айланади. Қолаверса, бу маддоҳларнинг биронтаси ҳам халққа таълим беришни хоҳламайди, аммо... кимдир ўзгачароқ фикр юритса, уни халойиқ олдида ошкора сазойи қилишга, ўзлари эса нуқул ғайриоддий нарсалардан лоф уришга интилади”.

Бундай муҳит, мутафаккирлар фикрича, ҳақиқатни ёйишга тўсқинлик қилади ва, умуман, оммани ҳақиқатни англашдан маҳрум этади. Шунинг учун маърифатчилар диний ақидаларга нисбатан “табиий ҳолат” концепциясини илгари сурди. Табиий ҳолат, Ж.Локк берган таърифга кўра, “одамларнинг табиат қонунлари доирасида ҳаётий зарур деб билган хатти-ҳаракат ҳамда мулкни истифода қилиш эркинлигидир”.

Тафаккур ва эътиқоднинг бундай янги талқини маърифатчиларда диний ақидапарастликка танқидий муносабатни шакллантирди. Тафаккур эркинлиги — инсон

Спиноза

Ж. Локк

учун энг зарур неъмат, деб ҳисобланди. “Диний масалалар борасида эркин фикр юритиш барча одамларнинг бурчидир”, дея бо н г у р д и Э. Коллинз (1676-1729).

Бу даврда сиёсий курашдан четда турган бирор мутафаккирни топиш қийин. Шу боис ҳам инсон эрки масаласи улар қарашларида сиёсий эркинлик масаласи билан уйғунлашиб кетган. Динга муносабат ҳам соф эътиқодий масаладан сиёсий масалага айланган. Бу ҳол айрим файласуфлар тақдирида ҳам из қолдирган. Масалан, Спиноза “номарғуб” қарашлари сабаб дин арбоблари таъқибига учраган. Синагога 1656 йили уни муртад деб эълон қилган. Кейинчалик Спиноза “Илоҳий-сиёсий рисола” асарида тафаккур эркинлигини ҳимоя қилиб “Ҳокимият виждонли одамларни ўзгача фикрлагани ва муғомбирлик қилмагани учун жиноятчидек бадарга этишдан ҳам баттароқ ёвузлик ўйлаб топиши мумкинми?” дея нидо қилган эди. Шотланд файласуфи Д.Юм (1711-1776) давлатчилик шаклланиши ҳақида фикр юритар экан, бу тузилма кишиларнинг туғма майли ва умумий манфаатлари замирида юзага келганини айтади. Конституцион давлатчилик тизимида партиялар ўрни ва ролини таҳлил этиб, уларни, шаклланиш тамойилларига кўра, уч турга ажратади. Бир турдаги партиялар айнан диний принциплар асосида шаклланади ва файласуфлар фикрича, улар шафқатсизлик бобида чекчегара билмайди. Дин, бу даврга келиб чиндан-да, сиёсий кураш қуролига айлана бошлади. Т.Смоллетт (1721-1771) “Мен черковни диний эмас, сиёсий идора деб биламан” деб ёзган эди.

Янги замон мутафаккирлари, айниқса, инглиз маърифатчилари диққат марказида эркин жамиятни мақсад қилган инсонпарвар тузумни фалсафий асос-

лаш, унинг сиёсат ва иқтисодда юз кўрсата бошлаган куртакларини мустаҳкамлаш вазифаси турар эди. Шунинг учун улар тафаккурга таянган давлатда диннинг ўрнини белгилашда ҳам ақл-идрок, илм-маърифатни асосий мезон қилиб олган эди. Хусусан, Т.Гоббс ва ижтимоий-сиёсий қарашлари унинг таъсирида шакланган файласуф Г.Стабб (1632-1676) ўз асарларида маърифатчиликнинг ўша давр протестантизми билан алоқасини кўрсатишга интилади. Бу икки йўналиш мафкурасини америкалик олим Ж.Жейкоб ўзига хос “фуқаролик дини” тушунчаси билан таърифлайди (*Қаранг: Просветительское движение в Англии. Под ред. Н.М.Мещеряковой. М., Изд. МГУ, 1991, стр. 26-28*). Унинг фикрича, “фуқаролик дини”нинг мақсади динни ғайритабиий унсурлардан холи этиш ва илоҳий тамойилларни табиат қонунлари билан мувофиқлаштиришдан иборатдир. Бошқа америкалик олим Ж.Поккок эса бу феноменга нисбатан “рационал дин” иборасини қўллайди ва у “диний жазава” ўрнини эгаллаганини таъкидлайди.

Диққатга сазовор яна бир жиҳати шуки, йирик инглиз маърифатчиларидан бири — Ж.Локкнинг асосий асарлари — “Диний эркинлик тўғрисида мактуб”, “Инсон ақли устида тажриба”, “Давлат бошқаруви тўғрисида икки рисола” 1688 йилги “шонли инқилоб” чоғида ёзилган ва кейинги йили нашр этилган.

Инсон эрки ва, умуман, эркин фуқаролик жамиятига доир маърифатчилар қараш дин ва эътиқод масалалари билан чамбарчас боғлиқлигини кўплаб тадиқотчилар эътироф этган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, маърифатчилар танқидга, хусусан, дин танқидига эскиликни рад қилувчи ҳамда вайрон этувчи, янгиликни тасдиқловчи ва қарор топтирувчи восита деб қараган. Аксарият маърифатчилар диний эътиқодни инкор этмагани ҳолда, унинг “соғлом ақл”, “пойдор тафаккур”га таяниши лозимлигини таъкидлаган. Хусусан, инглиз физиги И.Ньютон ҳеч қачон илм-фан ва эътиқодни бири-бирига қарама-қарши қўймаган ҳамда асарларини динни мастаҳкамлаш воситаси деб билган.

Гарчи динга муносабати турлича, гоҳо эса бир-бирига зид бўлса-да, аксарият маърифатчилар давлат учун дин зарурлигини эътироф этган. Давлат тизимида черковнинг ўрни ҳақидаги баҳслар охир-оқибат черковни давлатдан ажратиш ғоясига олиб келди. Хусусан, инглиз маърифатчиси А.Шефтсбери 1709 йили бу баҳсларга ўз хати билан муносабат билдиради, дунёвий ҳамда диний ҳокимият ваколатларини ажратиш фикрини илгари суради. Мутафаккир руҳонийларнинг, улар қайси динга мансуб эканидан қатъи назар, давлатда алоҳида имтиёзга даъво қилишини асоссиз деб ҳисоблайди. Бу “Англиянинг эркин конституцияси шароитида ҳатто хиёнат, мунофиқлик ва бузғунчиликдир”, деб уқтиради у.

Маърифатчилар шахс, жамият, давлат муносабатларини тадқиқ этар экан, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларда эркинликнинг энг мақбул йўллари кидирди. Бунда улар дунёқарашининг негизини рационализм ташкил этди. Маърифатчилик мафкураси учун ақл устуворлигини эътироф этиш қонуний ҳол эди. Ж.Локк фалсафий таълимотини инсон тафаккурига айтилган мадҳия дейиш мумкин. Ақл “барча одамлар учун умумий бўлган мезондир”, дейди у ва ортидан куйидагича мулоҳаза юритади: “Тафаккурнинг аён ҳақиқатга зидма-зид келган ваҳийини қабул қилиб бўлмайди”, “Ақл барча масалаларда чинакам ҳакамдир”. Ж.Локкнинг издоши Ж.Толанд “Осмонда ҳам, Ерда ҳам нимаики мавжуд бўлса, улар тафаккур қонунларига мувофиқ жойлашган”, “Ақл — ҳақиқий ва бирламчи қонун, ҳаётнинг нури ва куёшидир”, дейди. Инг-

лиз ёзувчиси Д.Дефо фикрича, “Ақл қонунлар мезони ва тамал тошидир”. Драматург ва сиёсатчи Р.Шеридан эса парламентдаги чиқишларида “ақлга таянган эркинликнинг гўзаллиги ва жозибадорлиги”ни қайта-қайта таъкидлайди.

Хуллас, XVII-XVIII аср маърифатчилари тафаккурнинг куч-қудратига ишонч билан қараган ва шу боис ҳам фалсафий концепцияларида ақл-заковат етакчи омил ҳисобланган.

Ҳар қандай инсон оламини билишга иштиёқ туйиши зарур. Маърифатчиларнинг ақл ва унинг имкониятлари ҳақидаги қарашлари ижтимоий-сиёсий воқеликка кўчирилса, куйидаги хулоса келиб чиқади: “Демократия” истилоҳи кўплаб талқинларга эга. Демократик тизимларни ҳам бир қолипга солиб бўлмайди. Аммо демократия халқнинг, фуқароларнинг ўз ҳаётини барпо этишда фаол бўлмоғини талаб қилади. Билимсизлик ва бунинг оқибати бўлган ўз кучига ишончсизлик одамни ижтимоий фалаж ҳолга солиши мумкин. Бинобарин, демократия илм-фан билан узвий боғлиқликда ривожланади ва, аксинча, илм-фансиз демократик тартиботни ўрнатиш мумкин эмас.

Фарб маърифатчиларининг фикр эркинлиги ва илм-фаннинг инсон ҳамда жамият ҳаётидаги ролига доир қарашлари, шу қарашлар асосида илгари сурилган давлат ва жамият қурилишининг ижтимоий-сиёсий принциплари инсоният тўплаган маънавий-маърифий бойликнинг муҳим ва ажралмас қисмидир. Улар меросига қайта-қайта мурожаат этиш ва ҳар гал зарур сабоқ чиқариш эркин, адолатли, инсонпарвар жамиятни барпо этишда бебаҳо таянчдир.

FALSAFA FANMI?

Дунёнинг олтидан бир қисми устидан ҳукмронлик ўрнатган қизил империянинг парчаланиб кетишида сиёсий-иқтисодий сабаблар қатори мафқуравий омил ҳам муҳим роль ўйнагани шубҳасиз.

Коммунистик ғоя билан озиқланган, шўро ҳокимияти манфаатларига мослаштирилган ижтимоий фанлар тизими ҳам ўша тузум билан бирга инқирозга учради. Ушбу фанларни миллий мустақиллик шароитида ўқув режаларида аввалги шакл ва мазмунда сақлаб қолиш мумкин эмас эди. Мамлакатимизда бу масала тезда ҳал этилди: “КПСС тарихи” фани ўрнига “Ўзбекистон тарихи”, марксча сиёсий иқтисод ўрнига “Иқтисодиёт асослари”, “Илмий коммунизм” ўрнига “Сиёсатшунослик”, “Демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти”, “Илмий атеизм” ўрнига “Диншунослик” фанлари ўқув режаларига киритилди. Албатта, “тезда ҳал этилди” деганда, асосан, шакл масаласи назарда тутилмоқда. Мазмунни ислоҳ қилиш муайян

вақт талаб этиши равшан. Шундай бўлди ҳам. Бу ҳолга Президент Ислам Каримов 1997 йилда таълим соҳасидаги ислохотларга бағишланган нутқида “Биз

эски, шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафқуравий қарашлардан ва сарқитлардан ҳали-бери қутулганимиз йўқ”, дея баҳо берган эди.

Ушбу масала бир қанча ижтимоий фанлар жамланмасидаги ўқув предметлари бўйича ўтган давр мобайнида, мукаммал даражада бўлмаса-да, ҳарқалай, ечимини топди.

Аммо бундай хулосани ижтимоий фанлар тизимининг муҳим таркибий қисми бўлган фалсафага нисбатан ҳам ўринли дейиш қийин. Мустақилликка эришилгач, аввал ўқитилган фалсафадан “марксча-ленинча” сифат олиб ташланди, албатта. Лекин дастур ва дарсликлар муаллифлари олдида “Бундан буён қандай фалсафа ўқитилиши лозим?”, “Диалектик материализмдан бутунлай воз кечиш керакми ё

уни ўқитаверган маъқулми?” деган саволлар кўндаланг бўлди. Файласуфлар фалсафа мустақиллик шароитида қандай концепцияларга асосланиши керак, деган муаммони ҳал қилиши лозим эди.

Баъзи устоз файласуфлар фикрича, мазкур саволлар ҳамон очиклигича турибди. Масалан, диалектик материализм ҳануз бирмунча тарашланган ҳолда олий ўқув юртларининг фалсафа курсларидан ўрин олиб келмоқда.

Ушбу мақола юқоридаги мураккаб саволларга жавоб бериш даъвосидан йироқ, албатта. Мақсад муаммога эътибор қаратиш, уни ечиш замон талаби эканини яна бир қарра таъкидлаш ва шу баҳонада, умуман, фалсафанинг фанлар тизимида тутган ўрнига, уни бошқа фанлардан фарқловчи ўзига хосликларга доир айрим мулоҳазаларни баён этишдир. Зеро, фалсафанинг фанга муносабатини аниқламай туриб, яна ҳам аниқ қилиб айтганда, фалсафа фанми, деган саволга жавоб бермасдан туриб, мазкур ўқув предметининг мақсад ва мазмунини белгилаш қийин.

Кўйилган саволга жавобан яна шундай савол туғилиши мумкин: “Фалсафанинг ўзига хосликларини муаммо сифатида кўйиш шартми?” Чунки қадим замонлардан эътиборан бу мавзуда турли фикрлар билдирилган, бутун бошли китоблар ёзилган. Лекин илм-фаннинг жадал тараққиёти боис бу борадаги нуқтаи назарлар мунтазам янгиланиб тургани ҳам яхши маълум. Қадимги юнон олимлари учун фалсафа фан билан деярли айнийлаштирилган (математика, мусиқа, грамматикага айрим ҳолларда ажратилган, холос.) Бунда фалсафа физика (борлиқ тўғрисида ҳиссий идрок этишга асосланган мушоҳадалар) ва метафизика (борлиқ тўғрисида ҳиссиётга асосланмаган мушоҳадалар) қисмларига бўлинган.

Ўрта асрлардан то мумтоз немис фалсафасигача бўлган даврда табиий фанлар юксак тараққиётга эришиб, уларнинг ўрганиш объектлари конкретлашган ва “барча фанлар — фалсафанинг қисмлари” деган тезис ўз кучини йўқотган. Шунинг учун бу даврда фалсафага “фанларни умумлаштирувчи фан”, “энг умумий тушунча ва қонунлар ҳақидаги фан”, “фанлар асосини ташкил этувчи фан”, бир сўз билан айтганда, “суперфан” деган қараш ҳукм сурган. Марксча-ленинча фалсафа ҳам ана шундай нуқтаи назарга даъво қилар эди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб, Фарб файласуфлари орасида фалсафанинг “суперфан”лик хусусияти ҳақиқатга мос эмас, деган ёндашув тарафдорлари пайдо бўлди. Улар “Фалсафанинг ўрганиш объекти нима? Фалсафа фанлар тизимида қандай ўрин эгаллайди?”, ҳатто “Фалсафа фанми ё фан эмасми?” деган саволларни кун тартибига кўйди. Собиқ шўро файласуфлари эса XX асрнинг 80-йилларига келибгина бу баҳсга кўшилди. Чунки бу вақтгача фалсафа фанми, деган савол ўз-ўзидан илмий коммунизм фанми, деган саволни келтириб чиқаргани учун ҳам хатарли эди.

Холбуки, “Фалсафа фанми, фан эмасми?” деган саволни асоссиз деб бўлмайди. Бинобарин, бу масалани ой-

Инсон қаршисидаги энг катта жумбоқ — ўзини ўзи англаш. Унинг тафаккури маҳсули — фалсафада ҳам ана шундай. Ўзини ўзи англаш жараёни мудом савол кўйиш ва жавоб излаш йўли билан кечади.

Фалсафани фан деб бўладими? Ундан қандай наф бор? Шу қабилдаги “қалтис” саволларни кўйишу ҳаққоний жавоб топиш эса фитратида чин олимлик нишонаси бўлган, илм заҳматларидан ҳузур топадиган кишиларгагина насиб этади.

Ўзбекистон Миллий университети фалсафа факультетининг магистранти Хуршид Йўлдошев умрини енгил-елпи ҳою ҳавасларга сарфлаб юрган баъзи тенгдошларидан фарқли ўларок, ана шундай чигал жумбоқлар ечими билан бандлиги бизни хурсанд қилди. Бир вақтлар устоз Озод Шарафиддинов ўзини саволларга кўмиб юборган зийраккина болакай — Хуршидни алқаб дуо қилгани беиз кетмаганга ўхшайди...

Тахририят

динлаштирмасдан туриб, фалсафа ўқув фани ва унинг ўқитиш муаммолари хусусида фикр юритиш бесамар бўлади. Бугун математикадан тортиб сиёсатшуносликкача, астрономиядан тортиб психологиягача барча фан соҳаларининг ўрганиш объекти тайин, жамият ҳаётидаги ўрни ҳам аниқ белгиланган. Аммо бу жиҳатдан фалсафа ҳамон муаллақ ҳолда турибди. Хўш, фалсафанинг ўрганиш объекти нима? Унинг жамиятга нима кераги бор? Афсуски, бундай саволларнинг аниқ ва лўнда жавоби йўқ. Бинобарин, фалсафанинг тадқиқот соҳаси сифатида ҳам, ўқув предмети сифатида ҳам ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва истиқболи айни шу саволларга боғлиқ экани шубҳасиз. Фалсафа ўзининг инсоният учун, жамият учун аҳамиятини кўрсатиб бера олмаса, аста-секин четга сурилади.

Асрлар давомида фалсафий тафаккур объекти бўлиб келган предмет ва ҳодисалар бугун фаннинг муайян бир соҳасига мансуб ва улар томонидан тадқиқ қилинмоқда, фалсафадагига нисбатан қатъийроқ услуб ва воситалар ёрдамида ўрганилмоқда. Қатъийроқ деганда, хулосалар объективлигини текшириб кўриш имкони қай даражада экани назарда тутилмоқда.

Мисол тариқасида “онг” категориясини олайлик. Ҳозир онг билан боғлиқ бўлган жараёнлар нейрофизиологиянинг ўрганиш объектига айланган. Нейрофизиологияда қўлланадиган тадқиқот усуллари, гарчи физикадагичалик қатъий ва аниқ хулосалар чиқариш даражасида бўлмасада, ҳарқалай, фалсафий мулоҳазаларга қараганда анча аниқ, муҳими, муайян хулосага олиб келган сабаб-оқибат қонуниятларини такрорлаш, тажрибада текшириб, синаб кўриш имкони мавжуд.

Шундай экан, фалсафага объект сифатида нима қолади?

Фалсафа, қайси шаклда бўлмасин, яшаб, ижтимоий онгдаги ўрнини сақлаб қолишни истаса, предмети баробарида моҳиятини, функциясини ҳам аниқлаб олиши керак. Чунки ҳозир фалсафий адабиётда, фалсафа фан эмас, фалсафа фанга нисбатан санъатга, адабиётга яқинроқ туради, ҳатто, фалсафа динга ўхшаш ўзига хос эътиқоддир, деган қарашлар кенг тарқалган. Бундай қарашларда радикализм кайфияти бор, албатта, лекин улар бежиз эмас.

Агар фалсафага фан белгилари билан бир қаторда, санъат ва эътиқод сифатлари ҳам хос бўлса, унинг фан, санъат ва динга муносабати қандай, деган саволга ҳам жавоб топиш зарур бўлади.

Куйида фалсафанинг фан билан муносабатини имкон доирасида таҳлил қилишга уриниб кўрамиз.

* * *

Фалсафа фанми, деган саволга, бизнингча, йўқ, фан эмас, деб жавоб берилса, тўғри бўлади. Агар фан бўлса, у ўзига хос тадқиқот объектларига эга бўлиши керак эмасми? Балки бундай объектларни санаб бериш ҳам мумкиндир. Лекин фан мавқеига эга бўлиш учун бу етарли эмас.

Масаланинг иккинчи, ҳал қилувчи жиҳати шундаки, ўша объектларга доир хулосалар умумқабул қилинадиган илмий ҳақиқат хусусиятига эга бўлиши лозим. “Умумқабул қилинадиган ҳақиқат” деганда ҳам муайян даврда кўпчилик мутахассислар тан оладиган, ҳам вақт ўтиши билан жузъий тузатишлар билан бўлса-да, ўзининг илмий ҳақиқатлигини сақлаб қоладиган хулосалар назарда тутилмоқда. Хўш, фалсафада шундай хулосалар борми?

“Умумқабул қилинувчи” илмий таълимотларнинг учинчи жиҳати ҳам бор. Фан соҳаларининг тадқиқот объектлари вақт ўтса-да, деярли ўзгармайди. Фақат уларнинг мазмуни кенгайиши, бойиши, теранлашиши ёки усуллари ўзгариши мумкин. Масалан, қадимги Юнонистонда астрономия осмон жисмларини ўрганган, ҳозир ҳам унинг объекти ўзгаргани йўқ. Лекин бу фаннинг салкам уч минг йиллик тарихи мобайнида тадқиқот воситалари жуда такомиллашиб кетди. Бир вақтлар Ой билан Кўёш сайёралар қаторига киритилган бўлса, эндиликда “Ҳаббл” телескопи ёруғлик нури миллионлаб йилда босиб ўтадиган масофадаги объектларни ўрганишга имкон бермоқда.

Бу математика, физика, биология, тарихга нисбатан ҳам, ҳатто фалсафага жуда яқин турадиган, у билан чатишиб кетган, аммо мустақил фан мавқеига эга мантқиқ, адабиётшунослик, санъатшуносликка ҳам дахлдор. Фалсафа тарихи астрономия тарихидан ҳам қадимийроқдир, бироқ унинг тадқиқот усуллари такомиллашдими? Ҳозирги фалсафий тадқиқотлар, усулига кўра,

Платон ва Аристотель мушоҳадаларидан нимаси билан фарқланади? XX асрнинг таълиқли файласуфларидан бири Карл Поппер бу борада шундай дейди: “Тўхтовсиз юксалиб-ривожланишида илмий тафаккурнинг эмпирик ва рационал табиати муҳимдир. Агар фан бундай ўсишдан тўхтаса, фанлик хусусиятини йўқотади” (*Поппер К. Предположения и опровержения: рост научного знания. Москва, 2004, стр.359*).

Хуллас, фалсафа фан эмас, деган фикрни рад этадиган далилларга нисбатан уни тасдиқловчилари кўп.

Биринчидан, фалсафанинг бирорта ҳам категориясини фан соҳаларидаги каби эмпирик йўл билан тадқиқ қилиб бўлмайди. Мисол тариқасида “фалсафанинг хос тадқиқот объекти” деб қараладиган “борлик”, “материя” ва унинг муқобили бўлмиш “онг” категорияларини олайлик. Уларни ўрганишнинг қандай эмпирик йўллари бор? Бу категориялар тўғрисидаги фалсафий мулоҳазалар қанчалик илмий ҳақиқат эканини қандай текшириб кўриш мумкин? Материя бор, дея даъво қилувчи материалист, материя йўқ, фақат туйғулар бор, дейдиган субъектив идеалист қандай қилиб фикрини эмпирик йўл билан асослаб, умумэтироф этилувчи ҳақиқат эканини исботлаб бера олади?

Фалсафанинг муайян тушунчаси томонидан ишора қилинувчи объект эмпирик кузатувга олинса, у ўша заҳоти тайин бир фан соҳасининг предметидан иборат бўлиб қолади ва, муҳими, фалсафий категория хусусиятини йўқотади. Масалан, материя категорияси мос предмет олиниб, эмпирик йўл билан унинг шакли, салмоғи, ҳажми, хоссалари аниқланди дейлик. Бу ҳолда ана шу объект фалсафий тушунча мақомини йўқотиб, физика категориясига айланиб қолади ва шунинг учун материя эмас, моддий жисм, дейилади.

Ё бўлмаса, “ҳақиқат” тушунчасини олайлик. Агар у тайин фан соҳасига доир хулосага нисбатан қўлланса, эмпирик йўл билан текшириб кўриш мумкин — бу фандаги “ҳақиқат” тушунчасининг бош мезонидир. Аммо ҳақиқат фақат эмпирик фактлардан келиб чиқади, деган фалсафий тезисни эмпирик йўл билан тасдиқлаб бўлмайди.

Фалсафий тушунча ва хулосаларни эмпирик тадқиқ қилиш имконсиздир. Чунки фалсафий тушунчалар борлиқнинг ин-

сон онгидаги тўғридан-тўғри акси эмас. Маълумки, конкрет тушунчалар воқеликдаги конкрет объектларнинг онгида аксидир. Бу жиҳатдан онгимиздаги тушунчалар уларни келтириб чиқарган объектларга нисбатан *репрезентатив* (тасаввур) хусусиятига эга. Фалсафадаги тушунчалар эса борлиқ билан бевосита боғланмаган, балки репрезентативларнинг репрезентативидан иборат бўлади.

Бу ўринда “камалак” тимсолига мурожаат этиш мумкин. Маълумки, камалак қуёш нурунинг сув зарраларида аксланишидан ҳосил бўлади. Қуёш нуруни борлиқ унсури деб олсак, у кўзимизга тўғридан-тўғри тушганда, биз учун репрезентатив бўлади. Худди шу қуёш нури фаворадаги сув зарраларида акс этиб, кўзимизга тушса, биз энди спектрларга ажраган ҳолда, яъни репрезентативнинг репрезентативини кўрамиз.

Шунинг учун фалсафий тушунчаларни *метарепрезентатив* деб характерлаш тўғри бўлади. Бу фалсафа тушунчаларининг бошқа фанлар предметларидан фарқини бўрттириб ифода этишга имкон беради. (Фалсафадан ташқари математик тушунчалар ҳам худди шу хусусиятга эгаллигини таъкидлаш лозим. Аммо математик тушунчалар бошқа хусусияти — ўта аниқлиги ва умумқабул қилинганлиги билан фалсафий тушунчалардан фарқ қилади.)

Метарепрезентатив тушунчалар инсон онгида индивидуал тажриба натижасида эмас, балки тарихий-тадрижий жараён, асосан, файласуфлардан файласуфларга мерос тариқасида ўтиш орқали шаклланади ва мазмуни ҳар доим баҳсталаб, объективлик даражаси ноаниқ ва бир қадар чалкашлигича қолади. Бир жойда бизга кўринган камалак бошқа жойда ўзга одамга умуман кўринмаслиги, кўринса ҳам, хира ёки турли эгриликда кўриниши мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, фалсафий тушунчаларнинг моҳиятини юқоридаги каби тушуниш мумтоз инглиз фалсафасида Дэвид Юм ишлаб чиққан ёндашувга бориб тақалади (*David Hume. An Enquire Concerning Human Understanding. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc. 1977, p.25-37*).

Иккинчидан, фалсафий хулосалар лабораторияларда ўтказиладиган тадқиқот натижалари ёки илмий кузатувлар асо-

сида эмас, балки соф рационал тафаккур натижасида туғилган ва туғилади. Албатта, фанда ҳам, фалсафада ҳам мантикий мушоҳадалар муҳим ўрин тутди. Бироқ мантиқ қонунлари фанда қайси ҳукмларга фалсафада қайсиларига қўлланади — ер билан осмонча фарқ бор. Фанда тадқиқотчининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган илмий фактлар биринчи ўринда туради ва мантикий таҳлил ўша фактларга асосланади. Фалсафада эса мантиқ файласуф онгидаги метареферентив тушунча ва тасдиқларга нисбатан қўлланади.

Фалсафанинг бу қиррасини янада бўрттириб тушунтириш учун унинг категорияларига нисбатан “спекулятив мулоҳаза” деган ибора ҳам ишлатилади. Бу файласуф бирор тушунчага ўзи истаган маъно юклайди ва ўз билганича мулоҳаза юритади, деганидир. Баъзан файласуфлар хулосаларини бошқа файласуфларга ўзи тушунган даража ва мазмунда ифодалаб беришга ҳам оғизлик қилади. Бир гуруҳ файласуфлар бу ҳақиқатни мардларча тан олиб, ортиқча иддаога берилмайди. Аммо бошқалари мулоҳазаларига “илмнамолик тўни”ни кийдириш мақсадида турли усулларни қўллайди ва буни “фалсафий илмий тадқиқот” деб эълон қилади. Ушбу мақола ҳам шундай даъводан холи эмас.

Учинчидан, фалсафа фан соҳалари каби бизга янги билим бермайди. Бу ерда “билим” дейилганда воқелиқдаги аниқ бир А предметнинг Б хусусиятга эгаллигини тасдиқловчи мантикий ҳукм назарда тутиляпти, фалсафада объектив аниқ бир нарсага ишора қиладиган тушунча мавжуд эмас. Масалан, файласуф, материя кўламга эга, дер экан, объектив реалликка хос хусусиятни эмас, балки ўз онгидаги субъектив “материя” тушунчаси хусусиятини баён қилган бўлади. Фалсафий ҳукмлар, И.Кант таърифида кўра, “аналитик априори” табиатлидир (*Immanuel Kant. Critique of Pure Reason. Palgrave Macmillan, 2003, p.52*).

Лекин худди шу ўринда фалсафанинг фан учун аҳамиятли қирраси билан тўқнашамиз: қайси фан соҳаси бўлмасин, фалсафа мавжуд билимларни тартибга келтириш, чуқурроқ англашга хизмат қила олади. Образли қилиб айтганда, фалсафа “таом пиширмайди, аммо қандай қилинса, таом яхшироқ ҳазм бўлиши, дастурхон қандай тузалса, иштаха яхшироқ

очилиши” хусусида тавсия бера олади, яъни фалсафа билимлар ҳосил қилишда катализаторлик вазифасини бажаради.

Шу жиҳатдан, фалсафа моддий олам, ижтимоий борлиқ ёки алоҳида олинган инсон тўғрисидаги мавжуд билимлар билан иш кўрар экан, у ўзининг онтологик, эпистемологик функцияларини бажара бошлайди. Дейлик, онтология борлиқнинг қайсидир хусусиятларини кашф қилмайди, балки борлиқ тўғрисидаги мавжуд кашфиётларни қайта ишлайди, уларни тизимга солади, чигаллик ва зиддиятларини топиб “ташхис” қўяди. Шунингдек, фалсафа илмий кашфиётлар ахлоқ, сиёсат каби контекстларда қандай намоён бўлиши ва уларнинг аксиологик оқибатларини таҳлил қилади. Фалсафанинг ушбу хусусиятини Б. Рассел қуйидагича таърифлайди: “Фалсафани фандан ажратиб турувчи туб хусусият танқиддир. У фанда ва кундалик ҳаётда амал қиладиган тамойилларни танқидий текширади, уларда учраши мумкин бўлган номувофиқликларни излайди, танқидий текширув натижасида буларни инкор этиш учун бирор асос топилмаса, қабул қилади. Фалсафий категориялар филтер сингари ўша номувофиқликларни ўзида тутиб қолишга интилади” (*Bertrand Russell. Problems of Philosophy. XIV-боб. <http://www.ditext.com/russell/rus14.html>*).

Шу маънода фалсафага фан соҳаси мақомини бериш мунозарали. Унга ижтимоий онгининг алоҳида мақомга эга соҳаси сифатида қараш мақсадга мувофиқроқ. Шундагина у бирорта ҳам фан соҳасига тааллуқли бўлмаган, тўғривоғи, ҳеч бир фан ўрганмайдиган, таъбир жоиз бўлса, “чиқинди тушунчалар” билан иш кўрувчи фандир, деган кинояли қарашлардан халос бўлади.

Фалсафа ана шу жиҳати билан тафаккурнинг ўзига хос услуби, фаолият шаклидир. Унинг фан фалсафаси, тарих фалсафаси, ахлоқ фалсафаси, санъат фалсафаси каби тармоқларга бўлиниши ҳам шундан. Агар фалсафага фан тармоғи деб қаралса, бизнингча, ғайримантикий йўл тутилган бўлади. Чунки фан фалсафасининг таърифларидан бири шундай: “Ҳозирги замон фан фалсафаси предмети ҳақиқий фаннинг моҳияти, тузилиши, услубиёти ва ривожланиш қонуниятларидир” (*Лебедев.С.А. Предмет и структура современ-*

ной философии науки. “Вестник Московского университета”, сер. “Философия”, 2009, №1, стр.3). Келтирилган таърифда муаллиф “реальная наука” иборасини қўллагани диққатга молик.

Шу нуқтаи назардан, фан фалсафасининг фанга нисбати адабиётшуносликнинг адабиётга, санъатшуносликнинг санъатга нисбатига ўхшашдир. Ва, аксинча, адабиётшуносликка, аниқроғи, унинг таркибий қисми — адабиёт назариясига моҳиятан адабиёт фалсафаси, деган қарашлар бор. (Қолаверса, “Адабиётда ғоя бўлиши шартми?”, “Адабиёт жамиятга таъсир кўрсата оладими?” “Адабиёт ўладими?” каби саволларда фанга хос хусусиятлар йўқ ҳисоби, улар, асосан, фалсафага мансуб. Бундай баҳс объектлари моҳиятан метарепрезентатив категориялар бўлгани учун, баҳс асосида ҳар ким ўз қарашини баён этадию, баҳс тугагач, шу қарашда қолаверади.)

“Фан фалсафаси — фан танқидчилиги” деган формула, бир томондан, фалсафанинг (ҳеч бўлмаганда шу бир соҳасининг) табиатини ойдинлаштириб беради, яъни, фан эмаслигини яққол кўрсатади. Иккинчи томондан, унинг ижтимоий фойдалилигини ҳам муайян даражада исботлайди. Ахир, шоир ва ёзувчилар адабий танқиддан наф кўради-ку!

Танқид ўз объектини, чунончи, адабий танқид адабиётни, театр танқидчилиги театр фаолиятига, сиёсатшунослик сиёсатни четдан боқиб таҳлил қилади, хулосалар чиқаради ва тавсиялар беради. Шу сингари фан фалсафаси ҳам фанга яхлит бир ҳодиса сифатида четдан қараб, танқид ва таҳлил этади. Худди ана шу сифати билан у фан учун фойдалидир.

Айни вақтда худди ана шу хусусияти сабабли фалсафа мутахассисларини тарбиялаш бошқа фан мутахассисларини етиштиришга нисбатан бир неча баробар мураккаб. Биргина фан фалсафаси билан шуғуллана олиш учун ҳам фалсафанинг ўзидан, ҳам барча фанлардан хабардор бўлишга тўғри келади. Файласуф, айтилик, бир неча фаннинг тарихи ёки асосларини ўрганиш билан кифояланмай, бугунги кундаги ривожланиш даражаси ҳақида етарлича маълумот олиши, шу ҳақда мутаносиб (адекват) тасаввурга эга бўлиши керак. Бу ўринда профессионал файласуф билан фалсафага мойил фан

вакилларининг ўзаро ҳамкорлиги самаралироқ бўлиши мумкин.

Шу ўринда яна бир тимсолга мурожаат этсак. Ўрмончи ўзига тегишли ўрмонни яхши билади, отда ёки пиёда айланиб, ҳамма пучмоқларини ўрганади. Шунга қарамай, у ўрмоннинг самолётдан туриб олинган суратини кўриб ҳайратланиши шубҳасиз.

Ушбу ташбеҳни фалсафага нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Чунончи, файласуф ўз “фан”ига нисбатан ҳам четдан боқиб, танқидий нуқтаи назардан қарай олади, хусусан, фалсафа фанми ё фан эмасми, дея баҳсга киришиши мумкин. Муҳими, фалсафа ўзи яшаётган жамият, ўзи мансуб халқ, миллат, дин, ҳатто бутун тамаддун тўғрисида ҳам танқидий фикр юрита олади, фалсафий таҳлил воситасида фойдали, ҳатто амалий хулосалар чиқариб, наф келтиришга қодир бўлади. Бироқ бу ҳол ҳам унинг “фан соҳаси” мақомига даъво қилиши учун кифоа эмас.

Баён этилган мулоҳазалардан шундай хулоса чиқариш мумкин: олий ўқув юртарининг фан факультетларида фалсафа тарихи ёки фалсафий таълимотларни эмас, асосан, фан фалсафасини ўқитиш мақсадга мувофиқдир. Фан мутахассислари учун бу фойдали эканидан ташқари, фалсафа ўзидан наф борлигини ҳам исботлаб беришига имкон яратилади. Ҳозирги тамойилдаги фалсафа курси эса бўлгуси математик, физик ва, ҳатто тарихчига кўп нарса бермайди, аксинча, фалсафанинг обрўсини туширади. Ҳозир ана шу факультетларда ўқийдиган талабалар билан суҳбатлашганда, фалсафа ҳам фанми, деган истехзоли гапларни кўп эшитамиз. Шундай ҳолатда фалсафа ўқув фани ўз олдига қўйиладиган бош мақсад — талабаларнинг дунёқарашини шакллантириш вазифини бажара оладими?

Юқоридаги каби мулоҳаза бошқа ихтисосликларга нисбатан ҳам билдирилиши мумкин. Демак, ушбу ихтисосликларда ҳам фалсафа ўқув предметини уларнинг ҳар бирига мослаб ўқитиш мақсадга мувофиқдир. Агар ўқув дастурларига умумий фалсафа ва фалсафа тарихидан боблар киритиш лозим бўлса, улар курснинг охирида, фалсафанинг қизиқарли, айтиқса, фойдали экани тингловчиларга очиб берилганидан сўнггина ўтилиши лозим.

Muhabbatdan boshqa shafqatlar — zulm...

АҲСОНА

(Туркум)

* * *

Ёмон масхарабоз бўлиб чиқди севги,
У аввал куттирди сизни интизор;
Ғазаллар тўқитди, шеърлар ёздирди,
Қўшиқлар куйлатди жоннисор.

Шундай соғинтирди... нима десам экан,
Гўёки — мен вужуд, гўёки — Сиз жон.
Гўёки — мен зулмат, гўё Сиз — зиё,
Гўёки — мен шароб, гўёки — Сиз жом.

Ва етаклаб борди мени қошингизга,
Шивирланди қутлуғ “меникисан” сўзи...
...Бекинмачоқ шундан кейин бошланди,
Қайга гумдон бўлди, билмайман, ўзи...

Кўзёшлар бир биллур... томади эриб...
Қаламим ногаҳон қолади тилдан.
Киприкларинг бир-бир санчила бериб,
Гуллаб юборади тиканлар дилда.

Енгил табассуминг минг битта қуёш,
Ҳар бир тиканингда, воажаб, гул — минг.
Яна қайта қалқар кўзларимга ёш,
Куласан... байрамга айланар зулминг.

Минг томирга берар қутлуғ азоб тоб,
Муҳаббатдан бошқа шафқатлар — зулм.
Муҳаббат бор экан, зулумот — офтоб,
Муҳаббат йўқ экан, ҳаётлар — ўлим.

Муҳаббат бўлмаса, қулгулар — кўзёш,
Ҳаёт инкор бўлар, бўлар умр рад.
Муҳаббат бўлмаса, ҳар зумуррад — тош,
Муҳаббат бор экан, ҳар тош — зумуррад.

Тоқати тоқ бўлар сени дил таниб,
Сўнгги оғриқ билан санчади кўкрак.
Талпинишлар тугар. Қаттиқ силтаниб,
Ҳамма томирларни узади юрак.

Озодлик бошланар, бошланади эрк
Ботиний бир пардоз билан улугвор.
Муҳаббатдан бошқа ҳамма эшик берк,
Муҳаббатдан бошқа ҳамма осмон тор.

* * *

Айвонимга уя қурди қалдирғоч,
Кузда учиб кетиб қолди, севгилим.
Ва — қайтди. Тагин дер: “Эшигингни оч!..”
Довдираб, жавдираб мўлтирар дилим.

Юрагим — қалдирғоч. Сенга елади
Чека-чека азоб, дард, ҳажрларни.
Юрагинга туҳфа қилгим келади
Бўғзимда аланга — валфажрларни.

* * *

Бир силкинса, замин тушар ларзага,
Сир сақлар маъданлар, вулқонларини.
Бошидан ирғитиб ташлай олмайди
Дил қонларини.

Ёшлар оқиб тушар оппоқ юзидан,
Қаъридан ёқади махфий бир оҳлар.
Қани эди, энди биргина кўрсам,
Кимни бунча қаттиқ севади тоғлар?!

* * *

Қачон сен додимга етасан,
Бир учқун бахш этиб кўзингдан?
Бораман. Ўзингдан кетасан.
Ўзингни топмайман ўзингдан.
Мўъжизалар бари сенсиз — жўн,
Уволлар бўлади фарёд ҳам, оҳ ҳам.
Кел, биргина нафас ерга қўн,
Маъбудам, фариштам, илоҳам.
Назарга мени бир дам ил сен,
Бўлмай турсин олам бир нафас қафас.
Бир нафас осмонни ер қил сен,
Ерни осмон этгил бир нафас!

* * *

Севгимизни қиларкан тасдиқ,
Ҳикматини этажакмиз фош.
Икки бошга ошиқ бир ёстиқ,
Бир ёстиққа ошиқ икки бош.

*Бир ёстиққа бош қўйдик, бу дард
Унуттирар ҳижрон озорин.
Нафасини ичига ютар
Қанча-қанча қушлар бозори.*

*Бу дақиқа, бу лаҳза, бу дам
Келажаклар келар бунёда...
Ёстиқ узра тебранган гулдан
Мукамалроқ бахт йўқ дунёда.*

* * *

*Қутлуғ бир ҳайбатда термулар Чимён,
Тоғдек бардош бордир тоғда. У — собир.
Тош бу шахринг ичра ёнингда гариб
Мен ошиқ, мен телба, мусофир.*

*Чинорлар табриклар васлимиз билан,
Шубуллаб қутлайди сой тошиб, ана.
Овлоқ маъволарда юрибмиз маъсум,
Икки мусичадек... осмон — бошпана.*

*Ҳижронолди гами тинимсиз ўртар,
Ўзига тинсиз тиг санчар ҳар дами.
(Совуқ дуқуллайди чиқиб кетгудек,
Юрагим кўксимда ижарадами?)*

*Кўчаларнинг эса бизни англашга
Сира рағбати йўқ, сира йўқ рағйи.
Бу ҳам етмагандек, йўловчилар гоҳ
Ўтади рақибдек ўқрайиб.*

*Уларнинг шафқатсиз қарашларидан
Икки дилга харсанг-харсанг тош қулар.
Сен уларни кечир. Улар себмаган.
Бўлсинлар, илоҳо, ошиқ улар.*

Maqsalat ohidan tanidim seni...

ДАШТ

*Дашт. Биёбон. Сўнги саратон,
Гулханларинг сўнг дафъа ёқиб,
Кўз олдимда солланиб чунон,
Мағрур қиздек турасан боқиб.*

*Ҳадигингми, шарқнинг шамоли,
Кузатарсан, беизн, бесўз?
Хайрлашув чоғидек гамли,
Ҳар не менга туюлар азиз.*

*Уфқ сендан бошланган, эй, чўл!
Адирларинг кечардим яланг.
Чақирарди олис, нурли йўл,
Олис сукут... бошоқранг даланг.*

*Қандай гўзал эди... Қирларинг
Қияликлар... ва иссиқ меҳринг.
Томиримда оқар шивиринг,
Тортар эди ҳаяжон, сеҳринг.*

*Чўпон қизнинг ҳасратларида
Юрагингни берганмидинг ё?
Довул бўлсанг, дарбандларида
Қум заррангга айланар дунё!*

Одам бўлай девдим, бу ҳаёт
Шоир қилди — базмларга ўч.
Чорлайвердинг соғинганинг пайт,
Унутдилар, унутмадинг ҳеч.

Орзуларим қаноти — улкан,
Осмон эмас, ғамларни қучди.
Ҳақ — ягона. Сен ҳақ экансан,
Рухим яйдоқ бағрингга учди.

Сен мангусан. Замонсоз замон,
Ўз сўзимда турдим ловуллаб.
Сенда битта қолганди имкон,
Битта йўл бор кутар ҳувиллаб.

У мен учун яралган каъба,
Асрларнинг эврилар тоши.
У мен учун тавбадир, тавба,
Кезар гумроҳларнинг кўзёши.

Тўзонларинг кўзимга кириб,
Бағрим эрур бу лоларанг қир.
Фақат сенда шон-шўҳрат мағлуб,
Тақдиримиз, манзилимиз бир!

Дашт. Биёбон. Сўнги саратон...

КЕМА

Туш кўрдим: ғамбода бир дунёи дун...
Ғашмик босаётир билмадим, нега?
Кўзимга бостириб келаверар тун,
Шобиллаган денгиз ва оппоқ кема.

Шамолдек ҳайқирар руҳим ҳам нотинч,
Минг бир таҳлика бор ҳар сўроғимда.
Қайга шошаятман, билолмадим ҳеч,
Денгизлар ғарқ бўлар кўз қароғимда.

Юракка бош урар телба тўлқинлар,
Юлдузлар кўзимга тўкилар беҳол.
Уфқлар ортида кўмилган қуёш,
Осмонда булутлар сузар бемажол.

Ўртада чўкади узоқ сукунат,
Қип-қизил кўйлақда ёниб бораман.
Худойим, жонимдан ортиқ асрагин,
Уни ҳаётимдан кўпроқ севаман...

Сен эса қирғоқда боқасан бедил,
Ҳижрон довуллари эсади бот-бот.
Ортимда қолади ортга қайтмас йўл,
Бир қадам олдинда эса аросат.

Шамоллар бир зумда кўтарар тўфон,
Оҳу нолаларим кўкка етади.
Ёнимда туриб ҳам сезмай қоласан,
Мени оқ кемалар олиб кетади!

* * *

Бунча кеч юқиндим, бунча кеч топдим,
Майсалар оҳидан танидим сени!
Шунча йил ғафлатда кечган бу умрим
Балки кечирилмас қиёмат кунни.

Мўмин мусичалар, муслима гуллар
Покдан-пок номинга сизингани дам,
Мен осий бир ёрнинг ҳажрида ёниб
Унутиб қўйибман борлигингни ҳам.

Қанча соя келиб кетди ҳаётга,
Топмадим юзингдек бирор юз — ёруғ.
Бу ёзган шеърларнинг абадиятга
Битта хазончалик дахли борми, йўқ?

* * *

Қумдек совурсалар заминдан туриб,
Овозим отаман — кўкни қучадир.
Йўлларим тугаса, қуёшга юриб,
Қўлларим чопсалар, руҳим учадир.

Бошимга дор келса, қирқтадир жоним,
Зулматга кўмсалар, нурга тўламан,
Рангпар уфқларни ёритар қоним,
Тошдек қулатсалар, қўрғон бўламан.

МЕНИНГ ОЛОВЛАРИМ

Кўзимга тўкилиб келар хиёбон,
Хайрлашмоқ оғир сўнги йўлакда.
Ғамларга кўмилиб кетасан шу он,
Мен эса қоламан хазон кўйлакда.

Юрагимга ботган нигоҳинг аро
Кўксимга тўкилар синиқ илинжлар.
Яна дийдорингга етгунимча то
Сочимда оқариб кетар соғинчлар.

Ҳавасим кўкарар остонанг қучиб,
Бекатлар ям-яшил армонга тўлар.
Ўзимни унутиб, ўзимдан кечиб,
Сенинг кўзларингда яшагим келар.

Исмингни ёзаман тонгда қуёшга,
Тунда тўлғонаман гуллардек беҳуш.
Менинг оловларим сўнмаган ёшда,
Сенинг кўзларинг — туш,
киприкларинг — туш...

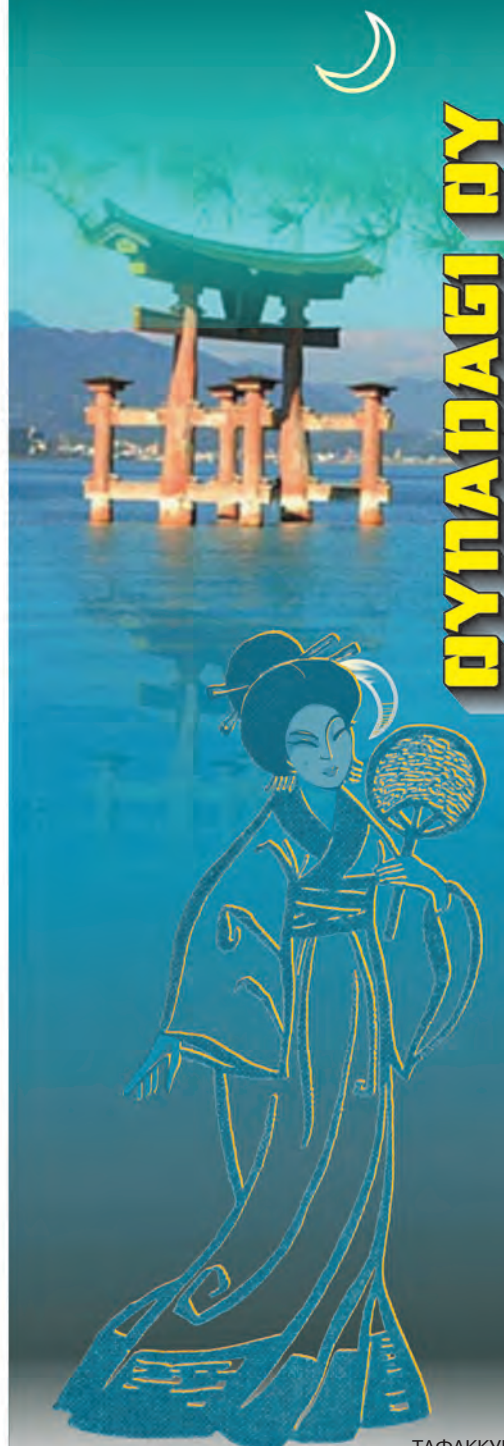
Тутқин қуш сингари бандиликда дил,
Хаёлларинг бунча осмонлар қадар?
Юраман, қаршимда — ёлғизоёқ йўл,
Хазон ёмғирга чўмилган шаҳар...

* * *

Шунча йил ким учун яшадим, ахир,
Жонимни асрадим нимага узоқ?
Чархи йўқ фалакдай айланиб тақдир,
Бахш этар кўзёшу бир ҳовуч тупроқ.

Ўлим ҳам яшагининг давомидек гап,
Ғамларингда бунча куйдирдинг бежон.
Дўстни дўст, ёрни ёр дедим... ҳаммадан
Фақат сенга яқин эдим, Художон.

Дунёда нима бор ўзингдан абад,
Омонатлар ўтар жондан бирма-бир.
Аянчи туюлар хаслигим фақат,
Тупроқлигим оғир ботар негадир...

Ясунари КАБАБАТА

Бир куни Кёконинг миясига иккинчи қаватда тўшакка михланиб ётган эрига қўлойнада томорқани кўрсатиш фикри келиб қолди. Шу билан бемор ҳаёти ўзгариб қоладигандай эди. Лекин ўртада бошқа ишлар бўлиб кетди.

Қанака ойна эди ўзи у? Бу ойна Кёко эрининг уйига сеп қилиб олиб келган пардоз столи тортмасида турар эди. Пардоз столи ҳам, қўлойнанинг гардиши ҳам тутдан ясалган эди. У янги келин бўлиб тушган чоғлар баъзан ойнани қўлига олиб, орқа сочи қандай турмакланганини кўришлари, кимоносининг энги сирғалиб, билаги тирсагигача очилиб қолганида уятдан қизариб кетганларини бот-бот эслар эди. Худди ўша қўлойна...

Кёко чўмилиб чиқиб, пардоз столи ёнига ўтирганида эри: “Уқувинг йўқ экан, кел, яхшиси, ўзим ушлаб турақолай”, деб келинчакнинг қўлидан ойнани олар ва хотини пардоз столи ойнасида орқа сочини яхшироқ кўриши учун қўлойнани турли томондан тутар ва бундан ўзи ҳам завқланар эди. Бечора келинчак эса эрининг орқаваротдан тикилиб турганидан баттар ўнғайсизланарди.

Ўша гапларга кўп бўлгани йўқ, ҳатто тутли гардиш хали тоб еб улгурмади, аммо шу ўртада уруш бошланди, одамлар бошқа жойларга кўчирилди; эри оғир дардга чалиниб қолди. Кёко унга томорқаларини кўрсатмоқчи бўлганида ойна аллақачон хира тортган, гардишни-ку айтмаса ҳам бўлади — чан-

гу ёғупа сингиб, чирк босиб кетган эди. Лекин нима қипти? Томорқа ундан бип-бинойи кўриняпти-ку! Шу-шу эри ойнани кўлидан кўймайдиган, бош учига кўйиб ётадиган бўлди. Бекорчиликданми ёки беморларга хос инжиқликданми, ишқилиб, гардишнинг кирини тозалаб, ойнани ярақлатиб кўйди. Кейинчалик эри уни куҳ-куҳ-лаб, ҳафсала билан артаётганини кўриб, ёғоч гардишнинг майда тирқишларида сил таёқчалари қолиб кетиши мумкин-ку, деган шубҳа ораларди Кёконинг кўнглига... Кёко ҳар куни эрининг сочига камелия мойини суртиб тарар, у эса сочини кафти билан силаб-силаб, яна гардишни тозалашга уннар, гардиш жонивор ҳам локлангандай ялтиллаб кетар, пардоз столи эса ҳамон хира тортиб турар эди.

Кёко бошқа турмуш қилганида столни ўзи билан сеп қилиб олиб кетди.

Бироқ у кўлойнасини эрининг жасадига кўшиб ёкиб юборди. Бу ҳақда кейинги эрига лом-мим демади. Энди пардоз столида гардишига Камакура ўйма нақшию лок билан зеб берилган янги кўлойна турар эди.

Кёко эрининг жасади тобутга бармоқлари кўксига бир-бирига чалиштирилиб ётқизилгани учун — таомилга кўра шундай эди — кўлига ойнани ушлатолмай маййитнинг кўксига кўйишга мажбур бўлди.

Сўнг ойнани у ердан олиб қорнига кўяр экан:

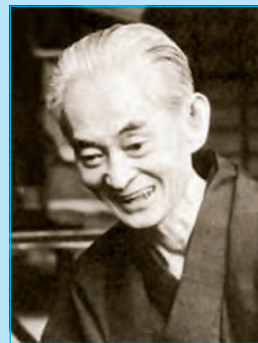
— Кўкрагингиз тинмай оғригани оғриган эди, таттин шугина ойнанинг ҳам оғирлиги тушиб юрмасин, — деб шивирлади.

Ойна эр-хотиннинг бир-бирига меҳрини товлагани учун ҳам, раҳматлининг юрагига яқин бўлсин, деб кўксига кўйган эди. Яна эримнинг қариндошлари уни кўриб қолмасин, деб устига оппоқ хризантема ташлаб кўйди. Олов ойнани эритиб юборди. У эгилиб, қалин, кийшиқ кувурга менгзаб қолди, тутундан сарғайиб кетди.

— Анави нима, ойнами? — деди қариндошлардан бири ҳайрон бўлиб.

Кёко пардоз филофидаги яна бир тандзаки (*Тандзаку* — *танка жанридаги шеър ёзишга мўлжалланган чўзинчоқ қоғоз*) шаклидаги жажжи дурўя ойнани ҳам кўшиб, марҳумнинг кўксига кўйган эди. У бир пайтлар бу ойнакни тўй саёҳатига олиб кетаман деб кўнглига тугиб кўйган, лекин уруш орзуларини чиппакка чиқарган эди. Эри тириклигида ўша ойнанинг ҳеч кераги бўлмаган.

Янги эри уни саёҳатга олиб чиқди. Пардоз фило-

Ясунари Кавабата (1899-1972) жаҳон адабиётида “Минг қанотли турна”, “Қорли ўлка”, “Кўҳна пойтахт”, “Тоғ ноласи” сингари бетакрор романлари, туркум ҳикояларию қиссалари билан ўчмас из қолдирган ва япон ёзувчилари орасида биринчи бўлиб Нобель мукофотига сазовор бўлган адибдир.

Унинг асарларида япон маданияти анъаналари йўсинида “айтмай туриб айтиш”, “коса тагида нимкоса”, мавзулар ранг-баранглиги, бетакрор образлар ва оҳанглар уйғунлиги ёрдамида ўқувчининг тасаввури, ҳиссиёти ва ботиний онгига фаол таъсир ўтказиш сингари модернизм услуби, инжа психологизм ва нафис лиризм ўзаро қоришиб кетган.

Кавабата ўтган асрнинг 20-йилларида Японияда вужудга келган неосенсуализм оқимининг асосчиларидан бири сифатида ҳам эътироф этилади.

фи титиғи чиқиб, ҳатто моғорлаб кетганидан Кёко янгисини сотиб олди. Албатта, бунисининг ҳам ойнаси бор эди.

Сафарнинг биринчи куни эри уни маҳкам қучиб, қулоғига:

— Худди қиз болага ўхшайсан. Боёқиш! — деб шивирлади.

Унинг гап оҳангида истехзо эмас, туйқус бир қувонч бор эди. Эҳтимол, Кёконинг олдин эр қўрмаган қиздек иболи экани унинг қўнглини қўтариб юборгандир. Лекин бу гап Кёкога оғир ботди. У бирдан хўнграб йиғлаб юборди-да, қунишиб олди. Эри ўзича буни ибога йўйди.

Кёко кимга раҳми келиб йиғлаётир — ўзигами ёки олдинги эригами — ўзи ҳам тушунмас эди. Гўё бирини иккинчисидан ажратиб бўлмасди. У бирдан ҳозирги эрини ранжитиб қўйганини, унга хушмуомала бўлиши кераклигини фахмлаб, эркаланиб сўз қотди:

— Ростдан-а? Ҳали шуни ҳам биламан денг? — Лекин у ножўя гап айтиб қўйганини сизди-да, шолғомдай қизариб кетди. Бундан эрининг баттар завқи келди.

— Бола-чақанг йўқ эди, шекилли, — деди у ва яна ноҳос хотинининг ярасига туз сепиб қўйди.

Кёко олдинги эриникидан бошқача эркак кучига рўпара бўлди-ю, ичини ит тирнай бошлади: у бола овунадиган қўғирчоққа ўхшаб қолган эди.

— Ўзиям болага ўхшаган бир нима бор эди, — дея эътироз билдирди Кёко, кейин бирдан жимиб қолди.

У бедаво дардга чалинган олдинги эрини ўлимидан сўнг ҳам бола деб ўйлар, гўё уни хомиладек ичида катта қилаётган эди.

“Нега эримнинг ўлиб қолишини билатуриб ҳам соғлигини ўйлаб, у билан қовушишдан ўзимни олиб қочиб юрдим?” деган хаёл ўтди Кёконинг кўнглидан.

— Морини фақат поезд ойнасидан кўрганман, — деди эри Кёкони кучар экан. — Сен туғилиб ўсган, атрофи чакалакзор шаҳар жуда чиройли бўлса керак-а? Бекорга Мори (*Мори — чакалак дегани*) деб аталмагандир. У ерда неча ёшингача яшагансан?

— Коллежни тугатгунча. Ҳарбий мажбуриятни Сандзёдаги харбий заводда ўтадим.

— Бундан чикди, Сандзё яқинида туғилган экансан-да? Ўзим ҳам ўйладим-а, Этиго вилоятилик шу қиз бунча сулув бўлмаса деб. “Сандзёлик парилар” деб бекорга айтилмас экан-да?..

— Мен чиройли эмасман, — деди Кёко қўлини қўксига босиб.

— Қўлинг ҳам, оёғинг ҳам бежирим. Офатижонсан-да...

— Ундай деманг! — Кёко қўли халақит бераётганини сезиб, қўксидан олди.

— Фарзандинг бўлганида ҳам сенга уйланар эдим, — шивирлади эр аёлнинг қулоғига. — Уни ўз боламдай яхши кўрардим. Ўша бола қиз бўлганида қанийди?

Кёко, ўғли борлиги учун шунақа деяпти, яхши кўришини билдириб қўймоқчи-ю, лекин эпини қилолмади, деб ўйлади. У Кёкони ўн кунлик тўй саёҳати-га олиб чикди, мақсади эса ўғли билан кўришишини кейинроққа суриш эди.

Эрининг ажабтовургина чарм сафар ғилофи бўлиб, Кёконики унинг олда бир пулга арзимас эди. Ғилоф охори тўкилиброқ қолганига қарамай, катта, пишиққина эди. Эри тез-тез сафар қилиб турса-да, безътибор бўлмагани учунми, ишқилиб, ғилоф бошқа қўхна, аммо асл моллардай, жилвасини йўқотмаган эди. Кёконинг эсига бирор марта ишлатилмаган бўлса ҳам морлаб кетган олдинги пардоз ғилофи тушиди. Ўша ғилофидаги эрига бериб турган жажжи ойнакни, ўлимидан сўнг у билан бирга нариги дунёга кузатган эди. Қўлойнанинг устига қўйиб тобутга жойлаган жажжи ойнаги... улар оловда эриб, бир-бирига қўшилиб кетди; тобутга иккита ойна қўйилганини, ғалати ҳолда тош қоғиб қолган шиша бўлаги олдин ойна бўлганини ҳеч ким фахмлагани ҳам йўқ. Кёко буни бировга айтмади.

Назарида, қўш ойнада акс этган сон минг дунёлар баднафс оловда ёниб битган, бу йўқотиш билан эрининг жасади куйиб, бир ҳовуч қулга айлангани ўртасида ҳеч қандай тафовут қолмаган эди. Кёко томорқани кўрсатиш учун қўлойнасини берди, эри эса шу-шу ундан ажрамайдиган бўлди. Лекин кўп ўтмай у ойнани қўлида узоқ тутиб тура олмайдиган бўлиб қолди, бундай пайтларда Кёко ҳар сафар унинг қўлларини, елкасини уқалар эди. Шунда у эрига яна битта жажжи, енгилгина ойнагини берди. Ойнада одамлар кўчани кесиб ўтар, болалар боғда ўйнар эди.

Жимитдек ойнада жамулжам бўлган улкан ва ранг-баранг дунёни кўриб, Кёконинг ўзи ҳам хайрон қолди. Ойна, бор-йўғи, пардоз-андоз анжоми, қўлойна эса бошқа ойнада энсани кўриш учунгина керак. Аммо бемор у билан одаму оламни қайтадан кашф қилди. Кёко ҳам эрининг бош томонига ўтириб олиб, ойнага қараб-қараб кўяр, у билан кўзгудаги нарсалар ҳақида гаплашар эди. Ҳадемай у ҳам ойнада акс этган дунёни ҳақиқий дунёдан фарқлай олмай қолди. Булар гўё бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки алоҳида дунё эди, ойнадан кўринаётган дунё Кёкога аслидан беҳроқ туюла бошлади.

— Осмон ойнада кумушдай товляяпти, — дейди эри, кейин деразадан ташқарига қараб, — деразадан эса кулранг кўринар экан, — деб кўшиб кўяди.

Ойнадаги осмон юракни сиқмас, ростаканига товланар эди.

— Балки уни яхшилаб артганингиз учун шундай туюлаётгандир?

Шунда эри деразадан осмонга қараш учун бошини озгина бурди.

— Тўғри, энди у хира — кулранг. Одамнинг, ит ёки чумчуқнинг кўзи ҳам осмонни бир хил кўрармикан? Осмон ранги асли қанақа экан-а, ким айта олади?

— Осмоннинг ойна кўзи кўраётган ранги-чи? — Кёко “Осмон ошиқмаъшуқларнинг кўзига қандай кўринаётган экан”, демоқчи эди. Дарахтларнинг ойнадаги акси яшилроқ, лилия эса аслидан ҳам оқроқ кўринар эди.

— Мана бу — ўнг бошмалдоғинг изи. — Эри ойнанинг четини кўрсатди. Негадир Кёконинг юраги шув этиб кетди. У шоша-пиша ойнани куҳлаб арта бошлади.

— Кўявер. Томорқани биринчи марта кўрсатганингда ҳам ойнада бармонинг изи қолган эди.

— Пайқамабман ҳам...

— Сен парвойингга келтирганинг ҳам йўқ, лекин мен бошмалдоғинг билан кўрсаткич бармоғинг изини таниб қолдим.

Оғир хасталикка чалиниб, тўшакка миxlаниб қолган беморгина хотининг бармоқ изларини эслаб қолса керак.

Улар турмуш қургандан кейин эри соғ юрмади ҳисоб. Ҳатто урушга ҳам бормади.

Уйларига ўт кетгандан сўнг Кёконинг танишлариникида бир хонани ижарага олиб туришди. Эри у пайтларда ишга қатнаб юрар эди. У Кёко билан турмуш қургач, ўз уйида бир ойча, ижара уйда эса икки ойча соғ юрди, холос.

Уруш тугай деб қолганда уни ҳам армияга олишди. Икки-уч кун бир аэродромда ерковлик қилиб, йиқилиб қолгач, уйга қайтаришди. У келган кунни уруш ҳам тугади. Эри тўшакдан тура олмай қолди, Кёко уни ота-онаси кўчирилган қишлоққа олиб кетди, чунки бор-будини эриникига қўшиб, аввалдан ўша ёққа жўнатиб юборган эди.

Тоғда чоғроқ бир уйни ижарага олишиб, эри шу ерда даволана бошлади. Ўша уйда улар билан бирга яна бир кўчирилган оила ҳам турар эди. Уруш тугаши билан бу оила Токиога қайтди. Кёкога боғдан кичик томорқа — учга уч кэнлик (*бир кэн 1,81 метрга тенг*) шудгорланган ер мерос қолган эди.

Қишлоқда сабзавотни дехқонлардан сотиб олиш ҳам мумкин эди, бироқ мерос қолган томорқани ташлаб қўйиш мавриди бўлмагани учун Кёко ҳар кунни ер чопар, гуркираб ўсаётган экиндан кўз қувнар эди. У эрининг каравоти ёнида ўтиришдан безор бўлгани учун эмас, тикиш билан тўкиш юрагини сиқиб юборгани учун ҳам томорқага ёпишиб олди. Бу эрининг эрта бир кун тузалиб кетишига умид уйғотар, азбаройи яхши кўргани учун анча-мунча вақтини унга бағишлар, китоблар ўқиб берар эди. Беморга қараб чарчаганиданми, бирваракайига ҳамма нарсасидан айрилиб қолаётгандай бўлар, хаёлларини чалғитмоқчи бўлиб ишга зўр берар эди.

Сентябрнинг ўрталарида тоққа кўчиб келишди. Бу ерни ёз жазирамасидан жон сақлаётган шахарликлар тарк этгач, эрта кузнинг совуқ ёмғирлари ёға бошлади. Аммо бир кун кун ботай деганда қушларнинг чуғур-чуғури атрофни тутди-ю, бирдан ҳаво очилиб кетди. Кёко офтоб нурларига чўмилаётган томорқасига чиқиб, ям-яшил экинларига тикилди. Сўнгра бошини адл кўтариб, олис тоғ чўққилари узра олланиб сузиб ўтаётган булутларни кўриб завқланди, шунга андармон бўлиб, иккинчи қаватда ётган эрининг чақиргани эшитмабди. Бир пайт қулоғига кирди-ю, қўлининг тупроғини ҳам қоқмасдан тепага қараб югурди.

— Томоқ йиртиб бақирсам ҳам эшитмайсан-а?

— Кечирасиз, хаёл билан бўлиб қолибман.

— Йиғиштир томорқангни! Сени чақираман деб ўлиб қолишим ҳам ҳеч гап эмас. Гўрга эди нима ишлар қилиб юрганингни билсам.

— Томорқада эдим. Чиқма десангиз, майли, чиқмай қўя қоламан.

Эри хотиржам тортди.

— Читтак сайраганини эшитдингми? — У Кёкони шуни сўраш учун ча-

қирган эди. Уларнинг суҳбатига чакалакдан келаётган сайроқ ҳам қўшилди. Шом қоронғиси чакалакни яна-да бахайбат кўрсатар эди. Шу-шу Кёко чит-так қанақа сайрашини эслаб қолди.

— Қўнғироқча сотиб олсак, нима дейсиз? Жингирласа бўлди, чопиб келавераман. Ҳозирча бош учингизга бирор нима қўйиб қўяман, керак бўлиб қолсам, деразадан отарсиз.

— Нима, энди идиш-товоқни отайми? Ол-а!

Эри, томорқада ишлама, деб тихирлик қилмади. Кёко қўлойнадан унга томорқасини кўрсатишни ўйлаб топгунича орадан аччиқ ичакдай чўзилиб қахратон киш ўтиб, ортидан қўклам келди.

Оддий бир ойна бемор эрининг қўнглига бу дилбар ва ям-яшил олам завқини олиб кирганида боёкиш аёлнинг қанчалар қувонганини бир кўрсангиз эди! У энди Кёко экин баргларида зараркунанда ҳашаротларни териб олиб ташлаётганини ҳам кўрар, табиийки, қанақа ҳашарот эканини фарқлай олмас, хотини эса уларни эрига кўрсатиш учун иккинчи қаватга кўтариб чиқишдан чарчамас эди. У Кёконинг ер чопишини кузатиб ётадиган бўлди...

— Ойнадан чувалчангни кўрдим, — деди у бир куни Кёкога. Кечга яқин офтоб фарбга оғанда Кёко юзига нур тушаётганини сезиб, бошини кўтарар ва эри тепадан ойнани ўзига тўғрилаётганини кўрар эди.

Эри Кёкога талабалик давридан қолган арзонгаров матодан ўзига шим тикиб олишни буюрди. У хотинининг хол-хол гулли кўк шимда томорқани чопиқ қилаётганини кўриб, ҳузур қилар эди.

Кёко эри ойнадан қараб ётганини билар, лекин иш билан овора бўлиб, бу эсидан кўтарилар эди. У, шунчалик ўзгарибман-а, энди келин бўлиб тушган кезларим билагим очилиб қолса ҳам уялиб кетар эдим, деб эслади-ю, юрагида аллақандай илиқлик пайдо бўлди.

* * *

Кёко Япония урушда ютқазаетган чоғлар деярли пардоз қилмай қўйди. Кейинчалик касал эрини ўйлаб, на юзига упа, на лабига бўёқ суртди. Иккинчи марта турмуш қургандан сўнггина ўзига эътибор беришга вақту хафсала топди. У лаббўёқ билан упа юзини ўзгартириб юбораётганини, бир зумда хурилиқога айланиб қолаётганини сезар, янги эрининг илк марта ёлғиз қолишганида ўзига мафтун бўлиб, завқ-шавққа тўлиб гапиргани чин дилдан ишона бошлаган эди.

Энди Кёко чўмилиб чиққандан сўнг ўзини ойнага солишдан, гўзаллигидан уялмайдиган бўлди. Аммо раҳматли эри ойнадаги гўзалликни бошқача илғашга ўргатган эди уни ва бу унга бир умрлик сабоқ бўлиб қолди. Энди у ойна бутунлай бошқа олам эканига ишонади.

Лекин у бир ўзига, бир аксига қараб, кулранг осмон билан ойнада қумушдай товланган осмон ўртасидагичалик фарқ йўқлигини сезар эди. Эҳтимол, бу хол ўртадаги масофага эмас, тўшакка миҳланиб қолганидан юраги зада бўлиб кетган эрининг кайфиятига ҳам боғлиқ бўлгандир. Ойнадан томоша қилганида томорқада ер чопаетган хотини кўзига қанчалар сулув кўрин-

ган экан?! Эри бу туйғуни ўзи билан нариги дунёга олиб кетди. Кёко у тирик пайтида бу ҳақда ўйлаб кўрмаган экан.

Ўзининг бемор эри ойнадан кўрган акси, ундан кўринган қуён карамнинг кўм-кўк гули, оппоқ лилия, дала четида ўйнаб юрган болакайлар, олис қорли тоғлар ортидан чиқиб келаётган қуёш... Кёко буларнинг барини хотирасида тиклашдан ҳам кўра бир замонлар ўзи билан эригагина мансуб бўлган ўзга дунёни соғинган эди. У ҳозирги эрини аягани учун ҳам жону жаҳонини куйдириб ташқарига отилиши муқаррар бўлган ҳиссиётга йўл бермаслик илинжида олдинги эрини бу ҳаётга дахли бўлмаган, мавҳум бир нарсадай эшлашга тиришар эди.

Кёко май тонгларининг бирида радиодан қушлар сайроғини эшитиб қолди. Эшиттириш эри казо қилган жойга яқинроқдаги бир тоғдан тайёрланган экан. У эрини ишга қузатди-да, пардоз столидан кўлойнани олди ва ундан кўм-кўк осмонни томоша қила бошлади. Кейин ўзининг ойнадан боқиб турган юзига тикилди. Шунда хаёлига ғалати бир фикр келди: одам ўз юзини фақат ойнадагина кўриши мумкин. Шундан сўнг у ҳар куни юзини томоша қиладиган, унга қўл теккизиб кўрадиган, ўша аксни юзим деб ўйлайдиган бўлди. Нега Тангри таоло одамни ўз юзини кўра олмайдиган қилиб яратган экан-а?

“Балки одам юзини кўра олганда гангиб, эси оғиб колармиди?” деб сўрарди у ўзидан ўзи.

Йўқ, табиат одамзодни азалдан юзини кўра олмайдиган қилиб яратган. Ниначи билан бешиктерватар кўрар эҳтимол.

Ё юз одамга бошқалар кўриши учун керакмикан? Яхши кўриб қолиш учун бир баҳона каби...

У кўлойнани четга қўйди-да, дафъатан тутдан ясалган пардоз столининг беаги кўлойнасининг Камакура ўйма нақшига мос тушмаслигини пайқаб қолди. Олдинги кўлойнаси эрининг жасади билан бирга куйиб кулга айлангандан сўнг пардоз столи бева бўлиб қолгандай эди. Кёко эрига кўлойнаси билан бирга яна битта жажжи ойнак бергани нафақат хайрли кечди, балки мусибат ҳам келтирди. Чунки эри ҳар куни уларда ўз аксини кўрар, касаллик тобора зўрайиб бораётганию яқинлашиб келаётган ўлим шарпасини пайқар эди. Мабодо ойна ёрдамида руҳий қотиллик содир этиш мумкин бўлса, бунга Кёко қилмадими? У ойна бало-қазонинг уяси эканини анча олдин сезгани учун олиб қўймоқчи бўлганида эри қўнмаган эди.

— Энди кўриш қувончини ҳам тортиб олмоқчимисан мендан? — деган эди у ўшанда. — Кўзим очиклигида кўрганларимдан ҳузур қилиб яшамоқчиман!

Эри ойнадаги ҳаётни деб ўзини қурбон қилди. У ёмғирдан ҳосил бўлган қўлмақдаги ойнинг ойнага тушган аксига қараб завқланар эди. Ҳалиям ўша ой акси — фақат аксмикан? — унинг хаёлидан кетмайди.

— Бировни яхши кўриш учун ҳам одам соғлом бўлиши керак, — дейди янги эри. Гарчи Кёко хижолатомуз бош иргаса-да, юрагининг аллақаридадир бу гапга қўшилгиси келмайди. Аввалига у, нега касал эрим билан бирга ётишдан қочиб юрдим, деб ўзидан ўпка-гина қилди, аммо вақт ўтиши билан бу хаёллари қайғули мухаббат ҳақидаги хотирага айланди, кейинроқ эса шу

хотира ҳам юрагини соғинч билан лиммо-лим тўлдириб турганини англагач, койинмайдиган бўлди.

Бу эри-чи? Аёл кўнглини жуда жўн тушунмаяптими?

— Нега шундай яхши одам бўлатуриб, хотинингиз билан ажрашиб кетгансиз? — деб сўради Кёко бир куни ундан. У лом-мим демади. Кёко мархум эрининг укаси ҳоли жонига қўймагач, бу одамга тегишга рози бўлган эди. Турмуш қуришларидан олдин тўрт ойча учрашиб юришди. Янги эри ундан ўн беш ёш катта эди.

Кёко хомиладор эканини сезиб қолиб, қўрқиб кетди. “Қўрқяпман, қўрқиб кетяпман”, дер эди у эрининг пинжиги тикилиб. Тинмай кўнгли айнийверганидан эси оғиб қолар даражага етди. У ҳовлига ялангоёқ югуриб чиқиб, қарагай игнабаргини чайнар, ўгай ўғлини мактабга жўнатаётиб, адашиб унинг сумкасига иккаласига ҳам гуруч солинган нонушта қутиларини тикар, баъзан пардоз столи тортмасига худди у шаффофланиб қолгандай тикилар ва гўё унда турган ўйма нақшли Камакура қўлойнасини кўрар эди. Кёко кечалари уйғониб кетиб, кўрпачага ўтириб олар, ухлаб ётган эридан кўз узолмай узок тикилиб ўтираверар эди. Инсон умрининг фонийлигини ўйлаб ваҳимага тушар, худди эрини бўғиб ўлдирмоқчидай, тунги кимоноси белбоғини еча бошлар эди. Айни ёз чилласи бўлгани учун ҳаво кечалари ҳам иссиқ ва дим бўлишига қарамай, уни совуқ тер босар, яъни ваража тутар эди.

— Кёко, ҳадемай она бўласан, — сўз қотарди эри уни ўзига келтириш учун елкаларидан тутиб силкитганча.

Врач уни касалхонага ётқизишни маслаҳат берди. Кёко йўқ деб оёқ тираб туриб олса-да, пировардида рози бўлишдан ўзга чораси қолмади.

— Бўпти, касалхонага ётаман. Фақат бир-икки кунга ота-онамнинг олдига бориб келишимга рухсат берсангиз, — деб илтимос қилди у.

Эри уни ота-онасиникига олиб бориб қўйди.

Эртаси куни у олдинги эри билан яшаган тоғдаги уйга бориш учун йўлга чиқди. Сентябрьнинг боши эди — ўшанда бу ерга улар ўн кунча кеч келишган эди. Поездда яна кўнгли айниб қуса бошлади, боши айланди. У манзилга ета олмай қолишдан қўрқар эди. Йўқ, амал-тақал қилиб, манзилга етиб олди, станцияда поезддан тушиб, тоза ҳаводан тўйиб нафас олгач, анча енгил тортди. Худди шайтон васвасаси аригандай ўзига келди, тўхтаб, атрофдаги тоғларга ғалати разм солди. Осмон билан бўйлашиб турган кўм-кўк тоғ тизмалари аниқ-тиниқ кўринар эди. Атрофидаги ҳаёт уни яна оғушига ола бошлади. Кўзларидан қуйилаётган қайноқ ёшни арта-арта олдинги уйи томон юрди. Худди ўша кезлардагидай шафақ олдида қорайиб кўринаётган чакалакдан қушлар чуғури таралмоқда эди.

Ўша уйда энди бошқа биров яшар, иккинчи қаватнинг деразасига оқ тўрпарда тутилган эди. Кёко уйнинг яқинига боришга юраги бетламай, бирпас жим тикилиб турди-да, қўққисдан ўзи ҳам ҳайратланганча шивирлади:

— Бола сизга ўхшаб қолса, нима қиламиз?

Кўнгли жойига тушиб, станцияга қайтиб кетди.

ФАХРИЁР таржимаси

ESKI MAKTAB

Араблар Марказий Осиёни босиб олгач (VIII аср), халифа масжидлар қошида мактаб очиш ҳақида фатво беради. Масжид имоми ўғил болаларни жамлаб ўқита бошлайди. Ана шу вақтдан то XX асрнинг 20-йилларига қадар мадрасани хатм қилган ва бола таълим-тарбиясига қизиққан зиёлилар масжидларда, ўз уйларида, маҳаллалардаги махсус биноларда мактаб очган. Улар мактабдор деб аталган. “Мактаб” сўзи арабча “катаба” — ёзмоқ феълдан ясалган бўлиб, “ёзишга ўргатадиган жой” демақдир.

Эрон ва Марказий Осиё мамлакатларининг бошқа давлатлар билан маданий ва маънавий, савдо-сотик, ижтимоий-сиёсий алоқалари ривожланиши натижасида дабирлар, мирзолар гуруҳини тарбиялаб етиштиришга эҳтиёж кучайган. Дабирлар тарбиялаб етиштириладиган маскан — дабиристон, яъни мактаб дейилган. Дабирлар давлат бошлиқлари, сиёсий арбоблар ва дин пешволари ўртасидаги

ёзишмаларни амалга оширган. Улар шунинг учун пухта билим эгалламоғи, сўзнинг нозик маъноларини теран ҳис этмоғи, ёзма нутқи ҳам равон ва ифодали бўлмоғи керак эди. Унсурулмаолий Кайковус “Қобуснома” асарида дабирлик касбига махсус боб ажратгани бежиз эмас: “Эй фарзанд, агар дабир ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши битгил ва кўп ёзмоқни одат қилгил, токи моҳир бўлгайсан... Ҳар бир номани ёзсанг, ширин истиорали ва қисқа ёзгил. Дабир идрок соҳиби бўлиши, котиблик сирларини билиши, рамзли сўзларни англаши лозим” (Кайковус. *Қобуснома*. Т., “Ўқитувчи”, 2006, 157-бет).

Кейинчалик дабиристон (дабистон ҳам дейилади) мактабларга бирлашиб кетади. Мактаб ўқитувчиси жамиятдаги энг ҳурматга муносиб кишилардан ҳисобланиб, исмига илмли, олим маъносини англаувчи “мулло” сўзи қўшиб айтилган. Мактаб ўқувчиси ҳам юриш-туриши, суҳбат одоби, хуш-

муомалалиги билан бошқа болалардан ажралиб турган. Шу боис ота-она жон-жон деб фарзандини мактабга берган.

Анъанавий мактабларда маълум бир расмий дастур бўлмаган, араб ҳарфлари ўргатиб бўлингач, Куръон сураларини ўқитиш ва ёд олдиришга эътибор қаратилган. Мактабда махсус касб-хунар ўргатилмаган. Болалар руҳиятига мос келадиган дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳам, услубий кўрсатмалар ҳам бўлмаган, ҳар бир муаллим ўз билганича, савияси даражасида, анъанага асосан, дарс берган. Шунга қарамай, ҳамма вақт улар орасида вазифасига танқидий ёндашадиган, асрлар давомида ислоҳ этилмай келаётган ва дунё тамаддунидан анча ортда қолган мактаб соҳасини тубдан қайта қуриш зарурлигини тушуниб етган, дунё кўрган илғор педагоглар, касбининг билимдонлари ҳам бўлган.

Шарқда давлат арбоблари ҳамда мутафаккирлар таълим-тарбия масканлари, хусусан, мактабларга доимо эътибор қаратиб келган. Шу нуқтаи назардан, XIX асрнинг биринчи ярмида фаолият кўрсатган донишманд мураббий Вожид Али Мужмалийнинг “Матлаъ ул-улум ва мажмаъ ул-фунун” (*“Илмлар боши ва фанлар йиғини”, 1267 йил ҳижрий — 1851 йил милодий*) асари алоҳида аҳамиятга эга. Бу асарда таълим-тарбия соҳасидаги қарашлар (ислом мамлакатлари мисолида) умумлаштирилган, шу билан бирга, ўқитувчи-муаллим қандай фазилатларга эга бўлмоғи лозимлиги хусусида мавжуд анъаналарга таянган ҳолда фикр юритилган.

“Билгилки, муаллимлик — ўқитувчилик касби ўқувчи ва толиби илмларга дастур ҳамда таълим қоидалари — услубият асосида таълим беришдан иборат бўлиб, энг шарафли касблардандир”, дейилади мазкур асарда.

Мазкур асарда ўқитувчи ва ўқувчи олдига қўйилган талаблар ҳозирги педагогик жараён билан деярли ҳамоҳанг. Унда, масалан, ўқитувчи эгалламоғи шарт бўлган фазилатлар, ўқитиш усуллари қуйидагилардир:

— ўқитувчи билимдон, истеъдодли, гўзал хулқли, олижаноб фазилатларга эга, таълим-тарбия қоидаларидан яхши хабардор бўлмоғи керак;

— у ўқувчиларни кўрқувга соладиган даражада кўпол, шу билан бирга, ҳаддан ташқари мулойим ҳам бўлмаслиги даркор. Акс ҳолда болалар тарбиясига салбий таъсир кўрсатади, обрўсига путур етади;

— ўқитувчи-муаллим ҳар бир дарсни ўқувчи зеҳнига мос ҳолда баён қилиши; ўқитувчи ўтилган дарсни талабалар яхши тушуниб олгандан кейингина янги дарсни баён этишга киришиши; ўқитувчи ўқувчилар дарсларни қай даражада ўзлаштирганини билиш учун ҳар куни имтиҳон (ҳар куни сўраш, назорат қилиш кўзда тутиляпти — **У.Д.**) ўтказиши; яхши ўзлаштирган ўқувчига “офарин”, “тахсин” эълон қилиб, уни рағбатлантириши, дарс тайёрламаган дангаса ўқувчиларга танбеҳ бериши, уялтириши керак, токи улар ҳам илғор ўқувчиларга тенглашиб олсин, яхши ўзлаштиришга ҳаракат қилсин;

— шеърӣ асарлар, маънавий ва лафзий санъатларнинг оҳанг-куйи, маъноси талабалар ўзлаштира оладиган тарзда, тегишли мисолларни тушунтириш орқали баён этмок;

— илм ўрганишга чанқоқ бўлган қобилиятли, иқтидорли ўқувчиларга эътибор қаратмок;

— ўқитувчи таълим-тарбиядан асосий мақсад ўқувчиларга илм бериш ва ёмон иллатлардан халос этиш эканини мудом назарда тутмоғи лозим.

Шунингдек, Вожид Али ўқувчи-талабаларнинг вазифалари, бурчлари нималардан иборат эканини ҳам алоҳида қайд этади:

— ўқувчи-талаба муаллим-устоз ҳузурига келганда одоб билан саломлашиб, ўз ўрнида ўтириши, китоб мутолааси билан машғул бўлиши керак. Бу жараёнда у ўқишдан бошқа нарсани ўйламаслиги лозим;

— ўқувчи мутолаа қилаётган асарни пухта ўргансин, ўзлаштирсин;

— ўқитувчи бирор масалани сўраганда, ўқувчи дарҳол унинг олдига келиб, одоб билан ўтирсин ва устози ўргатган тарзда жавоб берсин, агар тушунмаган бўлса, одоб билан сўраб, аниқлаб олсин, ўқитувчи тушунтираётган вақтда уларни хотирасига пухта жойлаштирсин;

— ўқувчи ўқитувчи сўраган масала юзасидан жавоб бериб, тушунмаганларини аниқлаб олгач, яна ўрнига келиб ўтир-

син ва мутолаага машғул бўлсин, такрор-такрор ўқиб, мавзуни мукаммал ўзлаштирсин. Агар ўқувчи айтилганларга амал қилса, тез орада мақсадига эришади.

Темурийлар салтанатининг парокандаликка юз тутиши жаҳоний олимларни тарбиялаб етиштирган таълим-тарбия тизими салбий таъсир кўрсатди. Давлат бошқарув тизими билан баробар мактаб ва мадрасалар фаолияти мутаассиблар қўлига ўтди. XVI асрдан бошлаб Европа қўлини сарбаланд қилган дунёвий фанлар мактаб ва мадрасалар дастуридан олиб ташланди, фақат диний ва гуманитар фанларгина ўқитиладиган бўлди. Бу эса мамлакатни қолоқликка маҳкум этди, халқ дунё цивилизациясидан четда қолди.

Марказий Осиё чор Русияси мустамлакасига айлангач, генерал-губернаторлик маъмурияти К.Кауфманнинг буйруғига биноан, маҳаллий мактабларнинг иқтисодий, маънавий шароитига аралашмади, бундан кўзланган мақсад — маҳаллий мактабларни тугатиш эди. Лекин эски мактаблар фаолияти тўхтамади, аксинча, улар сони орта борди. Бу мактабларни иқтисодий жиҳатдан халқнинг ўзи таъминлади. Чор Русияси руслаштириш сиёсатининг Туркистондаги йирик назариётчи ва амалиётчиси Н.Остроумов губернатор фон Кауфманнинг бу соҳадаги сиёсатини ёқлаб, бундай деб ёзган эди: “Генерал К.Кауфманнинг ерли аҳоли руҳоний ва таълимий ҳаётига аралашмаслик нуқтаи назарини қўллаб-қувватлаш керак. Шунда ерли аҳоли ғайрируслар учун очилган рус-тузем мактабларимизда болаларини рус болалар билан бирга ўқитишга мажбур бўлади” (*Остроумов Н. К. Истории народного образования в Туркестанском крае. Т., 1899, стр.48*).

Губернаторликнинг Туркистон ўлкасида маориф соҳасида қўллаган бундай сиёсати ҳақида америкалик жадидшунос доктор Адиб Холид куйидагиларни ёзади: “Мустамлака маъмурияти мусулмонларнинг ислом қонунлари, буйруқ ва тақиқларига амал қилишини ман этмади, эски мактаб ва мадрасалар фаолиятига тўсиқ бўлмади, аксинча, эътибордан четда қолдирди. Улар ҳукумат эътиборидан четда қолдирилгани ва давлат кўмагидан маҳрум

этилгани, вақф мулкларининг мустамлакачилар қўлига ўтгани боис ҳукумат назаридан ҳам маҳрум этилди. Ҳукумат маҳаллий аҳолини рус-тузем мактабларига жалб этиш ҳаракатида бўлди. Чунки бу мактабларда маҳаллий болалар билан рус ўқувчилар бир ерда таълим олар, натижада, чоризмга тобе маҳаллий қатламни шакллантириш мумкин бўлар эди. Шу сабабдан генерал-губернатор фон Кауфман Туркистонда ташкил этилган таълим-тарбия тизимининг бош мақсади, диний эътиқоди қандай бўлишидан қатъи назар, Россия учун фойдали фуқароларни тарбиялаш эканини таъкидлайди” (*Edib Halid. Usuli jaded akimi jadidciligin kokleri. // Ydi iklim, 2003, Aralik*).

1880 — 1890-йилларга келиб, ўлкада капиталистик муносабатлар қарор топа ва миллий буржуазия вужудга кела бошлаши билан миллий зиёлилар ўртасида эски таълим-тарбия тизимига нисбатан танқидий қараш кескин кучайди. Бу ҳол губернаторлик маъмурларини қаттиқ ташвишга солди. Эски мактабларни назорат остида сақлаш, ўлкага кириб келаётган янгиликлардан “муҳофаза” қилиш мақсадида Туркистон ўқув ишлари бошқармаси (бу бошқарма 1875 йили Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида тузилган — **У.Д.**) қошида маҳаллий мактаб ва мадрасалар бўйича назорат комиссияси ташкил этилиб, уни бошқариш В.Наливкинга топширилди. Бу комиссия 1898 йилдан область ва уездлар маъмурияти ихтиёрига ўтказилди. В.Наливкин 1901 йили Тошкент шаҳридаги эски мактаблар аҳволи ҳақида куйидагиларни ёзади: “Эски мактаблар деярли махсус қурилган биноларда жойлашмаган. Уларнинг аксариятида машғулот масжид ва масжид айвонида ёки хужрасида ўтказилади. Чунончи, Тошкентнинг эски шаҳар қисмидаги 142 та мактабдан 109 таси масжидларда, 27 таси домлалар уйида, 5 таси мозорлар ҳузурда ва қорихоналарда бўлиб, фақат битта мактаб махсус қурилган бинога эга” (*ЎзР МДА, 47-фонд, 601-дело, 153-бет*).

Мусулмон оламида аълам, муҳтасиб, раис каби лавозимлар бўлгани маълум. Бу мансабдорлар бозорлардаги нарх-навои текшириш билан бирга одамларнинг

хулқ-атвори, мактаб ва мадраса ёшидаги ўсмирларнинг ахлоқини ҳам назорат қилиб турган. Айниқса, муҳтасиб ва раислар болаларини мактабга бермаган отоналарни қаттиқ жазолаган, вақти-вақти билан масжидларда ҳамда уйда ташкил қилинган мактабларга бориб, муаллимлар фаолиятини, уларнинг билим савиясини текшириб турган. Губернаторликнинг бундай лавозимларни бекор қилиши, табиийки, миллий таълим-тарбия тизимиغا салбий таъсир кўрсатган.

Мактаб ва мадрасаларни асрлар давомида иқтисодий жиҳатдан таъминлаб келган асосий манба вақф мулклари бўлган. Вақф — мулкдорлар, дин ва давлат арбоблари диний ва хайрли ишларга ажратган мулк бўлиб, унга ер-сув, тегирмон, карвонсарой, дўкон, ҳаммом каби даромад келтирувчи кўчмас мулклар кирган. Мустамлакачилик тартибига кўра, вақф мулклари давлат тасарруфига ўтган, мактаб ва мадрасалар иқтисодий таъминот манбаидан маҳрум бўлган. Вақф мулкидан келадиган даромадга ҳам губернаторлик маъмурлари эгалик қила бошлаган. Маҳаллий мактаб ва мадрасаларда фақат диний илмларгина ўқитилар, аниқ фанларни ўрганишни истаганлар улардан элементар маълумот берувчи рус-тузем мактабларида ўқишига тўғри келар эди. Натижада, миллий таълим-тарбия тизими деярли йўққа чиқди. Табиийки, бу ҳол узокни кўра оладиган ўзбек зиёлиларининг норозилигига сабаб бўлди.

Маҳаллий анъанавий мактаблар санитария ва гигиенанинг оддий талабларига ҳам жавоб бермасди. Ўқувчилар бўйра ёки похол устига тўшалган шолча ёки кигизда ўтириб дарс ўқир эди. Хонанинг уч томонига тахтадан ясалган узун-узун “эшак” (скамейка) қўйилган бўлиб, унинг устида ўқиш ва ёзиш учун керакли жиҳозлар, китоблар турарди. Ўқув босқичларига қараб, бир томонда “тахтахонлар”, бир томонда “абжадхонлар”, бир томонда “ҳафтиякхонлар”, тўрдаги кўрпачада эса домла ўтирган. Болаларни мактабга неча ёшдан ва қачон қабул қилиш, ўқиш муддати, дарс соатлари қатъий белгилаб қўйилмаган, умуман, дарс жадвали бўлмаган, ўқувчилар ёшига, ўқиш даражасига қараб гуруҳ-

ларга (синфларга) бўлинмаган, бу ҳол таълим-тарбия савиясини пасайтирган. Фақат ёд олдириш ва жисмоний жазо қўллаш усули бўлган, холос. “Эти — сизники, суяги — бизники” деган халқ иборасининг пайдо бўлиши ҳам эски мактаблар фаолияти билан боғлиқ.

Эски мактабда дарс қуёш чиқиши билан бошланар, пешинда ўқувчилар уйдан олиб келган егуликларни тамадди қилар, мактабга яқинроқ яшовчи болалар эса уйларида бориб овқатланиб келар, бир оз дам олгач, ўқиш яна давом эттирилар эди. Ўқитувчилар болаларга ҳеч қандай ҳаракатли, дидактик ўйинлар машқ қилдирмас эди. Аксарият мактабларда жисмоний, эстетик тарбия масалаларига деярли эътибор берилмаган, эрталабдан то ўқиш тугагунча болалар бир жойда қадалиб ўтириб, берилган вазифани бошини тебратиб ўқиш ёки такрорлаш билан банд бўлган. Бола руҳиятини яхши биладиган домлалар ҳар бир ярим-икки соатда танаффус эълон қилган, вазифани яхши бажариб келган ўқувчи “офарин”, “баракалло” деб рағбатлантирилган, дангасаларга эса танбеҳ берилган. Одатда, жума куни ўқиш бўлмаган, пайшанба куни одоб-ахлоқ дарси ўтказилган. Бу дарс “Шароит ул-иймон” китоби асосида олиб борилган.

Эски мактабларнинг асосий вазифаси ўқувчилар онгига мусулмон ахлоқини синдириш, шу билан бирга, баъзи ўқувчиларни таълимнинг иккинчи — олий босқичи бўлган мадрасага тайёрлаш эди. Мактабни битирганлик ҳақида ҳеч қандай ҳужжат берилмаган. Бу мактаблар давр талабига деярли мос келмас-да, озми-кўпми, ўқувчилар хотирасини кучайтиришга, ёдлаш қобилиятини, оғзаки нутқ маданиятини ривожлантиришга хизмат қилган.

Қизлар мактаби. Масжид ва хонақоҳлар қошида очилган мактабларда фақат ўғил болалар ўқитилган. Қизлар эса замонанинг ўқимишли аёллари ўз уйида очган мактабларда таълим олган. Ўлканинг турли ҳудудларида аёл муаллима “отинойи”, “отинбиби”, “бибиотин”, “бибихалифа” деб аталган. Қизлар мактаби ўғил болалар мактабига нисбатан кам бўлган ва уларни, асосан, мактабдорларнинг, имомларнинг хотинлари бошқарган. К.Бендриков “Тур-

кистонда халқ маорифи тарихидан очерклар” асарида ёзишча, “Ишқий мактубларга берилиб кетмасин деб, қизлар мактабда ёзув ўргатилмаган” (Бендриков К.Е. *Очерки истории народного образования в Туркестане. Москва, 1960, стр. 46*). Табиийки, бу ҳақиқатдан йироқ бир гап. Ўтмишда қизларга ёзув ўргатилмаган бўлса, подшоҳ ва хонлар саройига мансуб Гулбаданбегим, Зебуннисобегим, Нодирабегим каби сўз санъаткорлари, XIX асрнинг ўзиде Увайсий, Маҳзуна, Дилшоди Барно, Муаззамхон, Муаттархон, Анбар отин, Қамарнисо, Нозимахоним каби машҳур шоиралар қаердан етишиб чиққан?!

Зуллisonайн шоира Дилшоди Барно (1800-1905) ярим асрдан ортиқ муаллималик қилиб, қизларга хат-савод ўргатган, таъби назм қизларга шеърят илмидан сабоқ берган: “Ҳамдам ва ҳамсуҳбатларим зехнли соҳиби назм ёш шоиралар бўлиб, 51 йил мактабдорлик қилдим. Мактабда аъло ва ўрта ўқувчилардан доимо 20-30 қиз таълим олар эди. 891 нафар қизни саводли қилиб чиқардим. Булардан яқин тўртдан бир қисми таъби назми бор оқила қизлар эди... Анбарой саккиздан ўн тўрт ёшгача адаб таълимига машғул бўлди. Бу қизча саккиз яшарлигига қарамай, ҳазрат Навоий ғазалиётини ўрганишга беҳад қизиқарди. Умидим борки, қизча катта шоира бўлғуси” (Қодирова М. *Дилшод (ҳаёти ва ижоди). Т., 1971, 62-бет*).

Маънавиятимиз тарихидан бундай мисолларни яна кўп келтириш мумкин.

Қорихона. Ўқиш-ёзиш малакасини ҳосил қилгач, ёдлаш қобилияти кучли хушовоз ўғил болалар ўн ёшдан бошлаб қорихоналарда ўқишни давом эттирган. Бу ерда, асосан, Қуръони каримни ёдлаш ва қироат билан ўқишга эътибор қаратилган. Ўқиш 3-4 йил давом этган. Қорихонада ўттиз пора Каломуллоҳни ёд олган мураттаб қорилар — ҳофизлар тарбиялаб етиштирилган. Аксарият қорихоналарда узоқдан келган талабалар ётиб ўқиши учун хужралар бўлган. Қуръон тиловатида овоз, тажвид (қироат усуллари), тартилга (чиройли ва тартибли ўқиш) аҳамият берилган. Шунинг учун ҳам қорихоналарда қироати кучли бўлган хушовоз қорилар — ҳофизлар дарс берган. Талабалар дастлаб хотира

зехнига қараб гуруҳларга ажратилган — баъзи болалар бир кунда бир варақ, бошқалари бир саҳифа ёки ярим саҳифа ёдлаши мумкин бўлган. Хотирани ривожлантириш учун кун сайин вазифа ошириб берилган. Қорихоналарда “Аддарсу ҳарфун, аттакрору алфун”, яъни “Бир марта дарс олсанг, минг марта такрорла”, деган қоидага амал қилинган. Катта тажрибага эга домлалар ёд олинган ҳар саҳифани, оят ёки сурани 250-300 марта такрорлашга мажбур қилган. Шунинг учун қорихона талабалари жумадан ташқари ҳар куни эрталабдан кечгача ёд олиш билан машғул бўлган. Қори домлалар вақти-вақти билан қироат қоидалари — тажвиддан дарс берган, ёдлаш учун неча марта такрорлаш лозимлигини ҳам уқтириб борган. Талабалар қорихонани хатм қилгач, қоидага биноан, хатми нашас, яъни ўзига хос имтиҳон ўтказилган. Бундан шу шаҳар ёки ҳудуднинг номдори қори — ҳофизлари, домлалари иштирок этган ва талабанинг Каломуллоҳни қай даражада батартиб ёд олгани ва қироатини баҳолаган. Хушовоз ва қироати ниҳоятда чиройли бўлган талабага қорини қурро (қорилар қориси) унвони берилган. Шундан кейингина имтиҳон ҳайъати ёш қорига фотиҳа берган ва у халқ, дин йўлида хизмат қилишга киришган ёки мадрасада ўқишни давом эттирган.

Далойилхона — “далиллар” маъносини билдирган махсус ўқув муассасаси бўлиб, унга ибтидоий мактабни тугатган, мадрасада таълим олган ёки таълим олаётган, Қуръони каримни ўқиш ва тушунишда бирмунча муваффақиятга эришган ёшлар эътиборли дин пешволарининг махсус тавсияси билан қабул қилинган. Далойилхонага ўқишга кириш учун талаба маънан ва жисман, ҳатто кийимлари ҳам пок бўлиши, бировнинг ҳақидан ҳазар қилиши, Қуръон ўқиш қоидалари, талаффузи — тажвидни мукаммал билиши талаб этилган. Бундан ташқари, тасбеҳ, дуо маъноларини тушуниши, қаерда қайси бири ўқилиши зарурлигини мумкин қадар билиши лозим эди. Шу сабабли далойилхоналар нисбатан кам бўлган. Бу таълим муассасасида XV аср мусулмон оламида катта эътибор қозонган ақидашунос олим Муҳаммад ибн Сулаймон Жузулий-

нинг Муҳаммад пайғамбар ва унинг саҳобалари, авлиёлар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи ривоятлар, мадҳиялар тўплами “Далойил ул-хайрот” ўқитилган (Мазкур асарни Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек тилига таржима қилган, аммо у Туркистонда тарқалган эмас — **У.Д.**). Араб тилида ёзилган бу асарни қобилятли, хотираси кучли ўқувчи-талабалар 3-4 ойда ёд олган, баъзан ёдлаш бир йилга ҳам чўзилган. Асар етти қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм ҳафтанинг маълум бир кунда ўқишга мўлжалланган. Далойилхонани битирганлар бирмунча обрў-этиборга эга бўлган, ислом дини тарғиботи билан шуғулланган, воизлик қилган.

Ўқиш ва ёзишга ўргатиш усуллари.

Илк бор мактабга келган болага энг аввало ҳарф (ёзув) танитилади, ўқиш ўргатилади. Бу унинг келгусидаги илму маърифатига йўл очади. Бола она қучоғидан чиқиб, оламнинг жиддият эшигига оёқ босганида узоғи билан 6-7 ёшларда бўлади. Шундай экан, ўқитувчи биринчи навбатда болага қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб, жиддиятни, оз бўлса-да, юмшатиши, унда мактабга муҳаббат уйғотиши керак бўлади. Болаларни ўқишга ўргатишнинг машҳур уч усули бор: усули таҳажжи (усули ҳижо), усули маддия, усули савтия. Эски маҳаллий мактабларда ўқишга ўргатишнинг усули таҳажжи — усули ҳижо методи қўлланган. Энг қадимги, шу билан бирга, энг қийин бу усулдан Оврупода XVIII аср охирида бутунлай воз кечилган, Туркистон эски мактабларида эса XX асрнинг 20-йилларигача айнан шу усулда сабоқ берилган. Усули ҳижода алифбо ўрганиш уч босқичда олиб борилган. Биринчи босқичда алифбо тартиби бўйича ҳарфлар номи ўргатилган. Ўқитувчи ҳарфни кўрсатиб, унинг номини айтади, ўқувчилар ўқитувчи ортидан такрорлайди, кейин иккинчи, учинчи ва ҳоказо. Шундан сўнг ўқитувчи узунлиги 30 сантиметр, эни 15 сантиметрли силлиқ тахтанинг бир томонига 28 та араб ва 4 та форс тилига мансуб бўлган 32 та ҳарфнинг алоҳида ёзилиш шаклини алифбо тартибида ёзиб чиқади ва ўқувчи “алиф, бе, те, се, жим, ҳе...” деб ҳарфлар номини ёд ола бошлайди. Алифбо ўқишдаги бу босқич “тах-

тахонлик” дейилади. Бу жараён 5-6 ой давом этса-да, ўқувчи тахтачадан ҳарф ифодалаган бирор товушни топиб бера олмайди. “Тахтаонлик” даврида ўқувчиларга “Ҳафтияк”дан кичик-кичик суралар ёдлатиб борилади, яъни ўқитувчи сурани ёддан ўқийди, болалар ўқитувчидан кейин баравар такрорлайди.

Иккинчи босқич — ҳижо (бўгин) ҳосил қилиш бўлиб, бунда ўқувчилар бир оз қийналади. Аввал бир ҳижони ташкил этган ҳарфлар номи айтилиб, сўнг шу ҳарфлардан ясалган ҳижо ўқилади. Ушбу босқичда зер, забар, пеш, сокин, ташдид, ҳамза каби ҳаракатлар ҳам ўргатилади.

Учинчи босқичда сўзларни ўқишга киришилади. Аввал сўзнинг биринчи ҳижосини ташкил этган ҳарфлар номи, кейин ҳижонинг ўқилиши айтилади. Шу тарзда иккинчи, учинчи ва бошқа ҳижолар ўқилади. Аммо аввалги ҳижолар эсдан чиқмаслиги учун ҳар бир янги ҳижони ўқишдан олдин улар такрорлаб борилади. Табиийки, бу ўта қийин усул. Бу босқичда ҳарфлар (алиф, бе, те, се, коф) ва ҳатто ҳаракатлар номи асос қилиб олинади, аммо муҳими — сўзни ҳосил қилувчи товушлар тушунтирилмайди, натижада ўқувчи фақат ўқитувчининг сўзини такрорлаб (ҳарф ифодаловчи товушларни тушунмаган ҳолда), кўп вақтини зое кетказади.

Ўқувчилар аксарият ҳолларда “Ҳафтияк” сураларини ўқийганида ҳарфларни кўшиб, мустақил сўз ҳосил қилиб ўқимайди, ўқитувчидан эшитганини шунчаки такрорлайди. Шунинг учун мактабда дурустгина ўқиган ўқувчи ҳам бирор янги китоб кўлига тушиб қолса, ўқий олмаган. Бўгинларни кўшиб, сўз ҳосил қилиш эски мактабларда абжад билан боғлаб ўргатилган. Абжад араб алифбоси тартибидаги 28 ҳарфни ўз ичига олган. Ҳар бир ҳарф маълум сонни билдирувчи шартли сўз билан аталган: абжад, ҳавваз, хутти, каламан, саъуфас, қарашат, саҳҳаз, зазағ. Масалан, “абжад” сўзининг ҳосил қилинишини муаллим шундай ўргатган: алифга забар қўйиб, бо қўшилса аб; жимга забар қўйиб долга қўшилса, жад; аб ва жад қўшилишидан “абжад” ҳосил бўлади.

Абжаддан кейин “Ҳафтияк” ўқитилган. Бунда Қуръон сураларидаги сўзларни

тўғри талаффуз қилиш, баъзи ёдлаш қобилияти кучли, овози ширали бўлган ўқувчилар қироат билан таъсирли ўқишга ўргатилган. Маълумки, ёш болада хотира, ёдлаш қобилияти кучли бўлади. Шунинг учун “Ҳафтияк”ни ҳижжалаб ўқишдан кўра, қироат билан ўқийдиган домла ёки қорилардан эшитиб ёдлаш анча осон. Кўп муаллимлар “Ҳафтияк”даги баъзи сураларни Қуръонни ўқиш давомида ўргатган, аслида, “Ҳафтияк” Қуръоннинг еттидан бир қисми демакдир. Умуман, “Қуръон”дан суралар ёд олиш ўқув жараёнининг ҳамма босқичларида фаол давом этган.

“Ҳафтияк” ва Қуръондан кейин “Чор китоб” ўқитилган. “Чор китоб”да ислом дини рукнлари ёритилган бўлиб, форс-тожик ва ўзбек тилида, назм ва насрда аксар Имом ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Атторнинг суфиёна асарлари асосида тузилган. Унда диний ақидалар қисқа-қисқа савол-жавоб тарзида берилган ва ўқувчилар жавобларни ёд олган. Бу китоб ўқитилишидан асосий мақсад мусулмончилик қонун-қоидаларини (тахорат олиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва шариятнинг бошқа фарзларини) пухта эгаллаш ва унга амал қилишга ўргатиш эди. Аммо “Чор китоб”ни ўқиш ва ўрганиш жараёни доим жуда қийин кечган. Қуръон хати — насх хатига бирмунча ошно бўлган болалар энди бирдан настаълик хатига дуч келади (Настаълик хатини “наسخ” ҳамда “таълик” хатининг бирикишидан буюк хаттот Мир Али Табризий XV аср

бошларида ихтиро қилган. Бу ҳақда Исҳоқхон Ибрат қуйидагиларни ёзади: “Эроннинг Табриз деган балодада Хўжа Мир Али Табризий чиқарганлар. Насх ила таъликдин мураккаб учун настаълик исм қўйганлар. Бу хат Арабистонда жорий эмас. Ҳиндистон ва Бухоро, Туркистон, Фарғона, Кошғар аҳли ислом ораларида жорийдур. Бунга сабаб бу мулкларга Эрон подшоҳларини(нг) ихтилоти бўлуб, Бухоро, бўлакларни олиб, ул вақтларда жорий қилинган экан” (*Исҳоқхон Ибрат. Жамеъул-хутут. Наманган, 1912, 74-бет*). Бу ёзувда кўп ҳолларда ҳаракатлар (зер, забар, пеш, сукун, ҳамза, ташдид ва бошқалар) қўйилмайди, шу билан бирга, ёзилиши ҳам анча бошқача. Бунинг устига, китобнинг асосий қисми форс тилида битилган. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ҳатто 15-20 байтни ўқиш ва ёд олишга ойлаб вақт сарфлаган. “Чор китоб”ни ўқишда болаларнинг форс тилини, улар учун нисбатан янги бўлган “настаълик” хатини билиш-билмаслиги муаллимни қизиқтирмаган. Ўқувчилар асардаги байтларни ўқитувчидан кейин, баъзан баравар баланд овозда такрорлайверган. Натижада байтлар ўқишни билмайдиганларга ҳам ёд бўлиб кетган.

“Чор китоб”ни хатми кутуб қилгандан кейин ўқувчи ибтидоий мактабнинг сўнги босқичига — форсий ва туркий адабиётнинг буюк намояндalари Аҳмад Яссавий, Хўжа Ҳофиз, Навоий, Бедил, Фузулий, Пошшоҳўжа, Сўфи Оллоёр, Машраб асарларини ўқишга ўтган. Ушбу босқичда бо-

лалар нафис санъат — сўз санъатининг сирли оламига қадам қўяди, кўп мурғак қалблар шеърятга бир умр ошно бўлиб қолади. Улар Навоий ва Ҳофиз ғазалларининг, Бедил рубоийларининг фалсафий моҳиятини, Машраб ва Сўфи Оллоёр шеърятдаги ишқи зоҳирий ва ишқи ботиний масалаларини тушуниб етмаса-да, шеърятдаги нафосатни, мусиқийликни қалбан ҳис қилади.

Қуръони карим бадииятнинг гўзал намунасидир. Бу муқаддас китобнинг суралари, оятлари оҳанги, уларда сажъ санъатидан кенг фойдаланилгани ўқувчи шурини, қалбини ром этган. Мусулмон Шарқи адабиётида шеърятнинг сарбаланд мартабаси шундан бўлса ажаб эмас. Ибтидоий мактабларда бошланган шеърят дарслари мадрасаларда навоийхонлик, фузулийхонлик, бедилхонлик тарзида мукаммаллашиб борган. Мусулмон шарқида шеърят мактаб орқали оммалашган, халқнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқини гўзаллаштирган.

Аммо шуниси ҳам ҳақиқатки, эски маҳаллий мактаблар давр талабидан жуда ортда қолиб кетган, у ерда олинган билим бола ҳаётида деярли асқотмас эди. Чунки моҳиятни англамай, қуруқ ёдлаш асосида олинган билим мактабни тугатгач, тезда хотирадан кўтарилар, ҳатто ўқиш-ёзиш ҳам эсдан чиқиб кетар эди. Ўқувчи матнни онгли, равон, ифодали ўқигандагина унинг моҳиятига чуқурроқ кириб боради ва билим кўникмаларини ҳосил қилади. Бундан ташқари, болалар билимини мустаҳкамлаб бориши учун она тилида ўқув адабиётлари йўқ, бўлса ҳам жуда кам эди. Оврупо мамлакатлари илм-фан ва техниканинг юқори босқичларига кўтарилаётган бир вақтда анъанавий мусулмон мактабларида болалар аниқ фанлар ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас эди.

Одатда, эски мактабларда ўқишга янги келган бола 3-4 йил давомида ўқиётганлар билан бир вақтда, бир хонада ўқитилавлар эди. Кўпинча муаллим катта ёшдаги ўқувчиларга дарс беришни маъқул кўрар, янги келган мурғак болани нисбатан яхшироқ ўзлаштирган ўқувчи — халфага топшириб кўяр эди. Бу ҳам болаларнинг мак-

табга қизиқиши, туғма қобилияти сўнишига сабаб бўлар эди. Болаларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, луғат бойлигини йил сайин ошириб бориш, фикрлаш доирасини кенгайтиришдек замонавий педагогиканинг муҳим масалаларига бутунлай эътибор берилмас эди.

Эски мактабдорлар мактабдан ташқари ишлар билан деярли шуғулланмаган, улардан бундай тарбиявий ишлар талаб ҳам қилинмаган. Чунки эски мактабларга давлат эътибор бермаган, маблағ билан таъминламаган. Лекин шунга қарамай, болаларнинг мактабдан ташқари таълимий-тарбиявий ишларига аҳамият қаратадиган истеъдодли муаллим-педагоглар ҳам бўлган. Улар болаларни табиат қўйнига олиб чиққан, кўпроқ Наврўз кунлари, гул байрамлари муносабати билан ўқувчилар муаллим раҳбарлигида бир кунлик озиқовқат ва ош масаллигини олиб, табиатнинг гўзал гўшаларига борган. Муаллим болаларга қизиқарли ҳикоялар айтиб берган, шеърлар ўқиган. Бундай тадбирларда фақат дам олибгина қолмай, ўқувчиларга сайл ёки саёҳатдан олган таассуротини қисқача оғзаки ва ёзма баён қилиш вазифаси ҳам топширилган. Саводхонлиги мукаммалроқ бўлган юқори босқич ўқувчилари қизиқарли ишга ёки гўзал шеър ёзишга эришган. Бундай тадбирлар ўқувчиларни ватансеварлик, миллатпарварлик, гўзалликка муҳаббат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этган. Педагогиканинг ана шундай муҳим методларини кейинроқ Абдулла Авлоний, Сиддиқий-Ажзий, Абдуқодир Шакурий ва Ҳамза фаолиятида кузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш керакки, анъанавий маҳаллий мактаблар қарийб тўрт аср давомида жаҳон тамаддунидан узилиб қолди, таълим-тарбия тизими парокандаликка юз тутди. Бу ҳолни ислом дини қонунларини, Қуръони мажид ва Ҳадиси шариф аҳкомларини бузиб талқин қилувчи мутаассиб пешволар, бунинг устига, кейинроқ мустахлака шароити баттар чуқурлаштирди. Шунга қарамай, мактаб ислоҳоти, ўқитиш тизимини замон талабларига мослаштириш масаласи доимо улғу мутафаккир ва педагогларимиз диққат-эътиборида бўлган.

ОҒАЧА ОЙИМ

Миллатимиз тарихида не-не ҳавас қилса арзигulik, оқила аёллар бўлган. Қўқон хонлигининг сўнгги хукмфармоси Худоёрхоннинг асли исми Масъуда

бўлган, Оғача ойим номи билан иштихор топган, гўзалликда, ақл-идроқда, эрга садоқат ва фарзандларга меҳр-муҳаббатда тенгсиз хотини шундай шарафли аёллар сирасига киради. Масъуда ойим Ўш атрофида турғун бўлиб яшаб қолган Ибодуллахўжа исмли мулланинг қизи эди. Оилада ва эски мактабда яхши тарбия кўрган, хуштабиат ва хушсурат бу қиздан хабар топган Худоёрхон ўз хукмронлигининг иккинчи даврида катта тўй-томошалар билан унга уйланади. 16-17 ёшлардаги Масъуда ойим хонга бир неча кундош устига хотин бўлади. Шунга қарамай, ўта тadbиркорлиги ва сабр-бардоши билан тез орада хон ва унинг онаси — Ҳоким ойим дея аталган Жарқин ойимнинг эътиборини қозонади ва саройда қайнонасидан кейинги нуфузли аёлга айланиб, Оғача ойим деган эъзозли номга сазовор бўлади.

Лекин орадан кўп ўтмай, 1863 йил ёзида Худоёрхон Алимқули бошчилигидаги катта қўшиндан енгилиб, тахтдан айрилади. Қўқон хонлари авлодидан бўлмагани

учун тахтни эгаллашга ботинолмаган Алимқули Маллахоннинг ўгли 12 яшар Султон Саййидхонни оқ наमतга ўтқазиб, хон дея эълон қилишга эришади. Табиийки, Алимқули бир неча йил мобайнида тож-тахтга ўзи бош бўлиш ниятини ҳам кўзлаган эди.

Бу вақтда қўшини билан Қўқонда бўлган амир Музаффар Худоёрхонни Бухорога олиб кетади. Хон билан бирга Бухорога жўнаганлар орасида Оғача ойим ҳам бор эди. Хон амирлик худудларида (гоҳ Самарқанд, гоҳ Жиззахда) яшашга мажбур бўлган алам-изтиробли икки йил мобайнида Оғача ойимнинг ички дунёси айниқса яққол намоён бўлади.

Абдулла Қодирий Худоёрхон хукмронлигининг ўн йилдан кўпроқ давом этган учинчи даврида Оғача ойимнинг бахт куёши порлаб, саройда ва хон наздида мавқеи тобора мустаҳкамлана борганини “Меҳробдан чаён” романининг “Оғача ойим” деб аталувчи бобида худди ўша икки йил ичидаги унинг фаолияти билан боғлагани бежиз эмас эди. Романда биз қуйидагиларни ўқиймиз: “Худоёр тахтни ташлаб, Бухорога кетишга мажбур бўлгандан кейин кўп хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетканлари ҳолда (асарда хоннинг Қўқондаги Саримозор даҳасидан бўлган “Хўқандлик ойим” лақабли хотини шундай йўл тутгани ҳақида гап боради. — **Ш.Ю.**), шу Оғача ойим эрининг хорлиқ ва муҳтожлик кунларида шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиги жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонган эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тadbиркорлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар... Кундошлар орасидаги жанжаллар Оғачанинг истилоҳига келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишга мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлари орасидаги англашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳига ҳавола қилғучи эди... Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам ораллашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни ҳам унатиб қўяр эди”.

Хон Оғача ойимнинг давлат ишларига аралашувини ман этмай, баъзан унинг таклифларини қабул қилганига мисол тариқасида роман муаллифи Мирзо Анварнинг бош муншийликка тайинланиши хоннинг илмий вазири Мулла Муҳаммад Ниёз домла ва Оғача ойимдан илтимос қилингани ва унинг бевосита аралашуви билан амалга ошганини баён этади.

Оғача ойимнинг хон томонидан алоҳида эъзозланишига сабаб бўлган яна бир муҳим жиҳат бор. Бу ўринда хоннинг энг севикли фарзанди Ўрмонбек билан боғлиқ воқеаларга муфассалроқ тўхталиб ўтиш зарурати туғилади. Гап шундаки, хон амир Музаффар кўшинлари ёрдами билан 1865 йил ёзида Кўқон тахтини қайта эгаллагач, тез орада, Оғача ойим ҳамда Дорбоз подшоҳзодаси лақаби билан аталган хотини фарзанд кўради. Дастлаб ҳомиладан бўшанган Оғача ойимнинг фарзанди қиз эди, у бир ҳафтача яшаб, нобуд бўлади. Дорбоз подшоҳзодасининг ўғли тирик қолади-ю, лекин боланинг чилласи чиқар-чиқмас биланоқ она қаттиқ дардга чалиниб, вафот этади. Хон тахтни қайта эгаллагани замон дунёга келган Ўрмонбек исми бу фарзандини хосиятлик кўриб, унга алоҳида меҳр билан қараган, ҳатто вақти келганда уни валиаҳдликка лозим билиб, ўзидан кейин салтанат тахтини унга топширишни ҳам кўнглига тугиб қўйган эди. Бироқ эндигина чилласи чиққан Ўрмонбекнинг онадан етим қолиши хонни қайғуга солади ва севикли фарзандини ўша вақтларда эмизикли бўлган хотини Подшо бону ойим кўкрак сути билан боқиб, катта қилишини режалаштиради. Аммо Подшо бону ойим чақалоқнинг касал бўлиб ёки бундан ҳам ёмони, ўлиб-нетиб қолиши мумкинлиги, бу эса хоннинг ғазабини кўзгагини ўйлаб саросимага тушади. Хон таклифига ўзининг кўкрак сути камлигини баҳона қилиб, янгигина ҳомиладан бўшанган Оғача ойим чақалоққа она бўла олади дея хонни унатади. Шу тариқа Оғача ойим Ўрмонбекнинг оқ сут бериб боқувчи онасига айланади. Инсоф-тавфиқли, меҳрли Оғача ойим Ўрмонбекни туққан фарзандидек кўриб, бутун ҳаётини унинг тарбиясига бағишлайди. Оғача ойим бу савоб ишнинг ажрини тезда кўради ва орадан тўрт йил чамаси ўтиб, 1869 йили Оллоҳ унга кўчқордек ўғил ато этади. Бу ўғилга Фансуруллоҳбек дея

исм қўйилиб, ака-ука икковлари Оғача ойим тарбиясида камолга етади.

1875 йили Худоёрхон тахтдан четлатилиб, Тошкентга фон Кауфман хузурига нажот истаб келган ва бу ердан дастлаб Туркистон шахрига, сўнгра Оренбург сурғунига жўнатилган вақтда ўғиллари Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек, шунингдек, севикли хотини Оғача ойим ҳам у билан бирга эди. Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман “Петербургда бориб, императорга учрашасиз, сизни тахтга тиклаш масаласи пойтахтда ҳал бўлади”, дея алдам-қалдам ваъдалар билан Петербургда боришга кўндиради. Узоқ сафарга йўл олиш олдидан Худоёрхон кўнглида аллақандай ғашлик пайдо бўлади ва Оғача ойим, Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбекни Тошкентда қолдириб кетмок фикрига келади. Бироқ бу шаҳарда хон оиласини қолдириш учун бирор ишончли кишини тополмайди. Шундан сўнг кўлидаги маблағнинг катта бир қисмини Олимжонбой деган одамга, яна бир қисмини фон Кауфман маслаҳати билан Россия банкининг Тошкент бўлимига, ўзи учун алоҳида қимматли бўлган учта китобни — буларнинг бири Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома”сининг жаҳонда ягона мукаммал нусхаси бўлиб, уни Муҳиддинхўжа қозига, Алишер Навоий ва Мирзо Абдулқодир Бедил девонларини эса қариндоши, шу шаҳарда истиқомат қилиб турган Мир Орифга қолдириб, Туркистон шахри томон йўл олади, Оғача ойим, Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек ҳам хон билан бирга жўнайдилар.

Юқорида айтилган уч китоб ҳақидаги кизиқарли бир воқеани муҳтарам журналхонга маълум қилиш жоиз деб ўйлаймиз. Худоёрхон Оренбургда узоқ вақт хонабанд ҳолда тутиб турилишига ишонч ҳосил қилганидан кейин зудлик билан Тошкентга махсус одам юбориб, Мир Ориф кўлида қолган Навоий ва Бедил китобларини олдириб кетади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида бу воқеа қайд этилган ҳужжатларга дуч келдик (*1-жамғарма, 36-қайд, 1091-иш, 40-саҳифа*). Машхур “Зафарнома”га келсак, асарнинг дунёда ягона мукаммал нусхаси бўлган бу китобга Кўқон хонлиги кутубхонасининг муҳри босилган бўлиб, у 1940 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтига Муҳиддинхўжа қозининг амакиваччаси томонидан топширилган ва ҳозир ҳам шу инс-

титут мулки сифатида сақланиб келмоқда. Асарнинг шўро даврида чоп этилган факсимилесига ҳам, мустақиллик даврида кирилл алифбосида ўқувчилар кўлига бориб етган мукамал нашрига ҳам Худоевхон Тошкентда Муҳиддинхўжа қозига қолдириб кетган ўша энг ишончли манба асос бўлган.

Худоевхондан мерос — “Зафарнома” асарига Муҳиддинхўжа қозининг ҳамма ҳавас қилгулик ихлос-эйтиқоди ҳақида ҳам архивларда қизиқарли маълумотлар сақланиб қолган. Бу китобни хон 1875 йил август ойининг биринчи ярмида Тошкентда бир неча кун яшаган вақтида қолдириб кетгани маълум. “Зафарнома”ни Муҳиддинхўжа чорак аср давомида еру кўкка ишонмай асраб юрган кезларда, яъни 1900 йилда Парижда Жаҳон кўрғазмаси очилиши муносабати билан унга шу кўрғазма ташкилотчиларидан махсус мактуб келиб, “Зафарнома”ни экспонат сифатида ҳаммага кўз-кўз қилиш истаги маълум қилинади. Муҳиддинхўжа қози бу таклифга рози бўлади ва китоб жаҳон кўрғазмасининг энг мўътабар экспонатлари қаторидан жой олади. Шу орада қозининг бошига кетма-кет кулфат тушади. Унинг ҳамюртларидан бири, Себзор даҳасининг қозиси Муҳиддинхўжага пора сифатида катта маблағ берганини айтиб, тухмат қилади. Қозини шахар қозилари йиғинига чақириб, даъво қилинган маблағни тўлаш ёки уни олмагани аниқ бўлса, Қуръони карим билан қасам ичиш талаб қилинади. Қозининг гуноҳсизлигини исботлаш учун йиғинга келган йигирма чоғли ҳалол-ростгўй одамлар фикрини эшитишни ҳам хоҳламаган йиғин катталари ва Тошкент шахар ҳокими Муҳиддинхўжага: “ё маблағ даъвогарга қайтарилади, ё қасам ичилади, вассалом”, деб оёқ тираб туриб олади. Қози учун маблағни тўплаб, тухматчи даъвогардан қутулишдан бўлак йўл қолмайди. Чунки шариатга кўра, Қуръони карим билан қасам ичиш энг ёмон иш ҳисобланар, бундай қилган киши қасамхўр сифатида халқ назаридан қолар, бир умр руҳий азоб чекиб, оламдан ўтар эди.

Муҳиддинхўжа қозиди эса даъво қилинган пулни тўлаш учун етадиган маблағ бўлмаган. Худди шу фожиали кунларда Париж кўрғазмасидан Муҳиддинхўжага бир хабар келади. Хабарга кўра “Зафарнома”ни катта пулга сотиш таклиф қилинган эди. Қози бу таклифни қабул этгудек бўлса, ўша кунларда унга даъво қилинган маблағни тўлаб,

хотиржам бўлиши мумкин эди. Бироқ халқи маънавиятини ҳамма нарсадан устун кўрган Муҳиддинхўжа қози гоё танг аҳволда эканига қарамай, таклифни рад этади ва “Зафарнома” ўзига қайтарилишига эришади. Шундан сўнг қози ўйлай-ўйлай, ота-боболаридан қолган якка-ягона бойлиги бўлмиш ҳозирги Тошкент лимонарийси ўрнидаги кўркама ва катта боғни ҳарбий ташкилотга гаровга қўйиб, ер банкидан қарз олади ва шу маблағ ҳисобига тухмат-даъводан қутулади. Лекин орадан икки йил вақт ўтиб ҳам Муҳиддинхўжа гаровга қўйилган боғини қайтариб ололмай оламдан ўтади.

Энди Оғача ойим ва фарзандларига қайтайлик. Худоевхон фон Кауфман гапига ишониб, Оренбург томон йўл олиш асносида Туркистонга бориб, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиш ниятида бўлади ва шахарда, Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона” асарида ёзишчи, Муса Али мингбоши исмли қадрдон дўстининг ҳовлисида беш кун яшаб, зиёратдан сўнг хотини ва икки фарзандини шу ховлида қолдириб, борса-келмас йўлга тушади. Ўша кунларда Туркистон ҳокими томонидан генерал-губернаторга юборилган маълумотномада Худоевхон бу ерда хотинлари Оғача ойим, Умиринисо, Шодмонбону ва Суманбар, ўғиллари Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек, жиёни Акрамхон тўра, Оғача ойимнинг иниси Раҳматуллаҳўжа ва бошқалар билан биргаликда яшаб тургани қайд этилади.

“Туркистон вилоятининг газети” ва “Туркестанские ведомости”да ўша кунларда берилган хон билан Оренбургга жўнаган кишилар рўйхатида Акрамхон тўра номи учрамайди. Аммо 1876 йилнинг 26 майида генерал-губернатор номига ёзган илтимосномасида Акрамхон тўра Туркистон шахрига Худоевхон билан бирга келганини, хон билан Оренбургга бориб, маълум муддат яшаб, кейин унинг хоҳишига кўра, яна Туркистонга қайтганини айтгач, “Бу ерда хон оиласи ҳузурда яшайпман. Худоевхондан жўнашимга ижозат бўлмагунча Туркистонда хон фарзанди Ўрмонбек ҳузурда бўламан”, деб ёзади (*ЎзР Марказий Давлат архиви, 1-жамғарма, 34-қайд, 384-иш, 1-саҳифа*).

Чамаси, Акрамхон тўра Оғача ойим ва фарзандлари билан 1879 йили Тошкентга қайтиб, яна тўрт йилча хон оиласига ҳомийлик қилган. Шундан сўнг Афғонистон амири Абдураҳмонхоннинг таклифига кўра, Кобул-

га жўнайди. Бу хусусда машхур ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлониий “Афгон саёҳати” китобида маълумот берган. 1919 йили Афғонистон подшоҳи Омонуллахон ҳузурда бўлгани ҳақида гапира туриб, Авлониий бундай ёзади: “Биздан кейин Фарғонадан келган уч киши-да бор эди, суҳбат онлар ила бўлди. (Уларнинг) бошлиқлари Худоёрхоннинг набираси эди. Булар ила бирга келмиш 36 йилдан бери Кобулни ватан эдан, Худоёрхон уругидан Акрамхон тўра ҳамда Акрамхоннинг кичик биродари-да бор эди”. Акрамхон тўра ҳақида кейинчалик аниқланган маълумотларга қараганда, у Афғонистонни инглиз мустамлакачиларидан қутқариш учун курашда энг йирик раҳнамога айланган ва мамлакатда алоҳида обрў ва мавқега эга бўлган. Шунга айтиш кифояки, Акрамхон тўранинг мамлакат ҳаётидаги бебаҳо хизматлари Афғонистон амирлари, айниқса, Омонуллахон томонидан кўп марта юксак тақдирланган, ҳатто машхур “Боғи Бобур” унга ҳадя қилинган. Акрамхон тўранинг ҳешларидан бўлган Насруллахон тўра исмли мўътабар зот бир неча йил аввал бизга ноёб сурат тақдим этган эди. 1910 йиллар ўрталарида олинган бу суратда Афғонистоннинг ўша вақтдаги амири Ҳабибуллахон, валиаҳд шаҳзода Омонуллахон ва йигирма чоғли сарой аъёнлари муҳрланган. Унда Худоёрхоннинг опаси Ойжон ойим билан Қўқонлик машхур эшон Собитхон тўра никоҳидан туғилган Акрамхон тўра қоқ марказда, амир Ҳабибуллахон ундан кўйроқ ўринда, Омонуллахон эса Акрамхон тўранинг орқасида турибди. Шу суратнинг ўзи Оғача ойимнинг қайниси афғон юр-

тида қандай мавқега эга бўлганини аниқ-равшан намоён этади.

Оғача ойим худди шу яқин қариндошининг кўмаги ва фидойилиги туфайли Ўрмонбек ва Фансуруллохбекнинг тарбиясида ижобий натижаларга эришган, улар ўз даврининг асл фарзандлари бўлиб етишмоғи учун қўлидан келган ҳамма ишни қилган. Уларнинг дастлаб мактаб ва қорихонада, сўнгра мадрасада пухта таълим олишларига бош-қош бўлган. 1879 йил Тошкентга кўчиб келиб, қайногалари Муҳаммад Аминбек ва Сайид Умарбек ёрдамида Шайхонтахур даҳасининг Занжирлик маҳалласида Олимхўжа исмли кишининг ҳовлисини сотиб олган Оғача ойим 14 ёшда бўлган Ўрмонбекнинг, кейинчалик эса Фансуруллохбекнинг ҳам шаҳарнинг энг нуфўзли олий ўқув юртларидан бўлмиш Эшонқули додхоҳ мадрасасида муваффақият билан ўқишни давом эттиришига эришади. Бу мадрасанинг шон-шухрати узоқ-узоқларга ҳам кенг ёйилган, унда энг зўр мударрислардан бўлган улкан маърифатпарвар Шарифхўжа қози таълим берар эди. Зокиржон Фурқатдек азамат шоир, Михаил Андреевдек машхур шарқшунос олим шу ўқув юртдан етишиб чиққани кўпчиликка маълум. Бўлажак фидойи жадид ва забардаст шоир Фансуруллохбек ҳам шу мадраса дарсхоналарида камол топиб, бир умрлик дўсти Зокиржон Фурқат билан ҳам илми аруз, адабиёт ва санъат ҳақида қизғин суҳбатлар қурган эдики, уларнинг ўзаро муносабатлари хусусида кейинроқ гап боради.

Худоёрхоннинг авлодлари

Огача ойим фарзандлари билан Тошкентга кўчиб келгандан кейин хоннинг ашаддий душмани Жўрабек додхоҳ ҳамда Огача ойим орасида катта машмашалар бўлади. Жўрабек Бухоро амири Насрулло вафот этгач, унинг ўғли амир Музаффар томонидан Китоб вилоятига бек этиб тайинланган эди. Бу ёш бек Оллоҳ ато этган фазилатлари: шердек бақувватлиги, ўткир мерганлиги, ҳарбий салоҳияти, ўта мураккаб вазиятларда ҳам тўғри ечим топа билиши ва бошқа хислатлари билан ҳамюртларини, ҳатто чет эллик кўпни кўрган кишиларни ҳам ҳайратга солган йирик шахс эди. Китоб шаҳрида у билан учрашган инглиз сайёҳи Скайлер Жўрабекнинг тенгсиз мерганлигидан, оддий пилта милтик билан мўъжизалар кўрсата олишидан ҳайратга тушган ва у ҳақда алоҳида фахр билан ёзган эди. Машҳур швед сайёҳи Свен Гедин “Осиё юраги” номли монографиясида (*Санкт-Петербург, 1895 йил*) Жўрабекни “Марказий Осиёнинг янги тарихида катта роль ўйнаган сиймо”, дея улуғлаган. Амир Музаффар чоризм босқинига бардош беролмай, фон Кауфман кўшинидан кетма-кет зарбага учраган XIX аср 60-йилларининг иккинчи ярмидан Хўжанд, Жиззах, ҳатто Самарқанд босиб олинишдан газабга келган Жўрабек қариндоши Шаҳрисабз беги Бобобек ҳамда амирнинг валиаҳди Абдумалик тўра билан бирлашиб, Музаффархонни чор босқинчиларига қарши қатъият билан курашишга даъват этади. Амир бунга кўнмай, таслимчилик йўлини давом эттиради, пировард натижада Бухоро амирлиги чор Россиясининг вассалига айланади. Чор босқинчиларидан ўз бекликлари ҳудудини қаттиқ ҳимоя қилган Жўрабек ва Бобобекни қувватлаш ўрнига амир Музаффар Туркистон губернаторидан ёрдам сўрайди, Китоб ва Шаҳрисабз вилоятлари босиб олинишига сабабчи бўлади.

Оқибатда Жўрабек билан Бобобекнинг Қўқон ҳукмдори Худоёрхон ҳузурига мадад сўраб келишдан бўлак чораси қолмайди. Бутун тақдири фон Кауфманга боғлиқ бўлган Худоёрхон умрида қилмаган ноҳўя ишга қўл уради, Жўрабек билан Бобобекни кишанбанд қилиб, Туркистон генерал-губернатори ихтиёрига топширади.

1870 йил кузида рўй берган бу воқеадан сўнг ҳар иккала бек алдам-қалдам ва му-

гомбирлик йўли билан мустамлака маъмурияти хизматига ўтишга мажбур этилади. Шу тариқа Жўрабек ва Бобобек умрлари охиригача генерал-губернаторликда расмий хизмат лавозимида қолади. 1876 йилнинг февраль ойида Россия императори Александр иккинчи фармонида кўра, Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ҳудуди Фарғона вилояти номи билан Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилади. Шундан кейин тез орада, фон Кауфманнинг 1976 йил 1 майдаги 4-сонли буйруғи билан, Жўрабек подполковник унвонида отлиқ армия хизматига, Бобобек эса майор унвонида милиция хизматига ўтказилади.

Огача ойим билан ўзаро можароларга қадар Жўрабекнинг ҳарбий унвони янада кўтарилиб, полковник даражасига етган эди. Шундай бир вазиятда Жўрабек додхоҳ Худоёрхондан аламзадалиги учунми ёки ҳусну малоҳатда, ақл-идроқда, иймонинсофда тенгсиз бўлган Огача ойимни чи-накамига севиб қолганиданми, унга уйланиш қасдига тушади. Бу ишда Жўрабек тўғри йўл билан мақсадига эриша олмагач, ўша даврдаги нуфузли мавқеини суистеъмол қилишгача боради. Огача ойим эса қанчалик мафтункор ва мулоийм бўлса, шунчалик тутган ерини кесадиган, одам боласига бўй бермайдиган аёл эди. Жўрабекнинг қийин-қистов ва дўқ-пўписалари сўнги нуқтага етгач, Огача ойим у билан юзма-юз келиб: “Додхоҳ, Сизга бир гап айтайми? Мен хоннинг хотиниман, саллот менинг тенгим эмас”, деган тигдан ҳам ўткир жавобни беради. Табиатан мард, ҳақиқат олдида бош эгиб ўрганган Жўрабек ўзида бу чидаб бўлмас таънага дош бериш учун жасорат топади, шундан кейин Огача ойимга уйланишни хаёлидан чиқаради. Жўрабек Огача ойимга қойил қолган бўлса-да, аммо ундан бутунлай йироқлашиб кетишни ҳам истамас эди. Шундай кунларнинг бирида Жўрабекда Огача ойимнинг мадраса талабаси бўлган суҳсурдек ўғли Фансуруллоҳбекка қизи Тўра сучуни бериб, у билан куда-қариндош бўлиш фикри туғилади. Огача ойим бунга монелик қилмайди. Фансуруллоҳбек ва Тўра сучук никоҳидан Хисравбек исмли бир ўғил ва Ҳумоюнхон ҳамда Соҳибахон исмли икки қиз туғилган. Хисравбек ўтган асрнинг 20-йиллари бошида вафот этган, қизлар 30-40 йилларгача яшаган.

Фансуруллоҳбек Эшонқули додхоҳ мадрасасида таҳсил кўриб юрган ўспиринлик йилларида илми арузга ниҳоятда қизиқади ва Зокиржон Фурқат шу мадрасада таҳсил кўра бошлаган 1890 йилда у 21 яшар йигит бўлиб, дурустгина шоир эди. Ўз ҳамшаҳри бўлган улкан шоир билан Тошкентда танишган шаҳзода унинг этагини маҳкам тутди ва шеърини машқларини кўрсатиб, ундан кўб ва хўб маслаҳатлар олади. Бир томондан, Фансуруллоҳбекнинг ҳовлиси Эшонқули додхоҳ мадрасасининг рўбарўсида бўлгани, иккинчи томондан, шаҳзоданинг қайнотаси Жўрабек додхоҳ шоирнинг қадрдон дўсти экани туфайли толиби илм бўлмиш бу икки шеър шайдоси деярли ҳар қуни учрашиб, дилрабо суҳбатлар курган. Ўша йилларда Фурқат томонидан яратилиб, унинг Тошкентлик қадрдони Ҳожи Аъзам иштирокида Фансуруллоҳбекка ҳадя этилган “Бегим” радиопла газал бу кўркем дўстлик маҳсули сифатида дунёга келган.

Ҳазалда Фурқат Фансуруллоҳбекнинг бахт-саодатли, сурурга тўла ҳаётига чархи ҳийласоз ногоҳ хурж қилиб, афсуну макр билан уни маҳв этганига эътибор қаратгач, ниҳоят хоризм босқини хонлик ҳудудларига нималар олиб келгани ҳақида зўр алампизтироб билан ёзади. Ҳазалдаги:

*Охируламр ҳукумат гулшани бўлди хазон,
Келди зоғу қолди булбуллар навосидин,
Бегим.*

Бу байтни ўқирканмиз, гулшанларни хазон қилиб, булбулларни наводан маҳрум этган, улар ўрнига шум зоғларни келтириб кўндирган хоризм сиёсатининг манфур табиати яққол намоён бўлади. Ҳазал битилган даврда бундай фикрларни баён этиш ниҳоятда хавфли бўлиб, муаллиф бошига катта фалокатлар келтириши муқаррар эди. Лекин Фурқат содиқ дўстига бағишланган асарига бу фикрларни дадил киритиш учун ўзида катта жасрат топган. Фурқатнинг бу ғазали мақтаини ўқиган киши ҳайрат мақомига тушмай иложи йўқ:

Соёя Тангри насиб этгай сани

*Бошингга ҳам,
Зойил ўлмас бобақо давлат хумосидин,
Бегим.*

Бу байтни ўқиганда Фурқат валий ўтганмики, вақти келиб, юртимиз мустақилликка

эришажаги ва унинг давлат гербида мислсиз бахт-саодат тимсоли бўлмиш ҳумо қуши кўзларни қувнатиб туришини башорат қила олган бўлса, деган ўйга борасан киши. Зотан, Фансуруллоҳбекнинг ўзи ҳам замонлар келиб, Кўқон хонлигигина эмас, балки бутун Туронзамин бўлишини орзу қилган. У ўтган аср бошларида ўлкадаги жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси Мунавварқори Абдурашидхон ўғли билан бир сафда туриб, миллатнинг кўзини очиш, уни мустақиллик учун курашга бошлаш мақсадида кенг кўламли фаолиятини бошлаб юборади. Фансуруллоҳбекнинг жадидчилик фаолияти, асосан, илк жадид матбуотини вужудга келтиришда намоён бўлади. Зиё Саиднинг “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар” номли китобида (1927 йил) жадидларнинг дастлабки газетаси бўлмиш “Хуршид” ҳақида фикр юритилар экан, “Ношири ва муҳаррири Мунаввар қори ибн Абдурашидхон. Фансуруллоҳбек газетанинг энг атоқли ва яқин ёзишувчиси” (муаллифи) дея таъкидланган эди.

“Хуршид”нинг 2-сони Фансуруллоҳбекнинг “Сабаби тулуъи “Хуршид” сарлавҳали дастурий мақоласи билан бошлангани ҳам Зиё Саиднинг юқоридаги фикри ҳаққоний эканидан далолат беради. Газетанинг шундан кейинги барча сонларида ҳам Фансуруллоҳбек фаол иштирок этиб тургани маълум. Фансуруллоҳбек “Хуршид” газетаси билангина чекланмай, ўша даврдаги бошқа нашрларда, жумладан, “Осиё” газетаси саҳифаларида хилма-хил материаллари билан фаол қатнашган.

XIX аср охири — XX аср бошларида тартиб берилган қўлёзма ва тошбосма баёзларда, шунингдек, мустақиллик даврида чоп этилган Пўлатхон Қайюмийнинг уч жилдлик китоби ва бошқа манбаларда Фансуруллоҳбек Хисрав меросидан қизиқарли намуналар учрайди. Шундай намуналардан бири марҳум манбашунос олим Фузаил Исломов кутубхонасида сақланаётган Фузулий девонига шоирнинг ўз дастхати билан битилган, Навоийнинг “Била” радиопла газалига боғланган тахмисдир. Шу мухаммаснинг ўзиёқ Фансуруллоҳбек арузнависликда юксак чўққиларни эгаллай олган забардаст шоир эканидан далолат беради.

Фансуруллоҳбек Хисравнинг назм соҳасидаги юксак салоҳиятига ўша даврнинг энг азамат шоирлари қойил қолган. Масалан,

Зокиржон Фурқат Тошкентда “Бегим” радиопрограммаси аҳолини бағишлаган бу дўсти номини мусофир юртларда ҳам алоқанда соғинч билан қалби тўрида олиб юрган. У 1891 йил кузида Истанбулдан Тошкентга йўллаган ва ҳозирда “Сабоға хитоб” деб аталаётган шеърини мактубида йигирма икки мисрадан иборат алоҳида эҳтиросли жужъини айнан Фансуруллоҳбекка бағишлагани улкан шоир дўсти қалбида бу инсон қанчалар ўчмас из қолдирганидан далolat беради. Афсуски, шўролар даврида чоп этилган бу шеърини мактуб нусхаларидан бирортасида ҳам ундаги Фансуруллоҳбек Хисравга бағишланган ўша муҳим қисм учрамади. Бундан шўролар тузуми Фансуруллоҳбекка гоят ёмон муносабатда бўлгани пировардида қандай фожией оқибатларни келтириб чиқаргани борасида сал кейинроқ фикр юритамиз.

Фурқатгина эмас, ўз замонида ҳамқалам дўстлари “тож-уш шуаро” дея гоят юксак эъозлаган Муҳиддин Муҳийи ҳам Фансуруллоҳбекнинг шоирлик истеъдодига тан бериб, у билан бир умр дўст бўлиб қолган эди. Муҳийи Фансуруллоҳбек томонидан ўзига бағишланган эҳтиросли қасидани қўлёзма баёзига киритар экан, дўсти ҳақида келгуси авлод учун ёдгорлик бўлиб қоладиган, мазмундор кириш сўзини ҳам илова қилади.

“Ушбу қасида жаноби шаҳзода Муҳаммад Фансуруллоҳбеки Хисрав, фарзанди аржуманди Саййид Худоёрхони марҳумки, мазкур хонзаданинг фазлу камолоти юқори даража ва таъби назми ҳам зиёда баланд даражадаки, шул вақтдаги даъвий шеър айлаб юрган муддаийи каззобу нобоп шоиртарошлардин юз даража баланд ва шул Фансуруллоҳбекни тахаллуси Хисравдур.

Кўп йиллардан буён шеърғўйликга шавқу рағбатлари бор. Чунончи, фақир Муҳийига ҳамавақт хат ёзиб, айтган ғазаллари ва қилгон мухаммасларини Тошканддин Хўқанд шаҳрига, яъни манго юбориб турадурлар.

Фақирга камоли муҳаббат ва ошнолигинин ушбу “Муҳийи” деган қасидани ёзиб юборган. Ошноларнинг илтимоси учун бу баёзга ёзилди: дониш ва фасоҳати шундан маълум бўлади. Муҳийи”, дейилган эди кириш сўзида.

Фансуруллоҳбек, аввало, сўнги Қўқон хонининг фарзанди экани, ундан ҳам кўра, жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоларидан бўлгани сабаб Туркистон генерал-губернаторлиги амалдорлари ҳам, шўролар дав-

ри сиёсатдонлари ҳам уни кўргани кўзи йўқ эди. 1899 йили у акаси Саййид Умарбек ҳамда Насриддинхоннинг Бурхониддинбек ва Амирсайидбек исми ўғиллари билан биргаликда “дворянин” унвонига тавсия этилар экан, Тошкент уезди бошлиғи Туркистон генерал-губернатори Духовскийга чақув маълумоти бериб: “Йигилган маълумотларга кўра, собиқ Қўқон хонининг ўғли Фансуруллоҳбек рус ҳукуматига ҳеч қандай хизмат кўрсатмаган” деб ёзган эди (*ЎзР МДА, 17-жамғарма, 1-қайд, 1751-иш, 5-саҳифа орқа томони*). Шундан кейин Насриддинхоннинг ўғиллари билан Саййид Умарбекка юқорида айтилган унвон берилиб, хон авлодларидан биргина Фансуруллоҳбек ўша вақтларда нуфузли бўлган бу унвонга нолийиқ деб топилади.

Фансуруллоҳбекнинг шўролар давридаги қисмати ниҳоятда фожиали бўлди. 1929 йили у ўша даврнинг машҳур жадидлари билан биргаликда шўро тузумининг ашаддий душмани сифатида ГПУ томонидан қамоққа олинади ва кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қийноқларга солиниб, 1931 йил Тошкент турмаси камераларидан бирида жон таслим этади. Ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайдиган Соҳибахон исми шаддод қизининг саъй-ҳаракати билан унинг жасади турмадан олиб чиқилиб, қайнотаси Қорасувдаги боғи яқинида бино қилган “Жўрабек қабристонига” дафн этилади.

Бутун умр эл-юрт дарди билан яшаган, истиқлол фидойиси Фансуруллоҳбек ҳаёти шу тариқа якун топди.

Оғача ойим Ўрмонбекни ўзининг яқкаю ягона фарзанди Фансуруллоҳбекдан ҳам ортиқ кўрса кўрардики, зинҳор кам кўрмасди. Зукко адиб Абдулла Қодирий “Меҳробдан чаён”да Оғача ойим ва Ўрмонбек муносабатларининг шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратган: “Оғача ойим... Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва шу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди”, деб ёзар экан, олти ёшлар чамасидаги Ўрмонбекни у қандай меҳрибонлик, айни вақтда қаттиққўллик билан тарбиялаганини кўрсатиш учун жойнамоз устида ўлтирган Оғача ойим билан ўғли муносабатларидаги самимийликни боланинг беданага қилган “золимлиги” эпизодига ўта жонли тарзда тасвирлайди. Абдулла Қодирий қалами билан битилган мўъжазгина саҳнага назар солган

Ўқувчи Оғача ойимнинг бу вақтда икки ёшли ўз фарзанди Фансуруллоҳбек ҳам бўлганини, қалби дарё бу оқила ва ғўзал аёл ундан ҳам кўра Ўрмонбек тарбиясига кўпроқ эътибор берганини кўриб, унга қойил қолмай иложи йўқ.

Фарзандининг илм-маърифатли, ахлоқ-одобли инсон бўлиб етишувига алоҳида эътибор қаратган Оғача ойим Тошкентга кўчиб келиши биланоқ бу вақтда ўн тўрт ёшда бўлган, Туркистон шаҳрида эски мактаб ва қорихонада дурустгина таълим олган Ўрмонбекни ўлка марказининг машҳур ўқув юртларидан бири — Шайхонтахурдаги Эшонқули додхоҳ мадрасасига беради. Тўрт йил мобайнида мадрасанинг энг яхши толиби илмларидан саналиб келган бу истеъдодли шахзода илгарироқ, Туркистонда сил касалига чалинган эди. Мазкур касаллик вақт ўтиши билан зўрайиб, Ўрмонбек тўшакка ётиб қолади ва 1883 йилнинг 18 декабрига ўтар кечаси ўн тўққиз ёшида вафот этади.

Ўрмонбекнинг вафоти Оғача ойим ҳаётидаги жуда катта фожиа эди. Оғача ойим ва шахзоданинг узоқ-яқиндаги барча қадрдонлари бу изтиробли дамларда хон оиласига ҳамдарад бўлади. Ҳатто Ўрмонбек вафоти ва Оғача ойимнинг қайғули кунлари ҳақида шеърий марсиялар ҳам дунёга келади. Бу марсияларнинг биттаси ўша вақтларда Россия пойтахтининг энг нуфузли нашрларидан бўлмиш «Императорлик Россия Археология жамияти шарқ бўлими қайдлари»нинг 1889 йилги тўртинчи жилдида ўзбекча асл нусхада ва русча сўзма-сўз таржимаси билан бирга чоп этилади. «Ўрмонбек ҳақида марсия-қўшиқ» деб номланган бу асарга сўзбоши ёзган «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.Остроумов А.Н.В.деган шахс бу манзумани нашр эттириш ниятида унга топширганини айтади. Шунингдек, у асарни қўлга киритгач, тошкентлик мусулмонлардан, жумладан, Ўрмонбекнинг акаси Муҳаммад Аминбекдан у ҳақда қизиқарли маълумотлар олгани хусусида сўзлаб, буларнинг катта бир қисмини ўқувчиларга етказишни лозим топади. Маълумотлар, асосан, Оғача ойим Ўрмонбекни кўкрак сути билан боқиб учун қай тариха олгани, Худоёрхон бу ўғлини валиаҳд қилмоқчи бўлгани, Оғача ойим икки фарзанди билан Туркистон шаҳрида қай тариха умргузаронлик қилгани, оиланинг Тошкентга кўчиб келиши тафси-

лотларига тааллуқлидир. «Қайдлар»даги ўзбекча тўла матни чоп этилган 40 мисрадан иборат марсия-қўшиқда Оғача ойим ва Ўрмонбек ҳаётига оид гоят муҳим жиҳатлар акс этган. Асар аруз илмида суяги қотган, касби шоирлик бўлган муаллифнинг эмас, балки соддагина ҳаваскор қаламининг маҳсули экани сезилиб туради.

Марсия-қўшиқ матни Оғача ойим ва дилбанди ҳаётидаги воқеалар ҳақида янги-янги маълумотларни беради. Ундан Оғача ойим ва фарзандлари яшаган Занжирлик маҳалласидаги ҳовли илгари Олимхўжа исмли кишига тегишли бўлганини, Шавкатқули ҳамда Нигор, Зумрад деган хизматкорлар Ўрмонбек юмушида бўлганини, унинг қабри устида Ортиққори дуо-такбир тушириб ўтирганини, бундан ташқари, Ўрмонбек вафот этиши биланоқ унинг мурдаси совимай мол-мулки ҳукумат одамлари томонидан муҳрлаб қўйилганини билиб оламиз.

Марсия-қўшиқни бу оиланинг барча икки-чикирларидан хабардор бўлган киши, эҳтимолки, Оғача ойимнинг ўзи ҳам битган бўлиши мумкин. Ундаги кам учрайдиган батафсиллик шундай фикрга келишни тақозо этади.

Барча айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, Оғача ойим ҳусн ва ақл-идроқда, иймон-эътиқодда тенгсиз, фарзандларига ҳам, ён-веридагиларга ҳам ниҳоятда меҳрибон, фидойи аёл бўлган.

Ўз ҳукмфармолигининг иккинчи даврида Оғача ойимга уйланган Худоёрхоннинг бошига бир неча ойдан кейиноқ қора кунлар тушиб, Бухоро амирлигининг гоҳ Самарқанд, гоҳ Жиззах шаҳарларида икки йил яшашга мажбур бўлганида унинг вафоли ёри сифатида барча хўрлик ва машаққатларга чидаган бу ажойиб аёл хон қайтадан Қўқон мулки тахтида ўн йил муқим ўтириб, нашъу намоли ҳаёт кечирган даврида эридан ёр сифатида вафо кўрмаганига, хон кетма-кет уйланаверишига қарамай, аёллик ғурурини баланд тутади, эрига зарда қилишни, ундан ўч олишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Оғача ойим фавқулудда вафодорлиги билан хожаси бўлмиш хоннинг ва бутун сарой аҳлининг ҳурмат-эътиборини қозониб, Амир Темур саройида Бибихоним қандай мавқега эга бўлган бўлса, Худоёрхон саройида у ҳам шундай энг нуфузли малика бўлиб қолади. Зотан, сабр таги — сара олтин, дейилгани бежиз эмас.

XALQNI ANGLASANG — HAQNI ANGLAYSAN

Жалолиддин Румий ким — шоирми, мутасаввифми ёки файласуф? Бир қарашда ўта жўн ва ҳатто, ножоиз савол бу. Лекин масалага жиддийроқ ёндашилса, бир-бирига зид жиҳатлар ҳам кўзга ташланади: шубҳасизки,

“Маънавийи маснавий”ни ёзган одам — шоир, бироқ у шеъриятни гўё назар-писанд қилмагандек; мавлавия тариқатига асос солган одам — мутасаввиф-шайх, бироқ у нега мусиқани улуглайди ва уни зикрнинг ёрдамчи унсури деб ҳисоблайди? Файласуфларни лаънатлаган одамни фалсафага дахлдор деб бўлармикан? Бироқ унинг фалсафий фикр ёхуд фалсафий умумлашмаларни ўз ичига олмаган бирор-та асари йўқ! Демак, масалага ойдинлик киритиш мақсадида бу жиҳатларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқишга тўғри келади.

Биринчидан, салкам 27 минг байтлик “Маънавийи маснавий” ҳамда 30 минг байтлик “Девони Шамс”ни яратган Жалолиддин Румийнинг, зикр этилганидек, шеъриятни жиддий қабул қилмагани нимани аңлатади? “Ичиндаги ичиндадир”-да у бундай деб ёзади: “Бу дунёда биз

амал талаблари бўлган мардни хоҳлаймиз. Аммо амал муштарийсини тополмадик, бироқ сўз муштарийси мавжуд бўлганидан биз ҳам сўз билан машғулмиз” (Жалолиддин Румий. *Ичиндаги ичиндадир*. Т., “Янги аср авлоди”, 2003, 75-бет).

Маълум бўладики, Румий учун шеърият — ундан-да юксакроқ маънони халққа етказишнинг бир воситаси, яъни илоҳий маънони халққа аңлатишнинг қулай йўлини у шеъриятда, сўзда деб билади. Зеро, амал шу қадар юксак ва кам намоён бўлувчи ҳодисаки, инсон амалга даъват этиш билан унинг ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилади. Сўз Оллоҳнинг каломи, демак, инсон Унга тақлидан сўзни воситага айлантириши табиий бир ҳол. “Амал инсондаги маънодир”, бироқ зоҳирдаги хатти-ҳаракат ҳақиқий амал эмас, амалнинг асли сўзга бориб тақалади. “Чунки ҳар бир нарсанинг асли — сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “Бўл!” дейиши билан Олам ҳам бўлақолди” (*ўша манба*, 76-бет). Шундай қилиб, сўз — ўзи амал бўлмагани ҳолда, инсон қалбида амални барқарор этувчи маънавий ҳодиса, илоҳий неъмат сифатида беқиёс аҳамиятга эга. Бироқ Жалолиддин Румийнинг илоҳий салоҳияти, истеъдоди шу қадар буюкки, у шеърга сиғмайди. Уни бошқа воситалар ор-

қали намоён қилишнинг эса иложи йўқ. Шу боис шеър унинг жонига теккан, лекин на чора! Румийнинг шеърят билан “чиқишмаслиги” сабаби ҳам шунда. Бу — Румий шеърни ёмон кўрган дегани эмас, аксинча, у дунёдаги энг буюк шоирлардан бири эканига далил, холос.

Иккинчидан, маълумки, Румий — улук мутасаввиф, яъни тасаввуфий тафаккурнинг буюк намояндаси. Тасаввуф ёки тариқат шаръий-фикҳий аҳкомларнинг моҳиятини очиб берувчи, уни инсон сувратига эмас, сийратига, бошқача айтганда, зоҳирий хатти-ҳаракатларига эмас, ботиний амалига айлантирадиган йўлдир. У буйруқ ва кўрқувни ичдан рад этади ҳамда қалбда муҳаббат ва умид уйғотади. Инсон — Худонинг ердаги халифаси, тасаввуфга кўра, Ундан кўрқиб эмас, Уни севиб, борлигини Унга бағишлаб яшамоқ лозим. Муҳаббат эса барча ҳиссиётлардан юксаклиги, инсонни оташда куйдириб, ўзлигини, яъни сувратни таслим этиб, сийратни намоён қиладиган маънавий ҳодиса сифатида қолган барча ҳиссиётларни ягона мақсадга йўналтирувчи нур экани билан ажралиб туради. Нур рангларни яратгани каби мусиқа ҳам қалбда кўз билан кўриб бўлмайдиган гўзал рангларни кашф этади. Ана шу ранглар тажассумини биз муҳаббат деймиз. Инсон қалби муҳаббат туфайли зулматдан фориг бўлади ва ёруғлик сари юз туттади. Энг олий ёруғлик эса Яратгандир. Мусиқа инсон ҳисларини ана шу Мутлақ Ёруғликка интилиш йўлида тарбиялай билиш қудратига эга. Зеро, одам танасига икки бора мусиқа — сур чалиниши билан жон киради. Аввал у яратилганда, кейин эса маҳшар куни қайта тирилганда. Шундай қилиб, Жалолиддин Румий самоъ пайтида мусиқани қўллар экан, инсон ҳиссиётларини моҳиятга, ақли жузъийни ақли куллийга қараб йўналтириш учун, одамзод қалбини эритиш, инсонни илохий сархушликка эриштириш учун мусикадан сўзсиз сўз сифатида фойдаланади. Бу эса мавлавия зикрини — самоъни юксак поғонага олиб чиқишга, вужуднинг “ўлиб”, руҳнинг тирилишига, зоҳирнинг йўқолиб, ботиннинг қоим бўлишига ёрдам беради. Айни чоқда мазкур мусиқий самоъ Мавлавий ҳазратлари тасаввуф оламига киритган ижобий янгиликдир.

Учинчидан, Румий файласуфми? Агар шундай бўлса, нега унинг фалсафага муносабати салбий эди? Гап шундаки, Румий даврида ва ундан илгарироқ ҳам файласуф деганда Оллоҳга эмас, бир неча, баъзан ўнлаб маъбудларга сиғинган

ҳамда олам атомлар воситасида ўз-ўзидан яралган деган гоёни илгари сурган қадимги юнон мутафаккирлари тушунилган. Бироқ бундай тушуниш юзакни экани кейинчалик маълум бўлган. Чунончи, Азизиддин Насафий “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”) асарида файласуфларни куфрда айбламайди. Бу шунчаки куруқ гап эмас эди. Масалан, биргина Арастуни олиб кўрайлик. У “Метафизика” асарида тавҳиднинг асосий назарий қоидаларини айтиб ўтади. Арасту Худо вужудга келиш жараёнини бошдан кечирмаган мутлақ Ягона Борлиқ экани, Уни ҳеч қандай куч ҳаракатга келтирмаслиги, барча нарсаларни Унинг ўзи ҳаракатга келтириши, У марказ ва барча мавжудот Унга қараб интилиши; У олий шакл ва барча шакллар унданлиги; У олий Тафаккур, Тафаккур ҳақидаги Тафаккур, Ягона олий Ақл экани ҳақида яратган таълимоти мукулмон Шарқи фалсафий тафаккурига мислсиз таъсир кўрсатди. Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд сингари жаҳонни ҳайратга солган машшоиййун (перипатетик) файласуфлар олами ва одамни фалсафий ўрганишда тавҳидга, Оллоҳнинг Яратувчилик қудратига шак келтирган эмас. Шу боис Форобий ва Ибн Сино каби мутафаккирларнинг баъзи мутасаввифлар, айниқса, Имом Ғаззолий томонидан салкам кофирга чиқариб қўйилиши ўша даврдаги ҳукмрон қарашлар оқибати, ҳақиқатдан анча йироқ танқид эканини эътироф этмоқ лозим.

Жалолиддин Румийнинг фалсафа ва файласуфларга муносабати ҳам давр тақозосидир. У ҳам ўзини файласуф деб аташларини хоҳламаган. Аслида у жаҳоннинг буюк файласуфларидан, исломий

фалсафани яратган улуғ мутафаккирлардандир. Шу боис Румий шеърий меросининг таржимони ва тадқиқотчиси, инглиз шарқшуноси Р.Николсоннинг “Румий шоир ва мистик, у файласуф ҳам, мутафаккир ҳам эмас”, деган фикрига қўшилиб бўлмайди (Қаранг: Руми. Поэма о скрытом смысле. М., “Наука”, 1986, стр.227). Ваҳоланки, ундан бир аср аввал буюк олмон файласуфи Ҳегел уч жилдлик “Фалсафий фанлар қомуси” асарининг сўнгги жилдиди бундай деб ёзган: “Агар, чунончи, қоим мақом Жалолиддин Румийда қалбнинг Яккаю ягона билан бирлашуви биринчи ўринга чиқарилар ва муҳаббат сифатида талқин этилар экан, мазкур руҳий бирлик чекланганлик ва одатийликдан юксалганликни, табиий ва руҳий жиҳатнинг устунлигини намён қилади...” (Гегель В.Ф. Энциклопедия философских наук. М., “Мысль”, 1977, стр.400). Шундан сўнг Ҳегел Румийнинг Рюккерт таржимасидаги шеърларидан парчалар келтиради. Демак, унинг фикрича, Румий шеъриятидаги асосий ғоя — фалсафий тушунча мақомини олган муҳаббатдир. У Румий тасаввуф (дин) фалсафасининг доимо Ғарбда чалкаштириб келинадиган пантеизмдан, хусусан, спинозачиликдан фарқи борлигини илғай олган. Дарҳақиқат, пантеистлар, жумладан, Спиноза ҳам Худо — табиат, Табиат — Худо деб талқин этса ва Яратган яратилганлар ичига сингиб кетган деган ғояни илгари сурса, Румий аксини айтган. “Чунки У кўк ва коинотнинг ташқарисида бўлмаганидек, ичида ҳам эмасдир, — деб ёзади Мавлоно. — Яъни кўк ва коинот Уни эгаллаган бўлмай, У буларни қамрагандир”(Ичиндаги ичиндадир. 179-бет).

Бу фикрларнинг амалий исботини мавлавия тариқати зикрида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирги кунда маълум маънода театрлаштирилган бўлишига қарамай, бу зикри самоъ Жалолиддин Румий фалсафасининг бош ғоясини ифодалайди. Зикрхонага тўққиз, ўн бир ёки ўн уч нафар дарвеш ва улар кетидан шайх киради. Дарвешлар бири-биридан маълум масофада ташлаб қўйилган пўстакка ўлтириб, узоқ вақт сукутга чўмади. Жимликни шайх бузади, аввал фотиҳа ўқилади, сўнг Шамсиддин Табризий ҳақида қайғули нола — най оҳанги янграйди. Бунга ҳофизнинг дарвешлик ҳаётини мадҳ этувчи газали жўр бўлади,

дарвешлар ўрнидан туриб, қўшиқ оҳанги остида Жалолиддин Румий номи битилган лавҳ-тахтага таъзим бажо келтириб, хонани айлана бошлайди. Мусиқа кучая боради, танбур жўр бўлади, дарвешлар мовий ёпинчиқларини ечиб, конус шаклидаги оқ кўйлақда қолади. Улар бирма-бир шайх этагига юкиниб, сўнг қўлларини ёзиб, айлана бошлайди, оқ кўйлақлар шишиб, улкан кўнғироқ шаклини олади; ҳар бир дарвеш катта ёки кичик доирада айланади — ҳаракатлар қатъий қоида асосида давом этади ва мусиқага мос равишда тезлашиб боради. Ниҳоят, танбур сўнгги зарбда кескин жаранглайди ва дарвешлар яна пўстакка ўлтиради. Яна қўшиқ янграйди:

Кўнғил ҳайрон ўлибдур ишқ алидин,
ишқ алидин...
Жигар бирён ўлибдур ишқ алидин,
ишқ алидин.

Кўшиқ оҳанглари остида яна зикр бошланади. (Қаранг: Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. М., “Наука”, 1988, стр.513-516).

Бу зикри самоъни оддий эътиқодий манзара, исломий ибодатнинг бир тури деб, эътиборсиз кузатган одам унда яхлитлик кўрмайди. Лекин унга муайян билим ва оқилона нигоҳ билан ёндашган одам албатта яхлит оламни илғаб олади: ўртадаги шайх — Оллоҳга бўлган муҳаббат рамзи, атрофдаги дарвешлар эса — ўша муҳаббат ўқи теграсида айланаётган сайёралар. Инсон ҳам, ташқи дунё ҳам бир бутун олам, уларни Худога бўлган муҳаббат ҳаракатга келтиради. Бу зикр ҳам эътиқодий-фалсафий, ҳам бадиий-эстетик яхлитликка, теранликка эга.

Жалолиддин Румий ўз фалсафасида инсон руҳининг диалектик тадрижини кўрсатиб берар экан, “Ичиндаги ичиндадир” асарида нарсаларнинг зидди хусусида бот-бот тўхталиб ўтган. Бинобарин, унинг фалсафий қарашлари зиддиятларнинг диалектик муносабатига асосланади. “Ахир “ашё” қиймати зидди билан аён бўлади. Зидди бўлмаган нарсани таъриф этмоқлик имконсиздир”, дейди Мавлоно (Ичиндаги ичиндадир. 80-бет). Фақат улуғ Тангрининггина зидди йўқ. Чунки Унинг Ўзи барча зидларнинг яратувчисидир.

Мутафаккирнинг ахлоқий қарашлари асосида ҳам ана шундай диалектик муносабат ётади. Одам мутлақ ёмон бўлмайди, бир инсон иккинчисига ёмон кўз билан қарамаслиги, яъни бир-биридан атай ёмонлик қидирмаслиги лозим. “Кеча — кундузнинг ҳам зидди, ҳам ёрдамчиси ҳисобланади. Чунки кеча доимий бўлсайди, ҳеч қандай иш майдонга келмасди. Ҳар замонда кундуз бўлиши ҳам ўз навбатида инсон аъзоларини ишдан чиқаради... Йўқса, кўрсатинчи, дунёда қай бир нарса нуқул ёмондирки, унда яхшилик бўлмасин ва қайси нарса фақат яхшидирки, унда ёмонлик бўлмасин?.. Бу — имконсиз. Чунки яхшилик ёмонликдан айро эмас” (*Ўша манба, 180-181 бетлар*).

Румий қадимги файласуфлар изидан бориб, эзгулик учун курашни инсон ўзидан бошлаши керак, ана шундагина сўзинг амалга айланади ва у албатта жамият томонидан баҳоланади, дейди. Зотан, “...олам бир тоққа ўхшайди. Яхши ёки ёмон сўзингни акси ўзингга, фақат ўзингга қайтади...” (*Ўша манба, 134-бет*).

Алломанинг фикрича, инсон токи жамиятда яшар экан, у инсонга, халққа хизмат қилмоғи керак. Халқ хизматида бўлмаган одам Ҳаққа хизмат қилдим деб айтолмайди. У шундай деб ёзади: “Халқ билан қизиқмаган, аксинча, ундан нолиган, унинг учун жон куйдирмаган инсон — инсон эмас. У Ҳақни англаб, ҳис этса ҳам, у тушуниб, идрок этган Ҳақ — Ҳақ эмас. Инсон ишламоқдан, ғайрат кўрсатмоқдан қочмаган, Оллоҳ улуғлиги атрофида тинимсиз, ҳузурсиз айланган кишидир” (*Ўша манба, 41-бет*). Румий илгари сурган ҳақпарварлик гоёси нақшбандия тариқатидаги ҳақпарварликка жуда яқин: халқпарвар бўлмай туриб, ҳақпарвар бўлиши мумкин эмас, бу дунёдаги эзгу аъмолларгина инсонни Ҳаққа яқинлаштиради, ўзгаларга яхшилик ишташ орқалигина банданинг ўзи ҳам юксала боради. “Зоҳирий машғуллик ботиний машғулликка монета бўлолмайди” (*Ўша манба, 159-бет*). Аксинча, ботиний машғулликнинг воқе бўлиши йўлида хизмат қилади, зинадаги босқич вазифасини ўтайди; зоҳирий машғуллик қанчалик эзгуликлар билан йўғрилган бўлса, ботиний машғуллик шунчалик мукаммаллашиб боради.

Фарб фалсафаси намояндалари Румийни буюк файласуф сифатида эътироф этадими-йўқми, бундан қатъи назар, аксар фалсафий йўналишларда унинг таъсири яққол сезилади. Чунончи, унинг эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро таъсири борасидаги фикрлари улуғ рус файласуфи Н.Бердяев ахлоқ фалсафасида, инсоннинг ўзгарувчанлиги ҳақидаги таълимоти К.Ясперс ва Ж.-П.Сартр қарашларида кўзга ташланади. Чунончи, буюк олмон экзистенциал файласуфи Карл Ясперс: “Инсон... ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди; у — йўлдор” (*Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., “Политиздат”, 1991, стр.378*), дер экан, бу фикр Мавлавий қарашларининг замонавий талқини эканини илгал олиш қийин эмас.

Румий фалсафасининг чўққиси — унинг инсон мазҳабчиликдан юксак туриши лозимлигини таъкидлагани, замонавий фалсафий тил билан айтганда, толерантлик (бағрикенглик) гоёсини илгари сурганидир. Зеро, инсон мазҳаб ва динлар учун эмас, аксинча, улар инсон учун яратилган. Унинг куйидаги сўзлари ҳозирги кунда ҳам, худди ўша даврдагидек, ўзини ислом ёки насронийлик динининг қахрамони қилиб кўрсатишга уринувчи баъзи калтабин ақидапараст (фундаменталист), экстремист кимсаларга Қуръони карим таллабини эслатувчи гулдираксифат овоздек янграб туради: “Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда бир бўлади. Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам дин бир бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ерда уларнинг турли-туман истаги ва тилаги бордир. Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади” (*Ичиндаги ичиндадир, 34-бет*). Зеро, Қуръони каримда Оллоҳ шундай марҳамат қилади: “Ҳар бир (уммат) учун (алоҳида) шарият ва йўл (таъйин) қилиб қўйдик. Агар Оллоҳ хоҳласа эди, сизларни бир уммат (бир хил шариятда) қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи берган нарсада (шариятлар) сизларни синаш учун (шундай қилмади). Бас, хайрли, савобли ишларда бир-бирингиздан ўзишига ошиқингиз!” (5, 48.) (*Қуръони карим. Абдулазиз Мансур таржимаси. Т., “Ислом университети”, 2001, 11-бет*)

MO'G'ULLAR ICHIDAGI

QORAQALPOQLAR
KIMLAR EDI?

Тарих — муқаддас илм. У халқларнинг ўтмишини билиш, кела-

жагини англаш, ҳар бир миллатнинг жаҳон тараққиётидаги ўрнини аниқлашга имкон берадиган бебаҳо манбадир.

2008 йили Москвадаги “Эксмо” нашриётида инглиз тарихчиси Жон Мэннинг “Чингизхон” деб номланган китоби чоп этилди. Унда ҳозирги кунда Чингизхон мақбарасини сақлаб, ундаги ибодатларни бошқараётган қорақалпоқ (“черные шапки”) қавми ҳақида алоҳида фикр юритилади. Бизга “қорақалпоқ” деб номланган Хитой юртидаги бу қавм аслида ким эканини билиш жуда қизиқ. Тарихий манбаларда айтилишича, Чингизхоннинг меросхўри Ўқтой Мўғулистон тоғларида махфий дафн этилган жаҳонгир қабрини ёт кўзларга кўрсатиб бўлмаслигини ҳисобга олиб, унга тегишли бўлган нарсаларни абадий сақлаш борасида кўчманчиларга хос мақбул ечим топган ва саккизта оқ ўтов қуришни буюрган. Ўтовларни кўриқлаш учун бир неча оилага шароит яратган. Уларни ҳарбий хизматдан озод қилган. Хон садоги, эгар-жабдуғи, кийимлари, ҳўкизининг думи ва бошқа нарсалар йиғилиб, улар қаршисида ибодат маросимлари ўтказиш

ва улар адо этилишини назорат қилиш тартиби ишлаб чи-

қилган. Шундай қилинса, Чингизхон ўз халқига асрлар давомида мадакдор бўлади, деб тушунтирилган. “Ҳақиқатан ҳам, Чингизхон тўққиз юз йил давомида ўз халқидан мададини дариг тутмаяпти”, деб ёзади муаллиф (Жон Мэн. Чингисхан. Москва, “Эксмо”, 2008, стр. 332).

Энг қизиғи, муаллифнинг таъкидлашича, Чингизхон буюмларини қорақалпоқлар деб аталган қавм кўриқлаб, сифиниш расм-русумлари қандай бажарилишини ҳам кўп йиллар давомида бошқаларга ўргатиб келар экан.

“Эдеен хора” ёхуд “Хукмдорнинг қўраси” деб номланган мавзолейнинг саккиз ўтовида нималар борлиги тўғрисида Жон Мэн бундай деб ёзади : “Уларнинг биттаси Чингиз ва биринчи хотини Бўртеники ҳисобланиб, унда меҳроб вазифасини бажарувчи қора стол, қимматбаҳо тошлар, тўкинлик рамзи бўлган буғдой уруғи, бутун Мўғулистонни кўрсатиб турадиган ойна, ҳар хил тасмалар, ўн уч қисмдан иборат камон ўқининг ёғочи бўлган”.

Унинг ўн уч қисмдан иборат бўлиши сабаби шундаки, Чингиз ўз сулоласининг

ўн учинчи авлоди эди. Қолаверса, у ўн уч ёшида қахрамон сифатида тилга тушган.

Иккинчи ўтов иккинчи хотинники саналган.

Учинчи ўтов муқаддас оқ отга ва унинг олтин охурига атаб тикилган.

Тўртинчи ўтов Чингизхоннинг ўлимига сабабчи бўлган сўнги “суюклиси” Гурбелчинга бағишланган.

Бешинчи ўтовда Чингизхон жанг олдидан тўқсон тўққиз бия сутини қуядиган сандал дарахтидан тайёрланган идиш жойлашган.

Олтинчи, еттинчи, саккизинчи ўтовларга унинг ўқ-ёйи, эгар-жабдуғи, олтин, қумуш буюмлари, дуру жавоҳирлари қўйилган.

Чингизхон вафотидан сўнг қорақалпоқлар ўзларини Оқ ўтовни ҳимоя қилувчи беш юз оила вакили деб ҳисоблаган.

Ана шу қавм аъзоси Суриху “Чингизхон мақбараси ва уни асровчи қавм” рисола-си муаллифи Риху Су исмли олимга бундай дея ҳикоя қилган: “Чингизхон у дунёга кетишга ҳозирлик кўраётганда бизнинг бобомиз Борчу унинг бошида туриб, зорзор йиғлаб “Улуғ хон ўлса, менинг авлодим холи не кечади?” деганида, Чингизхон “Менинг вафотимдан сўнг сенинг авлодинг мен билан яшайди”, дея ваъда берган. Шундан сўнг Чингизхоннинг мангу хобгоҳини асраш Борчуга юклатилган. Чингизхон бу дунёни тарк этганидан буён биз — Борчу авлодлари, мақбарани ҳимоялаш, унга аталган хайр-эхсонларни қабул қилиш билан машғул бўлдик. Бу воқеа асрлар оша давом этмоқда. Мен Борчу оиласининг ўттиз тўққизинчи авлодиман”.

Жон Мэн шу ҳақда ёзатуриб, қорақалпоқлар чиндан ҳам ҳозиргача, қандай вазият бўлмасин, солиқдан, ҳарбий хизматдан озод қилиниб, мўғул ерларидан пул йиғишга рухсат олган, деб қайд этади. “Чингизхон қазо этгандан сўнг унга хизмат қилиш жаҳонгирнинг энг яқин одамлари — машхур саркардалар Борчу ва Муқалий зиммасига юклатилган, Борчу авлоди мақбарани ва унда адо этиладиган расм-русумларни, Муқалий авлоди эса ҳарбий туғларни асрашга жавоб берган. Чингизхонга тааллуқли тантанали маросимлар юзасидан улар ўртасидаги меҳнат тақсимоли қатъий тартиб асосида бўлган” (*Ўша китоб, 327-бет*).

Белгиланган қоидага кўра, мақбарага ва ундаги маросимларга хитойликлар ёки бош-

қа чет элликлар киритилмаган. Тартибни сақлаш учун қорақалпоқлар ҳатто жон беришга ҳам тайёр турган. Жон Мэн қорақалпоқларнинг Чингизхонга бўлган чексиз садоқати ҳақида бундай деб ёзади: “1661 йили Манчжурия императори Шунь Цзуй ўлганда мўғуллар (қорақалпоқлар — **Ж.Б.**) мотам тутиш ҳақидаги расмий буйруқни адо этишдан бош тортгани учун Баджан шаҳрига чақирилган. Шунда қорақалпоқ вакиллари юрт-оғаларига қуйидагиларни баён қилган: “Қорақалпоқларга умр бўйи фақат бир хон — Чингизхонга мотам тутиш буюрилган. Агар биз икки мотамда бўлсак, унда худонинг соҳибкаронат ўғли Чингизхонга ҳурматсизлик қилган бўлаемиз. Биз Чингизхондан бошқа бирор мархум император ҳаққига бош эгандан кўра, ўлганимиз яхши”. Манчжурия раҳбарлари уларни тушунган, мўғулларга урф-одатлари бўйича яшаш ҳуқуқи берилган, бунга ҳукуматнинг аралашмаслиги таъминланган. Бу ҳуқуқ кейинги уч юз йил мобайнида узлуксиз адо этиб келинмоқда”.

Чингизхон мақбараси жанги жаддалар сабабли бир қанча жойларга кўчирилган. Энг охири у Олтой кенгликларидаги Ўрда шаҳрининг шарқий чегарасига, Қорақумга мансуб тупроғи серунум, ҳавоси ёқимли гўшага, Чингизхоннинг ўз ўрдасига яқин бир ерга жойлаштирилган. Қорақалпоқларнинг Чингизхоннинг жасадини олиб келаётган аравалар шу жойда тўхтаган эди, деган ривояти сабаб мақбара ўша ерда бутунлай қолиб кетган. Бу ер Эдеен Хора, яъни Ҳукмдорнинг кўраси деб аталган.

1967 йили Хитойда Мао Цзэдун раҳбарлигида бошланган маданий инқилоб мақбарани ҳам вайрон қилди. Бироқ у кейинчалик қайта тикланди.

Энди, мўғуллар билан бирга яшаб, Чингизхонга мудом садоқатда бўлган бу қорақалпоқлар кимлар эди, деган саволга тўхталсак. Зикр этилган китобда бу қавм аслида мўғул ҳам, хитой ҳам эмаслиги айtilган. Лекин улар аслида кимлар экани жавобсиз қолаверган. Бунинг сабаби Чингизхон ҳақидаги масала сиёсатга алоқадорлиги билан изоҳланадими ёки Жон Мэннинг ақлий салоҳияти биланми — аниқ бир нарса дейиш қийин. Бизнингча, бу сиёсат билан боғлиқ бўлса керак. Нега деганда, мўғуллар ва хитойлар орасида юксак маънага эга бўлган бу ҳукмдорнинг бошқа бир миллатга, дейлик, туркий халқларга ман-

сублиги хусусида гапириш, албатта, шовшув келтириб чиқариши мумкин.

Китобдаги “ордос”, яъни “ўрда”, “Эден хора” — “Хоннинг кўраси” деган туркий сўзлар ҳам бу ҳақда чуқур ўйлаб кўришни тақозо этади.

Асарда келтирилган киши исмларига диққат қилайлик: Чингизнинг ота-боболари — Қобул, Ембақай, Есугай, ўзининг исми — Темучин, онасининг исми — Қулан, хотини — Бўрта, укаси — Кўсар, фарзандлари — Йўлчи, Чигатой, Ўқтой, Тўли, неваралари — Хибилий, Тимур, Камол, яқинлари — Муқалий, Субутой, Шорқон, Ейсуга, Саған, Фазан, Жебе (туркийча “садоқнинг ўқи” дегани), Торғул (туркийча “бургут” дегани). Шунингдек, “хон”, “гурхон”, “кўк”, “китоб” каби сўзлар, Буюк Ясса деган ном, ер, сув номлари, масалан, сахронинг шарқий томонидаги “Олачанг”, “Орол” деган атамалар туркий сўзлар ҳисобланади.

Демак, Жон Мэн китобидида бу сўзларни келтиришга мажбур бўлгани у тилга олган қорақалпоқлар туркий қавм эканини кўрсатади. Лекин бу қорақалпоқлар қайси туркий қавмга мансублиги ҳақида ҳозирча аниқ бир фикр айтиш қийин. Муҳими, бу қорақалпоқлар — туркийлар бўлиб, бизнинг қондошларимиз эканидир.

Чингизхоннинг ўзи туркий қиёт уруғидан экани ҳаммага маълум. Демак, Чингизхон атрофидагиларнинг ҳам қиёт-борджигинлар билан қондошлик ришталари бўлган.

Тарихчилар маълумотига кўра, Чингизхон атрофидаги саркарда ва лашкарбошиларнинг деярли ҳаммаси туркийлар эди. Масалан, Жеба, Субутой қиёт уруғидан, Муқалий эса қиётнинг жалоир тийрасидан бўлган. У ҳолда, Борчу ким эди?

Юқорида зикр этилган мўғул қорақалпоқлари, ўзларини Борчунинг ўттиз тўққизинчи авлодимиз, деб таништирган. Жон Мэн таъкидлаганидек, Борчу Чингизхонга ўғирлаб кетилган йилқиларини қайтариб олишида ёрдам берган. Улар шундан бошлаб умрбод дўст бўлиб қолган. Тарихчи Рашидуддиннинг далолат беришича, у “арулат” деган уруғдан бўлиб, Чингизхоннинг ўн учинчи бобоси Хайдунинг кичик ўғлидан тарқабан.

Чингизхоннинг ўн учинчи отасидан бошлаб бўлинган уруғлар эса борджигиннинг суяклари деб аталиб, улар катта экзогам оилага асос солган. Бу уруғ ичида

никоҳ ман қилинган. Борджигин “кўк бўри” деган маънони англатган. Баъзан бу уруғ вакиллари “бўри тегин”, яъни “бўри мирзо” деб ҳам атаганлар.

Ушбу маълумотларга асосланиб, Борчу ҳақида шундай хулосага келишимиз мумкин? Биринчидан, унинг ҳақиқий исми Борчу эмас, Бориши бўлиши эҳтимолга яқин. Чунки Бўриши, Бўрте деган номлар бизда Бўри, Бўрибой, Бўрчитоғ шаклида ишлатилган.

Демак, Чингизхон мақбарасидаги қорақалпоқлар деб аталган қавм, Чингизхон улуси орасидан саралаб олинган беш юз оила ўша қиёт-борджигинлардан бўлиши мумкин.

Нима учун улар қорақалпоқ деб аталиб кетган? Жон Мэн саёҳат чоғида мақбарада кўргани, яъни ҳайкалнинг иккинчи томонида қора камзул, қора қалпоқ кийган келбатли йигитлар ҳамда уларга бош бўлган Булоқ исмли йигитнинг қатъияти, улар боболарининг қорақалпоқлар деб аталгани мантиққа тўғри келишини исботлайди. Албатта, уларнинг тили, руҳияти бутунлай ўзгариб кетган. Улар тимсолида ҳозирги қорақалпоқларни кўришга уриниш ноўрин бўлур эди. Лекин мўғул ёки хитой тилида бу қавм қандай аталган — қорақалпоқми ёки қора бўрикми, деган саволга жавоб тополсак, кўп нарса ўз-ўзидан аёнлашар эди. Чунки қадимда Буюк Хитой деворининг бери томонида милоддан аввалги 240-185 йилларда яшаган қирқ тўрт турк қавми ичида “фуфоло”, яъни “бўрикли” деган қавм ҳам яшаган. Уларнинг подшоши Афусжило қанғилар билан бирикиб, катта давлат тузган. Агар бу атама ана шу “бўрикли” сўзига мувофиқ келса, унда бўриклилар шу қорақалпоқлар билан алоқадор, деб қараш мумкин бўлади. Унда боболаримиз изини ундан ҳам қадим замонлардан излашга тўғри келади.

Жон Мэннинг ёзишича, Чингизхон ўлганидан кейин унинг мол-дунёсига қарайдиган беш юз оила ажратиб олинган, улар ҳеч нарсадан камчилик кўрмай яшаган. Табиийки, бундай имкониятга эга қавм гуркираб кўпаяди, кўпсонли халққа айланади. Демак, йиллар давомида ўша 500 та оиладан ажралиб чиққанлар ҳам бўлган. Китобда ҳам мақбара кўчирилганда, қорақалпоқлардан фақат бир қисми кўч билан сафар қилгани айтилган. Демак, ўша бўлиниб кетганлар асосий қорақалпоқларнинг чин боболари бўлса, не ажаб?

Маъруф ОТАХОНЗОДА

“Xeshligim bor qon bilan unga...”

Жаҳон адабиёти тарихига Тусий нисбаси билан кирган Абулқосим Фирдавсий (934-1030) форс-тожик тилида шеър битган шоирлар ичида тенгсиз бўлгани аён. Шу билан бирга у ўз замонасининг етуқ қомусий олими ҳам ҳисобланганки, унга ҳақим деган ном билан улуғлаб мурожаат этишган. Абулқосим Фирдавсийда шу икки истеъдод бир-бирига бу қадар уйғун қўшилиб кетмаганида унинг қаламидан “Шоҳнома”дек асар барпо бўлиши даргумон эди, албатта. Чунки 60 минг байтни ўз ичига олган ва юздан ортиқ дostonдан ташкил топган бу асар фақат ҳажм нуқтаи назаридан эмас, балки мавзу кўлами, ғоя миқёси жиҳатидан ҳам жаҳон адабиётда энг йирик эпик дурдона ҳисобланади.

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий ҳаётининг 60 йилдан зиёдроғи Сомонийлар давлати даврида кечди. Бу сулола Эрон ва Туронни марказлашган йирик давлат туғи ос-

тида бирлаштиришга муяссар бўлган эди. Сомонийлар сиёсий манфаатларидан келиб чиқиб, бу икки халқда ўзини ўзи англаш туйғусини кучайтиришга ҳаракат қилади ва Эрону Туроннинг шон-шарафга бурканган тарихига доир жуда бой маълумотлар йиғилишида ҳомийлик кўрсатади. Улар дастлаб бу маълумотларни назм йўли билан таълиф этишни Абу Мансур Дақиқийга (977 йили вафот этган) топширган эди. Лекин бу шоир асарнинг 1000 байтини ёзиб тугатган бир вақтда фожиали равишда ўлим топади. Абулқосим Фирдавсий Бухоро амири Нуҳ ибн Мансур Сомоний илтимосига кўра, “Шоҳнома”ни келган жойидан давом эттиради. 30 йилдан зиёдроқ ижодий меҳнат маҳсули сифатида яралган бу асар 4 сулолага мансуб 50 та подшоҳлик тарихининг бадиий тажассумидир.

Абулқосим Фирдавсий исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Турон халқла-

рининг том маънодаги бадиий қомусини яратар экан, Каёнийлар сулоласи ҳукмронлик қилган давр ҳаётини, айниқса, зўр илҳом билан тасвирлайди. Ўз номи ни коҳинлар табақаси "кави" дан (маъноси: шоир — коҳин) олган бу су-

лола милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларида Ўрта Осиё ва Хуросонда катта салтанат тузганига ҳали-ҳануз тарихий ҳақиқат деб қараш билан бирга ҳаёлий афсона деб қараш ҳам учраб туради. Эрон ва Турон халқларининг маънавий шаклланишида катта ҳодиса бўлган зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби — Авестонинг вуҷудга келиши шу сулола ҳукм сурган даврлар билан чамбарчас боғлиқдир. Сомонийлар дастлаб зардуштийлик таълимоти душмани бўлгани, кейинчалик эса унинг ҳомийсига айлангани "Шоҳнома" мазмунига сингдириб юборилган.

Абулқосим Фирдавсий марказлашган йирик давлат қуриш ғоясини илгари сурар экан, бунинг асосий шарти сифатида Эрон ва Турон халқлари ўртасидаги дўстлик, тотувлик, ҳамкорликни эътироф этади. Мутафаккир шоир фикрича, бу икки халқ аслида бир азим дарахтнинг икки чайир шохидир. Чунки Авесто гувоҳлик берганидек, улар дастлаб ўзини ягона ном билан "аирйа — арийа", яъни "ориёнасаб" деб атаган. Орийларнинг бир гуруҳи Ҳиндистонга, бошқа гуруҳи эса Ғарбий Осиёга кўчиб, дунё тамаддунига нақадар катта ҳисса қўшгани тарихдан аён. Аввалига "кўчманчи", "келгинди", "бегона", "бошқа ерлик" деган маъноларни билдирган бу истилоҳ кейинчалик "хўжайин", "аслзода" деган маъноларни англата бошлаганию "аирйа — арийа" сўзи кўплаб тарихий шахслар, қабила уруғлари ва, ҳатто, осмон жисмлари номланишида учраши ҳам орийларнинг юксак нуфузига бир далолат, албатта. Ушбу

фикр тасдиғи учун, аввало, "Шоҳнома"-да зикр этилган сак — скиф қабиласи пешволари Ариантас, Ариаремсес, Ариарамнес, аҳмонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бири, машҳур Доро Биринчининг аждоди Арийарамна, қолаверса, қадимги юнон муаррихи Арриан номи ни тилга олиб ўтиш зарур. Абулқосим Фирдавсий модлар қабиласида ариазанту деган қавм мавжуд бўлгани ҳақида ҳам йўл-йўлакай маълумот бериб ўтади. Қолаверса, коинотга олтин зарралари каби сочилиб, ёғду таратиб турган юлдузлар орасида Орион деб аталувчи туркум ҳам мавжуд. Хуллас, "аийра" — "арийа" дан ҳосил бўлган, "айранам хшасрам", яъни орийлар ери бора-бора "Эронзамин" шаклида ишлатила бошлаган.

Нафақат тарихий манбалар, балки афсона ва ривоятларда ҳам "Эрон" истилоҳи аксарият "Турон" атамаси билан ёнмаён келади. Бунинг сабаби эса, юқорида айтилганидек, улар аввалбошда ягона қавм — орийлардан ажралиб чиқиб, яқин кўни-кўшни бўлиб ҳаёт кечиргани ва бирининг тақдири бошқасининг қисматига пайваста бўлиб кетгани билан белгиладнади, албатта.

"Шоҳнома"да "тур" сўзи кўпинча қабила бошлиғи, мамлакат подшоҳи маъносини ифода этади. Хусусан, Абулқосим Фирдавсий бир ўринда мана бундай ёзади.

*Агар Турро дил нагаштӣ дижам,
Зи гетӣ ба Эраж накардӣ ситам.*

Мазмуни: Агар Турнинг кўнглида алам бўлмаса эди, Эражга асло ситам қилмаган бўлур эди.

"Тур"ни шахс номи сифатида талқин қилиш бошқа форсигўй шоирларда ҳам учрайди. Чунончи, Ҳофиз Шерозий (1325-1389) "Соқийнома" асарида:

*Ҳамон марҳал авфт ин биёбони дур,
Ки гумшуд дар ў лашкари Салму Тур, —*

деб ёзади.

Мазмуни: Бир замонлар бу олис биёбонда Салм билан Тур лашкари адашиб кетган эди.

Тарихий манбаларда “тур” сўзи бундан ташқари саркарда, паҳлавон, баҳодир каби маъноларда ҳам тилга олинадики, “Шоҳнома”да Афросиёб сипоҳларига қарата паҳлавонлар деб мурожаат этиши бежиз эмасдек туйилади. Шундай қилиб, “тур” негизига жой оти ясовчи “он” қўшимчасини қўшиш йўли билан Тур замини — Турон ясалган.

Шу жиҳатдан, Туроннинг “паҳлавонлар мамлакати” деган маъноси ҳақиқатга яқиндек кўринади. Чунки Турон атамаси пайдо бўлиши Каёнийлар сулоласи ҳукм сурган тарихий паллага тўғри келади. Маълумки, Каёнийлар давлати Юнон-Бақтрия давлати ўрнида барпо бўлган ва янги салтанат билан бирга унинг янги давлат тили ҳам қарор топган. Собиқ империя даврида ҳукм сурган юнон тили ўрнига келган бу янги лисон паҳлавий тили эди. Авестонинг “Зенд” сингари мўътабар китоблари ёзилган паҳлавий тили ана шу туронликлар, паҳлавонлар тили ҳисобланган. Бинобарин, паҳлавий тили жуда катта жуғрофий худудга ёйилган бўлиб, Хоразм, Чоч, Фарғона, Истаравшан, Суғд, Термиз, Барлос, Кушон (Косон) халқи ана шу тилда гаплашар эди. Туронликлар тилининг Каёнийлар давлатида тутган бундай юқори мавқеи туронликларнинг давлат қурилишида тутган ана шундай мавқеидан нишона эмасми, ахир?! Абулқосим Фирдавсийнинг шоҳлар ҳақидаги бу мухташам асарида

худди шу тарихий ҳақиқат ўзининг бадиий ифодасини топган.

Буюк дostonнавис ўзи яшаган даврда Эрон ва Турон олам миқёсида катта нуфуз ва мартабага эга эканини таъкидлаб, уларнинг бир-бири билан муносабати жами курраи арз халқлари тақдирида акс садо беришини уқтиради. Шон-шарафга бурканган Каёнийлар давридан, бир қудратли қавм — арийалардан ибтидо олган бу икки улус ўзаро тинч-тотув, иноқ-иттифоқ яшаса, бундан бутун Ер юзи шодхуррам бўлиши, файзу баракага чулғаниши ҳақида айтади. Аксинча, улар бир-бирига қарши тиг кўтарса, бундан жумла жаҳон ғам-ғуссага ботади, ранжу аламга чўмади:

*Аз Эрону Турон барояд хурўш,
Чаҳоне зи хуни манн ояд ба жўш —*

дея назмга солади худди шу фикрни мутафаккир шоир.

Дарҳақиқат, Эрон мамлакати, форс элига мансуб бўлган бу улуғ зотнинг Турон диёрига, турк элига қарата “Хешлигим бор қон билан унга” (“Маро низ хешист, бо у ба хун”) деб айтган сўзлари нафақат бу икки халқ томири бир тупроққа чуқур ботганини қайта-қайта эслатиб туради, балки уларни кўп асрлик шаклланиш даврида синовдан ўтган ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик аънаналарига содиқ қолишга даъват ҳам этиб туради.

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Шомирза ТУРДИМОВ

SHAJARA
SAVOG'I

Бошлама — калит

Катта йўл четидаги кўрсаткич-белгилар йўловчининг манзилига адашмай етиб боришига ёрдам беради.

Достон бошламалари ҳам — кўрсаткич. Улар тингловчини асар воқелиги, воқеаларига олиб қиради. Достондаги қисқа, лўнда бошлама сюжет учун пойдевор, айна пайтда асар замирига сингган маънолар қатламини очувчи ўзига хос калитдир. Бу калит сизу бизни неча-неча авлодлар кўнгил тубида пишиб, тиниб, сараланиб сайқалланган сўз, образ, мотив — тимсоллар мулкига элтади. Киши калитни тоғиб, тимсоллар мулки қопқасини очса, Хизр хазинасига етишади.

Киёс тушунтиришга хизмат қилганидек, бутунни қисмларга ажратиш, яхлитлаш ҳам англашни осонлаштиради.

Академик тадқиқот усулларига таяниб, бошламани умумлаштириб, ундаги ахборотларга моҳиятидан келиб чиқиб исм берамиз. Исм ҳам — аслида калит. Исмларнинг улуғи жамики сирлар хазинасига сирдош айлайди.

Бошламага тафсилотлар сиймайди.

Тимсол, белги қанчалик содда шаклга кирса, маъно шунчалик теранлашади.

Аслида муқаддимада айтилиши керак бўлган бир неча тафсилотлар дoston давомида бошламадан ситилиб чиқиб, ўрни-ўрни билан қайд этиб борилади.

а) “Алпомиш энадан туғилган вақтда Шоҳимардон пири берган эди, Шоҳимардон пири этагига солган эди, отини Ҳакимбек қўйиб, ўнг эйнига беш панжа урган эди, Шоҳимардон пирнинг тарбият қилганидан ўтга солса, куймас эди, қилич солса, ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди” (*Алпомиш. Тошкент, “Шарқ”, 1998, 225-бет*) сифати. Бу ўринда бахши “сувга тушса, чўкмас эди” сифатини унутган. Қилич ва милтиқ моҳиятан бир мазмунга эга. Чунки олов (куёш) — кўкнинг, қилич, милтиқ — ернинг, сув — ерости оламининг белгиси. Чинакам алпнинг жисми ва руҳи ана шу уч олам билан пайванд бўлади. Уни ана шу уч олам эранлари ўз паноҳида асрайди.

Фольклоршунос олим Шомирза Турдимов ўзбек миллий ҳақрамонлик дostonлари гултожи — “Алпомиш” ҳақида “Эпос ва этнос” деб номланган китоб ёзди. Аввалига, мазкур дostonга атаб кўп китоблар битилган бўлса, бунга зарурат бормиди, деган истиҳолога ҳам бордик. Лекин қўлёзма билан танишиб чиққач, ўзбек фольклоршунослигига структурал таҳлил тажрибаси кириб келаётганидан қувондик. Тадқиқотнинг янгилиги ҳам шунда бўлса ажабмас.

Муаллиф муқаддимада асар мазмуни хусусида мана бундай деб ёзади: “Алпомиш” дostonида куйланган образларнинг ҳаёт йўлига синчиклаб қаралса, воқеалар қатидаги ботиний маъно, тимсоллар қайта жонланади. Дostonнинг барча даврлар, авлодлар ўйкечинмаларига ҳамоҳанг келувчи туб моҳияти ойдинлашади”.

Эътиборингизга китобнинг “Шажара сабоғи” боби ҳавола қилинмоқда.

“Алпомиш” бошламаси таркиби (1-жадвал)

№	Ахборот исми	Белги	Белгилар изоҳи
1	Шажара	☪	Шажара дарахти
2	Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги	○	Ҳаракатсизлик (суст, инерт) ҳолат
3	Бийларнинг камситилиши	⊙	Таъсир бўлди, ҳаракат бошланди.
4	Яратгандан фарзанд сўралиши	△	Кўкка муножот (қуллоллар “интилувчан белги” дейишади). Ушбу белги кўзаларнинг ўрта — ер қисмида юқорига қаратиб чизилади.)
5	Фарзанд тухфа этилиши	▽	Кўкдан иноят (ушбу белги кўзанинг юқори қисмида бўлади. Яратганнинг кўкдан марҳамати сифатида қаралади.)
6	Тўй	⬠	Ер муножоти ва кўк инояти бирлашди.
7	Ҳомила	⊕	Уруғ пайдо бўлди.
8	Оталарнинг ирим қилиб овга кетиши	≡	Уруғ камолига гамхўрлик йўли
9	Фарзандларнинг дунёга келиши	⊕	Уруғ унди.
10	Тўй	⬠	Унган уруғ кўк ва ер ардоғида
11	Ҳомий эраннинг болаларга от қўйиб, тақдирини белгилаб кетиши	⊕	Уруғ ўз ҳаракатини бошлади.
12	Болаларнинг хат-савод чиқариб мустақил бўлиши	卐	Уруғнинг мустақил ҳаракати
13	Ҳакимбекнинг Алпинбий ёйини отиб, алп аталиши	☪	Уруғ аждодлар умидининг учқунига айланди
14	Закот масаласи ўртага чиқиб, ака-ука ўртасида қарама-қаршилик юзага келиши	⊕	Уруғ ҳаракати суст этносни безовта қилди. Талотўп бошланди. (Дostonнинг асосий воқеалари шу нуқтадан ривожланади.)

Нақдан...

“Таваккул аҳлининг вақтлари бор. Агар ўша вақтда ўтга ташласалар ҳам ёнмас, қилич билан чопсалар ҳам ўлмас” (*Фари-диддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 1997*).

Кўк, ер, сув олами қувватига пайванд Алпомиш қувватининг ҳам шундай кучи, қудрати мавжуд эди. Халқ шундай талқин этган. Ишонган. Ишонтирган.

б) “Култой айтди: Алпомишнинг белгиси шул эди, ўнг эгнида Шохимардон пирнинг беш панжаси доғи бор эди, чап эгнида ўзимнинг беш панжам белгиси бор эди” (*Алпомиш, 332-бет*).

Алпнинг ушбу танланганлик нишонаси ҳам бошламага тегишли.

Исмлар изи

Исмдан исмлар изи бўйлаб борамиз.

Бошлама маълумотлари вақт мезонлари билан баҳоланса, қизиқ ҳолат кузатилади ва бахши-шоирларнинг эпик тасаввур сарҳадлари ҳадсиз эканига яна бир бор гувоҳ бўламиз.

I. Узоқ, яқин ўтган замонга алоқадор маълумотлар

Достон шундай бошланади: “Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Кўнғирот элида Довонбий деган ўтди. Довонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тағи икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри қўйди, кичинасининг отини Бойсарни қўйди. Бойбўри билан Бойсарни — иккови катта бўлди. Бойсарни бой эди, Бойбўри эса шой (шоҳ) эди, бул иккови ҳам фарзандсиз бўлди” (*Алпомиш, 14-бет*).

Шажарада санаб ўтилаётган исмлар: 1) Довонбий; 2) Алпинбий; 3) Бойбўри / Бойсарни. Санокда ажодлар исмигина айтилмоқда. Уларнинг ҳаёти қандай ўтди — тилга олинмаган. Фақат Бойбўри ва Бойсарни фарзандсиз эди, деб эслатилади.

Шажарадаги санок шунчаки келмапти.

Айтмай айтилган сўз, фикрнинг куч-қудрати, сеҳру жодуси бор. Шажарадаги исмлар ҳам қўнжида асраётган шундай чуқур маъно, сеҳр кучидан холи эмас.

Нақл

“Усмон халифа бўлиши билан минбарга чиқди ва халқ: “Ажабо, у не дер экан?” дея кутди. Бироқ Усмон индамади. Ақалли бир сўз ҳам айтмади, фақат боқди ва халқда шундай бир ҳол пайдо қилдики, ташқари чиқишга уларда мадор қолмади. Шу вақтгача қилинган юзлаб зикр, ваъз ва хутбалардан халқда бундай ҳол ҳосил бўлмаган эди. Ҳамда улар бундай ҳол соясида ўзлари учун фойда ва сирларни ҳеч қачон бунчалик кўп кашф этмаганди. Йиғин сўнггига қадар Усмон гапирмади. Фақат минбардан инмоқчи бўлганидагина: “Сиз учун фаол иймон маҳмадона иймондан хайрлидир” (Ҳадис), дея буюрди...” (*Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Т., “Янги аср авлоди”, 2003, 113-бет*).

Шажарадаги исмлар эпоснинг ўтган замонидан сизу бизга сукут билан боқиб турибди. Тингловчи кашф этиши керак бўлган сир эса уларнинг саноғи, тартиби, исмлар сифатида яширин.

Ушбу санок, тартиб биринчи галда даврийликка тобелиги ва уни содда кўринишда акс эттираётгани билан эътиборли. Даврийлик қонуни барча жойда: макон, замон, воқелик — табиату жамият, тану руҳ камолида бирдек амал қилади. Ушбу ўзанда заррадан улкан коинотгача бирдек оқади.

Ҳар қандай даврийликнинг дастлабки кичик ҳалқаси учликда ёпилиб, ечилади. Учлик бир якуний бўғинни ташкил этади.

Довонбий — Алпинбий — Бойбўри/Бойсарни учлигида бир кичик ҳалқа — бўғин ёпилиб, ҳаракат тўхтади (тўхтамайди). Бўғин ичида маълум тин олиш пайти етади. (Бу шажарада Бойбўри/Бойсарни фарзандсиз эди, деб ифодаланмоқда). Гўёки бир одамнинг умри каби. Туғилди, ўсди, якун топди дейилганидек, бир бўғин ҳаёти ҳам маълум якуний шакл олади. Лекин бу, ҳаёт тўхтади, дегани эмас. Кичик бўғин — катта даврий ўлчамлар учун босқич, нарвондаги пиллапоя, бинодаги қаватдек бир гап. Айни тўхталиш, тин олишдан кейинги ҳаракат навбатдаги бўғин (учлик) ва бўғиму катта ҳалқаларга олиб ўтиши билан аҳамиятли. У этносни таназзулга туширадими ёки тараққиётга кўтарадими

— бу алоҳида масала. Муҳими, ушбу жараёнда ҳар бир бўғин (бўғинни ташкил этувчи авлодлар бирлиги), бўғим (бўғинлар бирлиги), ҳалқа (бўғимлар бирлиги) аъмоли — миссиясининг алоҳида қийматга эгаллигида.

Бўғиндаги тўхталишнинг ҳаракатга келиши — юксалишми, қулашми — қайси йўналишда бўлмасин, янги ҳалқанинг пайдо бўлиши учун албатта таъсир керак. Навбатдаги ҳалқанинг янги сифат босқичига ўтиши (қайси ҳолатда бўлмасин), янги муҳит пайдо бўлишига таъсир (ички ва сиртки) заруратдир. Эпосда бу ҳолат бийларнинг фарзандсизлиги (ички) ва шу сабаб ҳақоратланиши (ташқи) таъсир кўринишида бадиий ифодаланган. Довонбий даврида йиғинган (куч тўплай бошлаган), Алпинбийга келиб нисбатан қад ростлаган этнос қуввати Бойбўри/Бойсари вақтида сокинлашган — инерт ҳолатда пишиб, иккига ажралган. Айни ҳолат шажаранинг бўғиндаги воқелиги ҳисобланади. Шажарадаги санок бизга, аввало, шу ҳақда маълумот бермоқда. Ажралган уруғнинг қайта бирлашиши эса — истак, зинҳор бутун воқелик эмас. Орзулар ушалса, навбатдаги бунёдкор бўғин қувватигина бўғимнинг (шажарадаги учлик бўғин ва туғилажак бўғин бирликда) яқунланишини таъминлай олади. Натижада бунёдкор бўғин бутун бўғимга бунёдкорлик мақомини беради. Булар — яқин ўтган замонга алоқадор гаплар, истак-режалар. Ўтган замон борлиқнинг бир учи — давоми, узвий ҳаракатдаги ҳалқалари ҳам мавжуд.

II. Даврийликнинг дostonдаги “ҳозирги замон” билан боғлиқ ўринлари

Эпосдаги “ҳозирги замон” — бахшининг хос замони. Бахши учун биз кўниккан уч замон олам чегаралари мавжуд эмас. У дoston куйлар экан, эпос замонда нафас олади, яшайди. Тингловчини ҳам шу замон, маконга олиб ўтади.

Дostonдаги ҳозирги замон барча замонларда бугун бўлиб қолаверади.

Эпик ҳозирги замонда бўғимнинг дастлабки бўғинини яқунлаб, янгисини бошловчи Бойбўри билан Бойсари фарзандсизлиги боис камситилади. Ака-уканинг

кўнгли қабариб, ҳаракатга тушади. Ер ишига кўк ва ер ости олами аралашади. Тилаб олинган фарзандлар туғилади. Давомчи авлод фаолият бошлайди.

Болалар улғайди. Ҳақимбек алплигини билдириб Алпомиш аталди. Ўртага зақот масаласи чиқди. У томони — келажак: тингланади, англанади.

III. Даврийликнинг келажак замони

Зақот масаласи билан бошланган воқеалар ушбу замонда давом этади. Бу — “Алпомиш” аталган дoston.

IV. Даврларни туташтирувчи узлуксиз вақтга алоқадор тимсол, образлар

Ҳомий эран — Шохимардон пир; унинг эпик қахрамон ёнидаги вакиллари — Қултой, Қалдирғоч, ғоз каби ҳамкорлари; алплика мезон саналмиш Алпинбийга нисбат берилувчи парли ёй.

Даврийликнинг бўғин, бўғим ва яхлит ҳалқалари

Ақл нарса ва ҳодисаларни зидлаб тушунишни хуш кўради: яхши — ёмон, эзгу — ёвуз, оқ — қора, иссиқ — совуқ, ёз — қиш ва ҳоказо.

Аслида воқелик бу каби жўн таснифларга сиғмайди. Даврийликнинг ўлчов мезонлари соддадан мураккаблашиб боради, кейин яна содда кўринишга қайтади. Ҳайратланарлиси шундаки, эпос бадиий тимсолларда бу мураккаб жараёни ўзига хос талқин этади. Талқинда адашмайди.

Тимсоллар, рамзлар — кўнгил тубининг, у сув ичиб турган куллий ақлнинг меваси. Жузъий ақл бу иқлим меваси тотини туйиши мумкин, аммо ҳамма вақт ҳам қора сўзга эвриб изохлаши мушкул. Яна шартлиликдан шартлиликка келинади. Ҳодиса, ҳолат нисбий талқинини олади. Борлиқ “шартлилик” ортида тураверади. Шажара ва бошламадаги даврийлик тасвирини шартли чизмаларда ифодалаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Шажарада: Довонбий → Алпинбий → Бойбўри/Бойсари учлиги қайд қилинмоқда. Бойбўри / Бойсари → Алпомиш + Барчин → Ёдгор учлиги ҳаёти дostonда бадиий акс этмоқда.

Шажарадаги Алпинбий — биринчи бўғиннинг ўзаги, чунки у Алп. Достондаги бўғин ўзагини эса Алпомиш + Барчин бирлиги ташкил этади. Алпомиш нафақат алп, балки алплика муҳр деб сифатланган. Алплар кўп, алплика муҳр мақомида келувчи — битта. Қолаверса, Алпомишнинг ёнида алп аёл — Барчин бор. Алпинбий эса ёлғиз. Унинг Алпомиш бўла олмаслиги, кўп алплардан бири (тўксон қалмоқ алплари сингари) қаторида саналишига, достон бошламасининг шажара қисмидагина эсланишига, аввало, Барчиндек қўшқаноти йўқлиги ҳам сабаб.

Алпомиш ва Алпинбий — моҳиятан бир иқлимнинг одамлари, Алпомишнинг Алпинбий ёйини отиб, алп аталиши бу ҳолни исботлайди. Фақат мақомлари бўлак. Алпомишнинг “алплика муҳр” сифати бениҳоя улуг.

Алпинбийнинг ёйи қаердан келди? Достон очиқ айтмайди. Бу ўринда ҳам “сукут”ли изоҳ бор, кашф этилиши зарур бўлган сир яширин.

Саволни бу тарзда қўйиш жўн мантиқ қамровида тўғри. Айни пайтда ноўрин. Зийрак ақл жавобни достондан ўқиб билади. Чунки достон Алпинбий эмас, Алпомиш ҳақида. Достонда ўн олти уруғ кўнғиротнинг бобоси Кўнғирот куйланмайди. Кўнғиротга тегишли маълумотлар тарихда, афсона, нақлларда қайд этилса-да, унга бағишлаб достон тўқилмаган. Достонда Кўнғирот — уруғ, деб айтилган.

Алпинбий ва кўнғиротлар достондан сиртда қолмаган. Алпинбийга тегишли ёй замон мезонига кўра, узлуксиз вақтга тобе. Ёй авлодларни жамлайди. У барча

авлодларга бирдек бобомерос. Лекин ҳамма ҳам унга эга чиқиб, ўзлигини намоён эта олмайди. Масаланинг моҳияти шу нуқтада жамланган. Фақат чинакам алп мақомига эга қахрамонгина ёйга эгалик қилади. Алплардан чинакам алпнинг фарқи мана шу ўринда ойдинлашади.

Достон ана шу ЭГА тақдирини бадийий тимсолларда авлоддан авлодга ўтказилади.

Достон моҳиятига сингдирилган универсал код — тимсолларни бу кунга ҳам, Киши ва Тиши (Одам Ато ва Момо Ҳаво) даврига ҳам, келажакка ҳам бемалол татиқ этиш мумкин. Уларнинг асоси, исботи у даврларда, бу замонда, келажакда ҳам топилади. Шундай бўлмаганида, достоннинг бизга кераги йўқ эди, вақт кетказиб тинглаб, ўқиб, ўрганиб ўтиришга аризмасди.

Довонбийда йиғилиб, Алпинбийда намоён бўлган этнос қуввати Бойбўри/Бойсаридан икки кутбга ажралиб, Алпомиш ва Барчинда қайта қад ростлаб, камолга етди. Шажарадаги икки бўғиндан иборат бўғимда Бойбўри/Бойсари боғловчи — кўприк авлод вазифасини ўтайди. Уларнинг биринчи бўғин сўнги, иккинчи бўғин бошида такрор келиши бежиз эмас. Аслида бунинг хоҳиш-истагимизга дахли ҳам йўқ. Достонда айнан шундай айтилмоқда. Аввало, шажарада саналмоқда, сўнгра достонда бадийий тасвир олмақда.

Бойбўри/Бойсарининг бунёдкор бўғиндаги (еттилик) миссияси ҳам шунда намоён.

Достондаги бўғимнинг шартли чизмаси куйидагича кўриниш олади:

Достонда беш авлод номма-ном келтирилган бўлса-да, авлодлар узлуксизлиги Довонбийгача ва Ёдгордан кейинги X (номаълум) авлодга ўрин ажратишни талаб этади. Ана шунда еттилик бўғим мукамал кўринишга эга бўлади (бу хусусда қуйирокда изоҳ берилади — **Ш.Т.**).

Эзотерик адабиётларда киши тақдири ўзидан аввалги икки аждодга боғлиқ, айни чоқда унинг аъмоли ўзидан кейинги икки авлод тақдирига таъсир этади, дейилган. “Алпомиш” асосида яхлитланган бир бўғим (еттилик) ўзагидаги авлодлар саногиди бу фикр ўз бадийий тасдиғини кўрсатмоқда.

Етти авлод

Хамма ўз отининг пойгада ўзишини ис-
тайди. Ҳеч ким коса давронни қўлидан
қўйгиси келмайди.

Қочган ҳам, қувган ҳам худо, дейди.
Киши қанча тадбир қилмасин, тақдирни
Тангри белгилайди. Лекин эпос бўғин (уч-
ликлар) бўғимда (еттилик) бунёдкор ав-
лодларгина чинакам алп пайдо бўлиши
учун ўз аъмоли, интилиши, кураши билан
хизмат қилишини айтмоқда.

*Ул туғмас хотин бўлмас, турорин айт,
Мол топмас йигит бўлмас, қурорин айт, —*

дейди бахши-шоир.

Давлат қуши қўнар. Масаланинг моҳи-
яти уни ушлаб, тарбият қилишда.

Коса даврон айланиб келар. Ҳаёт маз-
муни уни тўлатиб, қувватини бунёдкор-
лик ўзанларига буришда.

“Алпомиш” — халқнинг асрий тажриба-
лардан келиб чиққан хулосалари — билимла-
ри қаймоғи. Дастонда бу фикр бадий ифо-
даланган, тимсоллар тилида баён этилган.

Хотирлаш — оқар сув.

Сув ўзан тубидаги тошни қанчалар сил-
лиқлаб сайқалласа, хотира ҳам тарихий
факт, ҳаёт тажрибаларини шундай жило-
лаб, кўнгил тубига жойлайди. Воқеаларни
жамлайди. Образлар, сюжет типлари пай-
до бўлади. Тайёр бадий қолиплар шакл-
ланиб, тимсолий талқинлар туғилади.

Замонлар ўтиб, бу силлиқ “тош”нинг
бир замонлар қирралари бўлгани буткул
эсдан чиқади. Тимсоллар ҳам кўрар кўзга
жўн-мазмунсиз туюлиши мумкин.

Нақл

“Бир воиз бир гуруҳ кишини исломга
даъват қилиб, кўп ваъз ўқийди. Аммо улар
ҳеч нарса таъсир қилмагандай серрайиб
ўтираверди. Буни кўрган воизнинг жаҳли
кўзиб: “Наҳотки, бир туянинг оёқ излари
ҳозир шу ердан ўтиб кетганига, тезаги
унинг борлигига далолат қилса-ю, шундай
мукамал, буюк бир коинот унинг Яратгив-
чиси борлигига далил бўлолмаса?!” деди.

Тимсолнинг қирралари кўп.

Кашф этувчининг қуввати уни қайта
тирилтиради.

Дастондаги тимсолларга бутун эпос-
нинг мазмун-моҳиятидан, бадий манти-
гидан, қолаверса, унга сингиб кетган халқ
дунёқараши, тасаввурлар оламидан келиб
чиқиб ёндашилса, сирларини очади. Тим-
сол калавасининг учи топилади, чигаллар
ёзилади.

“Алпомиш” достонидаги шажаранинг
бўғин, бўғимлари замиридаги мазмун ҳам
СИРга айланган. Уни ҳижжалаб, босқич-
ма-босқич қараб чиқилмаса, “калава ипи”
чувалашиб кетади.

Бойсун-Кўнгиротнинг Довонбий — Ал-
пинбий — Бойбўри/Бойсарини — Алпомиш
+ Барчин — Ёдгордан иборат беш авлод
номининг шажарада жойлашув тартибига
диққат қилинса, алпик авлодлар аро нав-
бат ўтиб келаётгани эътиборни тортади.
Шажарадаги беш авлод ичидан фақат
Алпинбий ва Алпомиш — алп.

Савол туғилади: нега?

Саволлар тугунни топади, ечишга
ундайди.

1. Нега алпик авлодлар бўғинида
кетма-кет жойлашмай, бир авлод ўтиб
келмоқда?

2. Ушбу тартиб мантиқан давом этти-
рилса, Довонбийгача ва Ёдгордан кейин
ҳам алп туриши керак, деган хулосага ке-
лиш мумкинми? Бу жўн мантиқ ҳақ бўлса,
нега дастонда акс этмаган?

3. Шажарада фақат беш авлод номи-
нинг туриши тасодифми ёки маълум бир
қонуният ҳосиласими?

“Олманинг остида олма ётади”, дейди
мақол.

Фольклорда бадий кодга айланган
ҳолатлар биринчи галда халқнинг дунё-
қарашлар, тасаввурлар оламига таяна-
ди. Халқнинг кўнглига, эътиқодига бе-
гона нимаики бор, кўпикдай юзага қалқиб,
йўқолади.

Оят: “Кўпиклар кетур, одамларга ке-
ракли нарсалар Ер юзида қолур” (*Раъд
сураси*).

“Алпомиш”даги шажара ҳам халқнинг
насл-насаб, авлодлар бўғин ва бўғимла-
ри тартиби билан доғлиқ тасаввур, эъти-
қодлар тизимидан узоққа кетган эмас.

Ўзбек, етти отани билиш шарт, дейди.
Бир замонлар “етти отани билмаган қул”
деб анланган. Бу аждодга тегишли тасав-
вурлар. Гап авлод ҳақида кетса, халқда

“киши беш авлодини кўра олади” деган тушунча мавжуд. Етти авлод саногининг эл орасида ўз атама — исмлари бор: 1 — ота, 2 — фарзанд, 3 — неvara, 4 — чевара, 5 — эvara, 6 — дувара, 7 — кабира, сўнг бегона (Кўпчилик 7-авлодни бегона санайди. Фақатгина Кўкон атрофида “кабира” дейилишидан Муҳаммадали Қўшмоқов хабар берди. Тошкент шаҳрида чевара ва эvara ўрин алмашиб келади. Хоразм ҳудудида атамаларнинг туркий вариантлари сақланганини кузатамиз: 1) ака, 2) бола, 3) оқтиқ, 4) човлик, 5) ёвлик, 6)...7) ётлик. Бу-

хоронинг баъзи туманларида Кабира (кабара) қўлланади. Айни пайтда “кабаранг — бегонанг” дейилади. Яна айтим бор: “Санга бори болангга тегади, болангга бўлмаса, набирангга, абирангга, чеварангга, деварангга, ҳеч бўлмаса, бегонангга тегади” (бу савобу гуноҳга нисбатан). Айтувчи: Дилором Ҳамроева). Ушбу санок аввалгисига “ота”, сўнггига “кабира” қўшилиб, етти бўғим ҳосил қилинмоқда. Ушбу насл-насаб тизимига “Алпомиш” да келган беш авлод исмини қўйиб чиқилса, вазиятга янада аниқлик киради (2-жадвал).

2-жадвал

Т/р	Авлодлар атамаси	“Алпомиш” шажарасидаги номлар	Изоҳ
1	ота	Х авлод	бошловчи
2	фарзанд	Довонбий	алп эмас (суст)
3	невара	Алпинбий	алп (фаол)
4	чевара	Бойбўри/Бойсари	алп эмас (суст)
5	эvara	Алпомиш+Барчин	алплик муҳри+ алп аёл (фаол)
6	дуvара	Ёдгор	алп эмас (суст)
7	кабира	Х авлод	якунловчи
8	бегона	–	янги бўғин

Ушбу жадвалда бошловчига (ота) дostonдаги Довонбийдан аввал Х (номаълум) авлод вакилини қўйиб, Довонбийни иккинчи (фарзанд) бўғин сифатида олишимизнинг асосли сабаблари бор.

Ер юзидаги ҳар бир инсон алал-оқибат Киши ва Тиши (Одам Ато ва Момо Ҳаво) шажарасига уланади. Одам насли курраи заминда яшар экан, бу тириклик занжири давом этади. Айни ҳолат Довонбийгача бошловчи, Ёдгордан сўнг давомчи борлигини англатиб туради. Қолаверса, дoston нафақат бир оила, балки бутун халқ — этнос ҳаётининг тимсоллардаги ифодаси. Бу ўринда узилиш бўлиши мумкин эмас.

Синчиклаб таҳлил этилса, шажарада акс этган ботиний мазмун биз ўйлагандан ҳам теранроқ.

Томчида уммон хоссалари мужассам бўлганидек, қисм бутун моҳиятини, яшаш тарзи қонуниятларини кўрсатади.

Жадвал тартиби, изоҳи ва бўғинларда (учлик) келган авлодлар номидаги сифатларга диққат қилинса, қуйидагилар англашилади.

Биринчи бўғин: Довонбий — ёлғиз, алп эмас, суст. Алпинбий — ёлғиз, лекин алп, фаол. Бойбўри/Бойсари — алп эмас, суст, аммо жуфт.

Биринчи бўғинда икки ёлғиз ва бир жуфтлик (1+1) — 2; икки суст ва бир фаол

(1+1) — 1); икки алп эмас ва бир алп (1+1) — 1) ҳолати бор.

Иккинчи бўгин: Бойбўри/Бойсари — алп эмас, сушт, жуфт. Алпомиш + Барчин — алп, фаол, жуфт. Ёдгор — алп эмас, сушт, ёлғиз.

Иккинчи бўгинда икки жуфтлик ва бир ёлғиз (2+2) — 1 икки сушт ва бир фаол (1+1) — 1, икки алп эмас ва бир алп (1+1) — 1 кўриниши мавжуд.

Бўгинлардаги натижа солиштириб чиқилса, улар ўртасидаги фарқ ёлғиз ва жуфтликлар орасида намоён бўлади.

Яъни, дастлабки бўгин: (1+1) — 2.

Кейинги бўгин: (2+2) — 1.

Туб асосда ҳамиша ёлғиз (бирлик) сабаб, сабабчидир.

Жуфтлик (иккилик) пировард натижа ҳисобланади.

Эпос сабаб оқибатидан ҳикоя қилади. Бойбўри/Бойсари, Алпомиш/Барчин жуфтлиги (иккилиги) — Довонбий, Алпинбийнинг (бирлиги, ёлғизлиги) ҳосиласидир. Эпоснинг жуфтлик ҳаётини бадиий акс эттириши шундан.

Бўғимлардаги авлодлар (этнос) қувватининг сушт, фаоллик нисбати куйидагича: сушт — фаол — сушт. Нега?

Сушт авлод вакили (Довонбий) фаол алпни берди (Алпинбий). Алпинбийдан эса сушт, аммо жуфтлик (иккилик) — Бойбўри/Бойсари вужудга келди. Улар бир кутбли бўлгани боис ажралди. Айни пайтда ҳар бир кутб ўзаро тортишувчи фаол алп жуфтлигини (иккилик) пайдо қилди. Ушбу тортишувчи фаол кутблар — Алпомиш ва Барчин яхлитлигидан этнос қуввати қайта бирлашди. Бу қувват этнос камолига сарфланди. Улардан кейинги авлод — Ёдгорга бориб қувват яна сушлашди.

Этноснинг эпосдаги сушт авлод вакиллари Довонбий, Бойбўри/Бойсари, Ёдгорлар ўзаро муқояса этилса, Бойбўри/Бойсари авлоди жуфтлиги афзал бўлиб чиқади. Лекин жуфтликнинг айби бир кутблигида (худди мусбат — мусбат, манфий — манфий кутблардек). Табиатда бир кутбли қувватлар ўзаро келишмайди. Бойбўри ва Бойсарининг манфаатлари, интилишлари, “бир қозонда қайнамади”. Шу сабаб этнос иккига ажралди.

Фаол авлодлар — Алпинбий ва Алпомиш + Барчин ўртасида ҳам кескин фарқ

бор. Алпинбийнинг ёлғизлиги унинг салтанати — давлатининг толеи, тақдиридаги кемтикликдан нишона. Алпинбий даврида мамлакат фуқаролари — этнос алпга муносиб эмас эди. Улар алпни қўллаб-қувватлаш даражасида фаоллаша олмади. Ёлғиз алпнинг фаоллиги сушт омма ни жонлантиролмади. Алпомиш, аксинча, Барчин, Култой, Қоражон, Бойчибарга суянди. Асосий куч — Алпомиш ва Барчин бирлигида уларнинг кутблари қовуша олганида.

Алпинбий даврида халқ моддий жиҳатдан тўқис яшаган бўлса-да, маънавий жабҳада оқсаш кучли эди. Оқибатда қадриятлар оёқ ости бўлди. Бойбўри, Бойсарига бўлиниш арафасида турган жамият мерос қолди. Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги (сиёсий укувсизлиги), ҳақоратлиши (қонунларнинг бузилиши) ана шу таназзул иситмасидан дарак эди.

Бийлар Яратгандан фарзанд тилади (чора-тадбир излаш, жамиятни янгилашга интилиш). Уларнинг сушт авлодлар орасида афзаллиги — жуфтликдаги (иккиликдаги) ана шу интилишларида, алп авлодни пайдо қилганида. Лекин суштлиги миссиясини фақат фарзандларни дунёга келтириш билан чегаралаб олганида. Аниқроғи, бу авлод мансуб этноснинг қуввати шу даражагагина етди.

Бойбўри/Бойсари авлоди Алпомиш + Барчин авлодига “жуфт” экани билан яқин. Алп эмаслиги, суштликлари билан эса қарама-қарши кутбда туради.

Алпомиш даврида моддийлик ва маънавият йўли босқичма-босқич пишиб етилди, уйғунлашди. Этнос қийинчиликларда тобланиб, охир-оқибат камолот манзилига чиқди.

Жисмоний куч нисбатан эрта ҳосил беради, моддий неъматлар ҳам (Алпомиш алпнинг жисмоний қуввати орқали амалга ошиши лозим бўлган юмуш, шартларни ортиқча тўсиқ, қийинчиликларсиз бажарди ва мақсадига эришди. Бу дostonнинг биринчи қисмида акс этган). Лекин маънавиятнинг, руҳий камолотнинг йўли оғир. Бу дostonнинг иккинчи қисмида ўта тимсолий — Алпомишнинг зиндонбанд бўлиши, Ултонтоз даври орқали тасвирланган.

Эпос яхлит олинса, бўғинлар эмас, бир бутун бўғимни қамрайди. Биз бўғимни англаш учун аввал бўғинлар тартибини қараб чиқдик. Навбат — бўғимга.

Достондаги шажарани саноқларда қайта ифодалаб қарайлик.

Шажарада саналган бўғин: Довонбий (I) — Алпинбий (II) — Бойбўри/Бойсари (III).

Эпосда фаолият кўрсатган бўғин: Бойбўри/Бойсари (I) — Алпомиш + Барчин (II) — Ёдгор (III).

Келтирилган бўғинларни яхлит бўғим тизимига соламиз: Довонбий(I) — Алпинбий(II) — Бойбўри/Бойсари (III) Алпомиш+Барчин (IV) — Ёдгор (V).

Арифметик ҳисобда бир бўғин учлиги-га иккинчи бўғин (учлик) қўшилса, олтилик натижа чиқади. Лекин бу ўринда беш авлод турибди. Сабаб нимада?

Эпосда Бойбўри ва Бойсари, юқорида қайд этиб ўтилганидай, биринчи бўғин яқунловчиси ва иккинчи бўғин бошловчиси сифатида талкин этилган.

Ўз-ўзидан икки бўғин яхлит бир бўғим тизимига тушганда, улар бир авлод вакили сифатида ўрин эгаллайди. Натижада олтилик бешлик ҳолига келади. Бу эса ҳалқнинг “беш авлод” тушунчасига айнан уйғун.

Маълум бўладики, бир бўғин — уч авлодни; авлод-аждодлар ўзаги — беш авлодни; бир бўғим насл-насаб — етти авлод тизимини ташкил этмоқда.

Бўғим ичида дастлабки бўғин суст: $(1+1) - 2$, иккинчи бўғин фаол: $(2+2) - 1$. Жуфтлик устувор — жуфт турган фаол бўғин бутун бўғимни фаоллаштириб, юқори даражага олиб чиқмоқда.

Достонда бир бўғим ҳаёти бор. Бўғин ва авлодлар ҳолати ойдин. Унда алплик, фаол ва сустлик, жуфт-тоқлик аниқ. Бу белги, сифатлар тартибида (алплик ва суст-фаоллик) бир авлод ўтиб келиши ҳам маълум. Ана шу ички қонуният (бўғимдаги суст — фаол — суст формуласи) бўғимлар тартибида ҳам амал қилиши мумкинми? Ушбу савол, алплик бир авлод оша узлуксиз давом этадими, деб қўйилган масалага ҳам аниқлик киритади.

Саволлар жавоби юқорида тадқиқ этилган учлик бўғин, беш авлод таркиби бўйсунган қонуният ичида турибди.

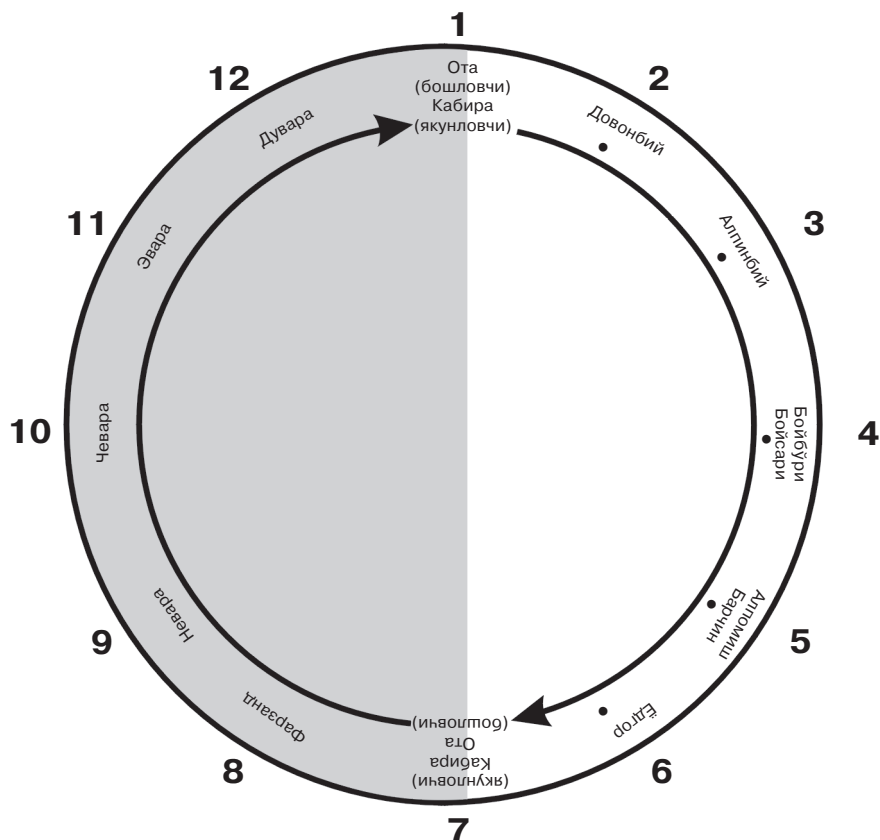
Авлод, бўғин ва бўғимлардаги алмашинув тартиби (алплик ва алп эмаслик, фаоллик ва сустлик) жамики тириклик, бутун борлиқнинг яшаш тарзи: кун-тун, ёз-қиш, иссиқ-совуқ, юракнинг уриб тин олиши, одам хромосомаларининг бир гал доминанта, бир гал пассив ҳолатда алмашинуви каби умумий қонуниятларга бўйсунди. Зеро, авлодлар алмашинуви ҳам борлиқдаги тирик жараённинг ажралмас бир қисми ва шу борлиқ қонуниятлари ўзанида воқе. Тартиб хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга келади. Фаол ва суст даврнинг ҳар бир индивид ҳаёти давомида ҳам алмашиниб туришини дoston Алпомиш тақдири мисолида аниқ кўрсатган. Барчиндан мактуб келганида, Алпомиш ҳаракатсиз ўтиради. Қултойнинг дўқ-пўписасидан чўчиб, изига қайтади. Қалдирғоч сабаб йўлга тушади. Бу давр Алпомиш ҳаётининг суст бўғини эди.

Барчин учун кураш бошланди. Алпомиш фаол ҳолатга ўтди. Алпомиш иккинчи бор Кашалга бориб, яна суст даврга кирди — зиндонга тушди. Орадан етти йил ўтиб, юртига қайтгач, қуввати яна фаол кучга айланди. Қизиги шундаки, қаҳрамон суст ҳолатдалиқ вақти унинг рақиблари фаол бўлади ва, аксинча, қаҳрамоннинг фаоллашуви улар қувватини кесади. Айни жараёни Барчин мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Умумийликнинг дастлабки бўғини (уч авлод) ва беш авлод тартиби бўғим (еттилик) тизимида ҳам ўз ҳукмини ўтказди. Бўғин ичидаги суст-фаол-сустлик қонунияти бўғим (еттилик) тизимига ҳам тегишли, яъни фаол еттиликнинг (бўғим) аввали ва сўнги суст бўғимлар занжирида туради: суст бўғим (еттилик) — фаол бўғим (еттилик) — суст бўғим (еттилик).

Алпомиш — айнан фаол бўғим вакили. Ушбу қонуниятда алпликнинг узлуксиз келмаслиги маълум бўлмоқда.

Етти авлод — бир бўғимнинг фаол ҳолати навбатдаги етти бўғим суст ҳолат билан алмашинуви — иккилик бирикувида ягона бир ҳалқани ташкил этади. Ушбу ҳаракатни шартли равишда қуйидаги доирада акс эттириш мумкин (чизмага қаралсин):

Доирада акс этган ҳолат аниқ кўрсатиб турибдики, шажарадаги бошловчи (ота) иккинчи бўғимнинг якунловчиси бўлиб келмоқда. Еттиликдаги ота ўрнига Довонбийни қўймаганимиз шу жиҳатдан ҳам ўзини оқлайди. Эпосда беш авлоднинг номма-ном саналиши ҳам ушбу қонуниятга асосланади. Достонда бошловчи (ота) ва якунловчи (кабира — бегона) тилга олинмаган бўлса-да, унда бир бўғим — еттилик шажара ҳаёти асос сифатида қаралганини мантиқан илғаш қийин эмас. Аксинча, бу кўриниш шажарага аниқ бир хусусий ҳолат эмас, универсал формула шаклини беради.

Бўғимлар тизимининг яхлит бир ҳалқаси юқорида қўйилган саволларга ҳам аниқлик киритади, бўғимлар аро авлодлар ўрни, мавқеини теранроқ англашимизга имкон яратади.

1. Ҳар бир бўғим бошловчиси айна пайтда иккинчи бўғимнинг якунловчиси

ҳисобланади. Бу ўринда ҳам бўғимни ташкил этувчи бўғин учликларда кўрилган вазият такрорланади. Жўн тушунтирилса, саноқдаги олти ($3+3=6$) беш сонга келганидек, етти + етти = ўн тўрт эмас, ўн иккига айланади.

2. Ҳалқдаги икки бўғимнинг бири суут, иккинчиси фаол.

3. Ҳар бир бўғим асосини бешлик авлод ташкил этади (яъни 2, 3, 4, 5, 6 шартли рақамдаги авлодлар). Ушбу авлодларнинг тақдири, аъмоли, қилган ишлари, орзу-интилишлари ҳар бир бўғим якунловчиси ва бошловчиси тақдирини белгилайди. Ўз навбатида бошловчи (ташувчи) тақдири келаётган бўғим тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шу билан бирга, табиатнинг туғилиш, ўсиш, улгайиш, камол топиш ва қартайиб, қайта куч йиғиш палласига ўтиши ва йиғилган қувватни бунёдкорлик йўлида сарфлаш даври қонуниятлари ҳалқани ўз ўзани-

да ҳаракатлантиради. Бу ўринда қартайган бўғим захираси навбатдаги бўғим тақдирида муҳим аҳамиятга эга. Халқимиз тарихидаги Ануштегин асос солган Хоразмшоҳлар сулоласи ва бу шажаранинг сўнги — еттинчи вакили Жалолиддин Мангуберди тақдири айна ҳолатга ёрқин мисол бўла олади. Хоразмшоҳлар сулоласи: Ануштегин (1) — Отсиз (2) — Эр Арслон (3) — Маҳмуд султон (4) — Текеш (5) — Алоуддин Муҳаммад (6) — Жалолиддин (7).

Жалолиддин қанчалик истеъдодли саркарда бўлмасин, Хоразмшоҳлар давлатини сақлаб қола олмади. Янада аниқроқ айтилса, фаол даврини яшаб ўтаётган бўғимнинг сўнги султони ҳолатига кираётган авлодлар бўғимининг бошловчиси бўлиш унинг чекига тушди. Аслида, Ануштегин сулоласи — бўғимининг гуноҳлари савобидан ортиқ келиб, Жалолиддинга Чингизхон устидан ғолиб чиқишга имкон бермади. Энг асосийси, Жалолиддин сўнги вакили бўлган сулола — бўғим сарф этган куч-қувватини қайта йиғиш учун “дам” олишга маҳкум эди. Бу вазият эса бўғимлар алмашинуви табиий равишда авлодларнинг куч йиғиши ва кучини сарфлаши (моддий, жисмоний, маънавий) ҳисобига тўғри келишини кўрсатмоқда (кучни ким қандай сарфлаши алоҳида масала).

Нақл

Бобом айтарди, аввал замонларда одамлар кўп хурсанд, қоринлари тўқ, тўкинлик бўлса, ўтириб йиғлар экан: “Эй худо, бу хурсандчилик, тўкинлик, тўқликнинг ҳафачилик, очлик, йўқчилигида хор этма”.

Табиат ва жамият даврийлигида уйғунлик бор. Этноснинг ҳам куну туни, ёзу қиши, юқорилаши, қуйи тушиши, жўшқинлиги, тин олиши бор. Этнос “тўқ”лигида “оч”лигини ёддан чиқармаслиги, қувватга энганда шукронасини унутмаслиги шарт.

Авлод, бўғин, бешлик, бўғимларнинг маънавийти, имон-этиқоди этнос тақдирида бош омил ҳисобланади.

4. Ҳар бир бўғимнинг, султони ёки фаоллигидан қатъи назар, яшаш тарзида ҳам ички, “фаол ва султони” қонунияти амал

қилади. Ҳалқадаги фаол бўғимнинг ичидаги фаоллик учинчи ва бешинчи авлод чекига тушмоқда. Бўғимнинг 2-, 4-, 6-шартли рақамли авлодлари эса султони. Ҳалқанинг султони томонида эса вазият аксинча. Мантқиқ куч йиғайётган бўғимдаги 9-, 11-авлодлар султони, 8-, 10-, 12-авлодлар фаол бўлишини талаб этади.

Ҳалқадаги 1- ва 7-авлодлар бир пайтнинг ўзида ҳам бошловчи, ҳам якунловчи вазифасини бажаради.

Аслида бошловчи ва якунловчилар бўғимдаги фаоллик ва султониликнинг “ҳамиртуруши” ҳисобланади. Лекин уларни тўлиқ фаол ёки султони деб бўлмайди, чунки дoston мезонлари билан ёндашилса, чинакам аллпик талабларига жавоб бера олмади. Ҳатто еттинчи авлод бўлган Жалолиддин каби истеъдодли саркарда ҳам салтанатни тутиб қола олмади, ўз сулоласини тузиш имконини топмади. Биринчи ва еттинчи авлод вакиллари салтанат тузилишига ва нурашига тақдирдош шахслардир. Улар фаолиятини умумий тарзда султони-фаол ва фаол-султони шаклда ифодалаш мумкин. Бу ўринда фаол бўғин бошловчиси — “султони-фаол”, султони фаол бошловчиси эса “фаол-султони” мақомига эга. Чунки улар бир пайтнинг ўзида бир бўғим якунловчиси ҳамдир. Ким қайси бўғимни якунласа, ўша сифатда фаолият бошлаб, навбатдаги бўғимга хос сифатда ҳаётини якунлайди. Жалолиддин фаол-султони эди ва унинг тақдири, ҳаёт йўли “фаол-султони” авлод учун типик мисолдир. Алпомиш бўғимини бошлаб берган “ота” эса “султони-фаол” шахс эди.

5. Бўғимда фаоллик ва султониликнинг ҳам энг аниқ намоён бўлган нуқталари бор. Бу ҳалқанинг фаол қисмида 5-авлод, султони томонида эса 11-авлод турибди.

Алпомиш — айнан фаолликнинг бешинчи авлод вакили.

6. Фаоллик ва султониликнинг белгиланган хусусиятлари бир пайтнинг ўзида барча босқичдаги авлод, бўғин, бўғимга бирдек хосдир. “Алпомиш”даги Бойбўри ва Бойсари образлари ҳалқа, бўғим, бўғин ва авлодлардаги султониликнинг, Алпомиш ва Барчин образлари эса улардаги фаолликнинг бадиий тимсолидир. Шу билан бирга, Бойсун-Кўнғирот этноси ва қалмоқ этносининг султони ва фаоллик даврларида ҳам айна тимсолий ифода акс этган.

Далил

“Дарахтлар қишда япроқ ёзиб, мева бермаса, уларни меҳнат қилмаяпти, дема. Улар ҳамма вақт ишлайдилар. Бироқ қиш йиғиш, ёз эса сарфлаш пайтидир. Ҳамма харжланганни кўради, тўпланганни эмас. Чунончи, бир одам зиёфат бериб, сарф-харажат қилса, қолганлар буни кўради. Лекин шу зиёфат учун оз-оздан йиққанини ҳеч ким пайқамаган. Асос бўлган нарса тўплангандир (кирим). Сарфланган (чиқим) тўплангандан майдонга келади...” (Мавлоно Жалолiddин Румий. *Ичиндаги ичиндадир*).

Этноснинг фаоллашуви ҳам — чиқим, сустлик даври эса — кирим. Бу ўринда “яхши, ёмон” деган ҳукмларга ўрин йўқ.

Тун — зулумот, зулмат ҳудуди эмас. Тун — тин олиш, куч йиғиш имконияти. Енгилиш, таназзул, бу — фожиа эмас, чунки у қайта қувватга киришга шароит яратади. Ҳар иккисида ҳам сабоқ бор. Эпос — этноснинг ана шундай сабоғи.

Алпомиш ва Барчин этнос қувватини сарфлади. Шу сабаб Ёдгор алп эмас — султ авлод.

Ёдгор фақат ёдгор бўлиб қолса, этнос қайта қувват йиға олмай, йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин.

Эпоснинг вазифаси, эпоснинг мақсади ҳам ана шу шонли тарихни — хотирани, эл ёдини авлодларга эслатиш, уларни хушёр тортиришдир.

Эпос ижодкори — султ авлод. Фаол авлод фаолият кўрсатади. Султ авлод уни хотирлаб, янги бўғин, бўғимлар кўнглида қайта уйғотади.

Ёдгорлар ёдгорлик қўйишади.

Еттилик бўғимлар ҳалқасида бир сустлик, бир фаоллик узлуксиз давом этади, деб ҳукм чиқариш хато. Бу тарзда ўйлайдиган бўлсак, ҳаётни оддий арифметик амаллар қолипига солиб қўямиз. Кейинги босқичларда эпос бизга берган “суст-фаол-суст” формуласи янада мураккаб кўринишлар олади. Ҳар бир этнос пешо-

насиға берилган Амир Темур, Искандар, Чингизхон каби тарихий шахсларнинг бир неча юз йилликлар ўтиб, тарих саҳнасиға чиқиши фикримиз далилидир. Алпомиш эса ана шундай буюк саркардаларнинг тимсолий образи, бадиий талқинидир.

Бошлама сабоғи

“Алпомиш” достони бошламаси ва ундаги шажараға сингдирилган тимсоллар талқини халқнинг кўнгли туби — жузьий ақл қобигини ёриб, куллий ақлга бўйлашишини англамоқда. Табиат, жамият, инсон руҳияти иқлимларига бирдек амал қилувчи азал-абад, коинот миқёсидаги қонуниятлар мағзини чақиб, уни ўта содда, қўйма шаклда умуминсониятга хос тафаккур призмасидан ўтказиб, универсал тимсолларда ифодалаб беради.

Бошламадаги ўн тўрт мотивни бир-бир санаб, уларнинг қаршисиға эзотерик белги-тимсолларни қўйиб чиқишимиздан кўзланган бир мақсад ҳам эпос асосидаги билимнинг умуминсоний космик билимларга чамбарчас боғлиқ эканини таъкидлаш, уларни эпос мукамал, бадиий сўзда ифодалаб, авлоддан-авлодга етказиб бераётганини кўрсатишдан иборатдир.

Достон куйланган, тингланган, эндиликда ўқилмоқда, талқин этилмоқда. Эҳтимол, барча куйловчи, тингловчи, ўқувчи бу тимсоллар маъно-мазмунини бирдек идрок этиб, англаб етмас. Лекин уларнинг барчаси бу билимлар кўнглиға бегона эмаслигини аниқ сезади.

Авлодлар шажарасидаги бўғин, бўғим, халқларнинг спирал ҳаракатидаги фаоллик, сустлик, даврийлик ва унинг айланиш қонунияти аслида ҳар бир киши, оиладан бошлаб авлод, уруғ, қабила, қавм, миллат ва этносға қадар бирдек амал қилади.

Этнос йиғинади, даврлар ўтади, алпомишлар туғилади.

Оққан дарё оқмасдан қолмайди.

Эпос бошламаси шундай сабоқ беради.

ЖАВОНДАГИ ЖАВОХИР

SHARQQA YUZLANISH

Jabbor ESHONQUL mutolaa qiladi

ХОМЕР ВА “АЛПОМИШ”

Альберт Л о р д. Сказитель.
Москва, “Восточная литература”, 1994.

“Бу китоб Ҳомер ва ...кенг маънода барча бахшилар ҳақида”, деб ёзади Альберт Лорд асар сўзбошисида.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб оғзаки ижодга бўлган ҳавас сўниб бораётган бир паллада, бунинг устига, дунёни ўз бухронига тортишга шайланаётган глобаллашув жараёнининг ўчоғи бўлган Америкада тилшунос олимнинг бундай хулосага келиши анчайин таажубланарли ҳол эди.

Китобнинг номидан кўриниб турибдики, у Фарб маданиятига деярли “бегона”. Шунинг учун ҳам Лорднинг бу фикрларини фарб-ликлар, биринчи навбатда америкаликлар ҳазм қилиши осон кечмади. Турли-туман тақризлару танқидларда олимни аямай “савалашди”. Бироқ, орадан унча кўп вақт ўтмай Альберт Лорднинг қарашлари айни ҳақиқат экани маълум бўлди.

“Илиада” ва “Одиссея” дostonларининг халқ оғзаки ижоди намунаси экани ҳақидаги фикр аслида Лорднинг устози Милмэн Пэррига тегишли эди. У ўтган асрнинг эллигинчи йилларида шундай тахминни ўртага ташлаган, бироқ асос топа олмагани учун эътиборсиз қолиб кетганди.

Альберт Лорд эса кўп йиллар ана шу тахмин устида бош қотирди. Югославияга қилган бир сафари чоғида маҳаллий бахшиларга дуч келгач, жумбоқлари “калит”ини топди. Олий маълумотга эга бўлмаган, мусиқий таълимдан беҳабар бир кишининг минглаб сатрларни ёд билиши, дўмбира жўрлигида уни юксак мақомларда қуйлаши ростдан-да ҳайратланарли эди. Боз устига, бахши бир дostonни яна такрор ижро этганда олдингисига айнан ўхшамасди. Матндаги ана шу ўзгарувчанлик Лорднинг эътиборини тортади.

Шу тахлит у Югославияга қайта сафар қилиб, бошқа бахшилардан ҳам дostonлар ёзиб олади, эпик ижодга қизиқиб қолади. Шу қизиқиши оқибати ўлароқ, “Бахши” деган китобга асос бўладиган материал йиғади.

Олим сафардан қайтгач, магнит тасмасига ёзиб олган бахшилар ижросини ҳамкасбларига эшиттиради. Улар аллақандай “маданиятсиз”, “қолоқ” ижрочи билан юнон, умуман, Европа адабиёти асосчиси бўлган Ҳомер ўртасида қандай ўхшашлик борлигини тушунолмади.

Ўхшашлик эса матнда, яъни асарнинг юзага келишига сабаб бўлган омилларда эди. Альберт Лорд фикрича, Ҳомер дostonлари ёзма адабиёт эмас, оғзаки ижод қонуниятлари асосида юзага келган. Шунинг учун у китобининг биринчи бўлимига “Назария” деб ном берди. Ушбу бўлимда оғзаки ижодга хос бўлган хусусиятлар, унинг ёзма адабиётдан фарқли жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Маълумки, ёзма ва оғзаки адабиётнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Оғзаки эпик ижод қонунияти унинг эпик формулага асосланганидир. Бу ижоднинг оғзакилигини, анъанавийлигини таъминлайди. Эпик формула эпоснинг суяги, қурилмасидир. Бахши ўз “иморат”-ини яратиш, яъни дoston куйлаш учун, ана шу тайёр қолипларга асосланади. Бироқ бу дегани у нимани ёдлаган бўлса, шуни тайёр ҳолида ижро этади, дегани эмас. Аксинча, бахши эпик формулага суянган ҳолда, унга ўзига хос ижодий ёндашади.

“Эпик ижод ижро учун яратилмайди, балки айнан ижро этилаётган пайтда яратилади, — дейди Лорд. —...Формула ижодкорнинг ижро пайтидаги ҳолати билан боғлиқ. Эпик формула фақат эпик ижрода мавжуд ва фақат ижродагина унинг туб моҳиятига етиш мумкин” (45–бет).

Анъанага содиқлик, вариантлик ва мусиқа уйғунлиги эпик ижодга хос хусусиятдир. Анъанага содиқлик бизга тушунарли, оғзаки ижод, яъни устоз-шогирдлик қоидаларига риоя этиш. Ҳар қандай ижро устозлардан оғзаки ўзлаштирилади, оғзаки ижро этилади ва шу тахлитда мерос қолдирилади. Шунинг учун бахшидан, биринчи навбатда, саводхонлик эмас, туғма қобилият, истеъдод талаб этилади. Ўн минглаб сатрларни ёддан билган бахшига эпик хотираси, қуввайи ҳофизасига қараб баҳо берилади.

Вариантлик оғзаки ижодда кенг маънога эгадир. Ёзма адабиётда ҳам бирор асарнинг иккинчи бир варианты, нусхаси бўлиши мумкин. Бироқ халқ оғзаки ижодида у бутунлай бошқача маъно касб этади. Бир дostonнинг юзлаб вариантлари бўлиши табиий ҳол.

Лордни ҳайратга солган жиҳат ҳам мана шу эпик формула, вариантлик, эпик билим ва хотира эди. Эпик ижод сирини кашф қилган олим Ҳомер асарлари таҳлиliga киришадди. Китобнинг иккинчи бўлими “Назариянинг амалиётга татбиқ этилиши” деб номланиб, “Илиада”, “Одиссея” дostonлари тадқиқ этилади ва “Ҳомер ёзма адабиёт вакили эмас, балки эпик анъаналар давомчиси, бахшидир” деган қатъий хулосага келинади.

Дарҳақиқат, Ҳомер дostonларидаги эпик формула, эпик қолип, оҳанг, мусиқийлик Лорд қарашларини тасдиқлайди.

Юнон ва европалик халқларнинг мифологик тасавурларини тадқиқ этиш орқали у “Илиада” ва “Одиссея” дostonи юнонларга Шарқдан бориб қолганини дадиллик билан таъкидлайди. Унинг назарида, ўз даврида юнонларнинг Шарққа юзланиши табиий эди. Зеро, ўша даврларда Шарқ жаҳон маданиятининг маркази эди” (176–177 бетлар).

Бизнинг “Алпомиш” қаҳрамонлик эпосимиз билан “Одиссея” дostonи ўртасида ўхшашлик мавжудлигини кўпгина олимлар тасдиқлайди. Улардан баъзилари буни юнонларнинг бизга таъсири деса, бошқалари шунчаки тасодиф эканини айтади. Альберт Лорд китоби эса бунинг аксини уқтиради.

Ҳомер аслида ким? У, бизга шу вақтгача уқтириб келинганидек, шоир бўлганми ёхуд бахши? Нима учун бизда юксак қуввайи ҳофизага эга бўлган бахшиларни шоир деб аташадди? Бу саволларга жавобни Альберт Лорд китобидан топиш мумкин. Бу китоб бизни такрор ва такрор ўйлашга, фикрлашга мажбур қилади. Кўнглингизнинг туб-тубида яна бир савол буй чўзади: Лорд эпик анъана сўниб бораётган Европадаги бир мамлакатга бориб, шунча кашфиёт қилибди, эпик анъана ватани бўлган бизнинг юртларга келганда-чи?

ШОПЕНХАУЭР ЎГИТЛАРИ

Артур Шопенгауэр. Мир как воля и представление. Минск, “Попурри”, 1998.

Унинг номи Европа файласуфлари орасида алоҳида мавқега эга. Кўпчилик файласуфлар унинг замонидан оптимист бўлган бир пайтда, у моҳиятни пессимизмдан топган; фалсафий трактатлари худди Ҳегель ёхуд Кантнингга ўхшаб ашаддий илмий эмас, бироқ илмийликдан узоқлашиб ҳам кетмаган. Бошқа олимлар асарларида кўпроқ ўзидан олдин ўтган ҳамкасблари қарашларига суянган бўлса, у адабиёт ва санъат асарларига суянган, ўз асарлари билан санъаткорлар орасида ҳам, файласуфлар орасида ҳам бирдек шуҳрат топган донишманд эди.

Даставвал у Тик, Новалис ва Гофман таъсирида бўлади. Кейинчалик эса Фридрих Шлегель туфайли унда ҳинд, умуман, Шарқ фалсафасига ҳавас уйғонади ва бу унинг қарашларини тубдан ўзгартириб юборади.

Ҳўш, нега ўз даври ўқувчилари Шопенхауэрни қабул қила олмади, деган савол туғилади. Биринчидан, бу файласуф яшаган давр руҳияти билан боғлиқ. Негаки, ўша давр руҳияти Шопенхауэр дунёқарашини ўзига сингдиrolмади, янаям тўғрироғи, ҳали бунинг вақти етмаган эди: бу француз инқилобидан кейин Европада бошланган, 1848-49 йилларга келиб барча мамлакатларни қамраб олган ижтимоий тартибсизликлар, Кант ва Ҳегель қарашлари ҳукмронлик қилаётган бир давр эди. Иккинчи томондан, унинг асарлари ўзидан олдинги файласуфлар қарашларидан буткул фарқ қиладиган жиҳатларга эга эди. Дейлик, Ҳегелда олий руҳга ишонч ус-тунлик қилган бўлса, Шопенхауэрда эса, аксинча, романтика ва мистикага мойиллик мавжуд эди. У кўп ҳолларда Кантни инкор қилса-да, аслида Кантдан “ўсиб чиққан” эди.

Ирода, ахлоқ ва эркинлик Шопенхауэр фалсафасининг моҳиятини ташкил этади. Инсон иродали бўлиши учун ахлоқли, ахлоқли бўлиши учун эса эркин бўлмоғи лозим. Билишнинг субъекти бўлган шахсга олам моҳиятини англаш учун қудрат ато этилган, бу эркинлик деб аталган қудратдир. Олам моҳияти ҳар бир инсонга ўз ҳиссиётлари каби тушунарли бўлиши шарт, деб ҳисоблайди у.

Шопенхауэр тизими Кантнинг ўзгартирилган ва ривожлантирилган тизимидир. У “Кант фалсафасининг танқиди” асарида ўзининг Кант қарашлари билан ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ёритиб беради. Фихте ва Ҳегелдан фарқли ўлароқ, Шопенхауэр Кантга бошқача ёндашади. Ҳегель ва Фихте Кантнинг “нарсга ўзидадир” деган қарашини танқид қилган бўлса, Шопенхауэр унга ирода тушунчасини кўшиб ривожлантиради. У “Фақат мен мавжудман, зеро, олам менинг тасаввуримдир. Тасаввуримда нимаики жонланса, у менинг иродам туфайлидир”, дейди.

Олам моҳияти инсон ботинидадир. Шунинг учун оламни буткул англаш мушкул. Зеро, инсон ботини қанчалик ўрганилмасин, у барибир жумбоқлигича қолаверади. Шунинг учун оламни англаш инсонни англашдан бошланади. Инсон анланмас экан, олам ҳақидаги тасаввурлар мукамал бўлолмайди. Шопенхауэр фалсафа қонуниятларини кўпроқ инсон тафаккури ва ҳиссиётларига боғлаб ўрганиш зарурлигини таъкидлайди.

Шопенхауэр фалсафасининг моҳияти унинг Шарққа юз буриши, ҳар қандай фалсафанинг илдизи Шарқда деб билишидир. У буддизмга чексиз меҳр кўяди ва Шарқни донишмандлик бешиги, ўз фалсафаси асоси деб ҳисоблайди.

Тараққиётнинг ҳам, таназзулнинг ҳам ўз қонуниятлари мавжуд. Улар табиат, инсон иродаси ва руҳияти билан уйғунликда кечади. Инсон иродаси кучли ва синов-изтиробларда тобланган бўлса, у ўзи ва борлиқ ўртасидаги уйғунликни осонгина топа олади. Кичик олам — инсон, асли катта оламнинг бир бўлаги эканини ҳис этади, машаққатларни енгиб, олий мақсад — катта олам сари интилади.

Артур Шопенхауэр фалсафий қарашлари Рихард Вагнер, Эдуард Гардман каби Европа файласуфларининг ижодига таъсир кўрсатди. Айниқса, Фридрих Нитше Артур Шопенхауэрга юксак баҳо бериб, “Шопенхауэр ўғитлари” деган очерк ёзди. Нафақат файласуфлар, балки ёзувчи ва санъаткорлар ҳам асарларида Шопенхауэрга суяна бошлайди. Унинг фалсафий рисолалари ватанидагина эмас, Шарку Фарбада бирдек доврўқ қозонади.

Биз янги асрга, янги минг йилликка қадам қўйдик. Инсоният тарихида яна бир янги саҳифа очилди. Бу саҳифага нималар ёзилиши, авлодларга нималар мерос қолиши ҳаммамизга, инсониятнинг “Шарқ” ва “Фарб” деган тушунчаларга бундан кейин қандай муносабатда бўлишига боғлиқ. Зеро, инсоният тарихи яхлит тарихдан иборат. Уни бўлақларга бўлиб ўрганиб бўлмайди. Маданият ва санъат ҳам инсонни тоифаларга ажратмайди. Ўзгалар маданияти, дини ва қарашларини эъозлай олган кишигина ўз аъналарининг ҳам қадрига етади. Артур Шопенхауэр асарлари бизга ана шундай сабоқ беради.

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН ГАСПИРАЛИ

Исмоил Г а с п и р а л и. Танланган асарлар. I, II, III жилдлар. Истанбул, “Ўтекен”, 2003 — 2008.

Исмоил Гаспиралининг номи бугун кўпчиликка яхши маълум. Устоз Бегали Қосимов таъкидлаганидек, “бундан юз йиллар муқаддам у туркий халқлар орасида энг машҳур ном бўлган”. Уни “Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургдан Бомбейгача” жуда яхши билганлар ва ҳурмат қилганлар.

Исмоил Гаспиралига оид кўп изланишлар мавжуд. Бу изланишларда у, аввало, жадидларнинг устози, туркий халқлар маданий ҳаётида улкан инқилоб қилган буюк маърифатпарвар инсон сифатида тилга олинади. Ҳақиқатан ҳам Гаспиралининг Шарқ халқлари тарихида тутган ўрни бекиёс, унинг ноширлик, маърифатпарварлик фаолияти эса жуда серқиррадир.

Исмоил Гаспиралининг уч жилдлик танланган асарлари чоп этилиши бу фикрларни яна бир қарра исботлайди. Китобнинг биринчи жилдига адибнинг роман ва ҳикоялари, иккинчи жилдига публицистик асарлари, учинчи жилдига адабий-танқидий мақолалари ва саёхатномалари жамланган.

Гаспирали номи қанчалик машҳур бўлмасин, унинг тил ва адабиёт борасидаги изланишлари, айниқса, ёзувчилик фаолияти ҳали етарли даражада ўрганилмаган. Ваҳоланки, у роман, қисса ва ҳикоялар, адабиётшуносликка оид кўплаб мақолалар муаллифи ҳамдир.

“Дорул-роҳат мусулмонлари”, — деб ёзади Бегали Қосимов “Миллий уйғониш” китобида, — Русиядаги туркий халқлар адабиётининг янги даврдаги йирик намунаси эди. Шу сабаб унинг таъсири Волгабўйи ва Туркистон халқлари янги адабиётининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Бу гап ўзбек адабиётига ҳам тегишлидир” (201-бет).

Адибнинг “Фарангистон мактублари”, “Дорул-роҳат мусулмонлари”, “Судан мактублари”, “Хотинлар ўлкаси”, “А.М.Франсавий тасодиф: Гулбобо зиёрати”, “Арслон қиз”, “Кунтуғмуш”, “Аҳмадбей Тошкентли”, “Иван ва Сулаймон”, “Балойи Исломи” ва бошқа асарлари турли жанрларда ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси, асосан, маърифий характерда экани билан ажралиб туради. Зеро, бу барча жадид адабиёти вакиллари ижодига хос бўлган бош хусусиятдир.

Исмоил Гаспиралининг кўпгина насрий асарларида юмористик рух, фантастика бўртиб туради. Бу, бир томондан, Гаспирали яхши билган француз ва рус адабиётининг таъсири бўлса, бошқа томондан, давр талаби, миллий насрга “янгича қараш”ни олиб кириш истаги меваси

хамдир. У ҳеч бир ҳикоясида замонасозлик қилиб ўтирмайди. Ўзи кўрган, билган воқеаларни чиройли, “Кунтуғмуш” романида ёзганидек, “содда, ўқувчининг гашини келтирмайдиган” бир услубда ҳикоя қилади.

Гаспиралининг насрий асарлари номланиши ҳам бизни кўп нарсалардан воқиф этади. Улар, асосан, мактуб характерида. Бунга сабаб ёзувчи мазкур асарларнинг аксарият қисмини сафарда юрган чоғида ёзган ва улар пешма-пеш “Таржумон” газетасида ҳамда айрим қисмлари китоб ҳолида чоп этилиб борган. “Танланган асарлар”-ни бизга тақдим этувчилар буни назардан қочирмаган. Ҳар бир асарнинг газета ва китоб вариантларини қиёслаб, мукамалроғини тақдим этишга ҳаракат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Исмоил Гаспиралининг публицистик, насрий ва адабий-танқидий асарлари бир-бирини тўлдирувчи яхлит, улкан бир меросдир. Бу мерос биз билган Исмоил Гаспиралининг номаълум жиҳатларини кашф этишимизга ёрдам беради.

МАКОНДО ИЗТИРОБЛАРИ

Габриэль Гарсиа Маркес. Сто лет одиночества. Москва, “Прогресс”, 1979.

Маълумки, жаҳон адабиётида умуминсоният бахти оила бахтидан иборат экани ёхуд, аксинча, оила бахтсизлиги жамиятнинг, умуминсониятнинг бахтсизлигидан далолат бериши, умуман, оиладаги турмуш, маънавият ва кураш ҳақидаги асарлар — “хонадон роман”лари кўплаб ёзилган.

Маркес романида ҳам танҳоликка — заволга юз тутган бир оиланинг тақдирини орқали инсоният тарихининг сўнги юз йиллигига ҳос фожиалар очиб ташланади. Асарда бутун оилани инқирозга маҳкум этган танҳолик — маънан қашшоқ бўлиб қолган цивилизация одамнинг пешонасига лаънат тамғаси бўлиб босилган машъум қисматдир. Танҳолик бу — фақат одамнинг атрофдаги оламдан узилиб қолиши эмас, бу — унинг ўз-ўзига бегоналашувидир. Азалий анъана ва удумларнинг, ота ва бола, қариндош-уруғ, оға-инилик муносабатларининг ҳамда илоҳий ақидаларнинг емирилиши оқибатида пайдо бўлган оммавий танҳолик, оммавий лоқайдликдир.

Буэндиаларнинг олти авлоди ҳақида ҳикоя қилинган бу асар ҳайрат, меҳру шафқат, эзгулик, илтифот туйғусидан маҳрум бўлган, адоват, ғазаб ва жоҳиллик билан кишанланган оламнинг ва худбинлашган одамзоднинг юз йиллик қисмати ҳақидадир. Шунинг учун ҳам Маркес ўз романини “Турмуш поэмаси” деб атайди.

Аввалига Макондо аҳли бир оиланинг фарзандларидек меҳнат ортидан кун кўриб яшайди. Бу моддий манфаатдорликка бўлиб қолмай, маънавий таянч ҳам эди. Шунинг учун улар ўлим, ўғрилик ва ёлғизлик нималигини билмайди.

Бу ерга ҳар хил одамлар келиб ўрнаша бошлайди, оқибатда аста-секин Макондо қиёфаси ўзгара боради ва маънавиятга ҳам дарз кетади.

Фуқаролар уруши, банан компаниясининг тажовузи, кўп йиллик ёмғир, даҳшатли қурғоқчилик — ҳаммаси Макондони фалокат комига гирифтор этади.

Макондога сўнги зарбани табиат беради. Лотин Америкаси адабиётида “яшил дўзах” мавзуи бир неча бор ишланган бўлса-да, бироқ Маркес асарида бу офат фазовий кўламни эгаллайди — вақтдан, хотирадан ва бир-биридан айро одамлар ёмғир тўфони остида қолади.

Асардаги Буэндиалар авлодининг тарихи Мелькиадеснинг Макондога келиши билан бошланади. Тадқиқотчилар бу образни ҳозирги замон адабиётининг энг мукамал образи деб баҳолайди, уни Инжилдаги Мельхисдеканинг (исмлари ўхшаш) прототиби сифатида талқин қилади. Бизнингча ҳам шундай: Мелькиадес инсонни йўқликка етаклаётган цивилизация тимсолидир. Чунки роман фожиаларининг калити Мелькиадесда. Асар сўнгида у қайта тирилиб келиб, Буэндиалар авлодининг тарихи ҳикоя қилинган қўлёзмани, яъни “Ёлғизликнинг юз йили” романини кичик Буэндиага топширади.

Мелькиадес кириб келиши билан макондоликлар ялқовлик, хаёлпарастлик, уйқу-сизлик, хотирасизлик касалига йўлиқади, худого бўлган ишонч-эътиқоди аста-секин сўна бошлайди, маънавий инқирозга юз тутлади...

Инсон ўз маънавиятида ва атрофида рўй бераётган фожиалар учун жавобгар, чунки уларнинг илдизи ахлоқидадир. Инсон ахлоқан бузуқ бўлса, у илоҳдан ҳам, ўзидан ҳам бегоналашади, маънан тубанлашади, бу эса мудҳиш кўргуликлар олиб келади. Г.Г.Маркес ҳам диққат-эътиборини улкан фожиалар қаршисида турган инсон ахлоқи-га қаратади.

“Ёлғизликнинг юз йили” романининг дастлабки бобларида атрофдаги муҳит разолатга юз тутса-да, оилада ҳали ахлоқнинг мавжудлиги, ишонч, эътиқоднинг собитлиги туфайли ҳам муқаррар бўлган фалокат куюни доримай туради; меҳр ва мурувват, ишонч, эътиқод устунлари қулаб тушгач ҳалокат уларни домига тартади.

Мамлакатни ларзага солган фуқаролар уруши ҳамда маънавий тубанликлар Аурелиано Буэндианинг кўксидаги инсоний туйғуларни йўқотади, оиласи, юрти, қолаверса, Ремидиос хотираси билан боғлаб турган барча ипларни узади. Энди у энг яқин кишиларининг қонини тўкишдан ҳам тоймайдиган шафқатсиз диктаторга айланади. Аурелиано Буэндиа жаҳон адабиётидаги Йозеф К. ва Сизиф билан бир қатордаги, яъни адашган, ҳаётнинг маънисизлиги, инсон умри беъмани саробдан иборатлигини кўрсатувчи образдир.

“Аурелиано таажжуб ёки кўрқувдан эмас, айни шу лаҳзада Мелькиадес қўлзма-лари сирига калит топганидан қотиб қолди. Қўлзмалар эпиграфи яққол кўз олди-га келди: “Авлодининг биринчи вакилини дарахтга боғлаб қўйишади, сўнггисини эса чумолилар еб битиради”. Шундан сўнг эса “...бўрон бу ғариб шаҳарни Ер юзидан супуриб ташлайди, номини одамлар хотирасидан ўчиради, баён этилмиш воқеалар эса бошқа такрорланмайди, танҳоликнинг юз йилига маҳқум этилган одамлар авлоди Ер юзида қайтиб пайдо бўлмайди” .

Бугунги Лотин Америка адабиётида мифологик асарларнинг юзага келишида Шарқ мифологик мактабларининг таъсири бевосита сезилади. Бу асарларни ўқир эканмиз, “Европа адабиётида кезиб юрган Шарқ руҳи” дунё адабиётига кўчганининг гувоҳи бўламиз.

“Орадан кўп йиллар ўтгач, қатлга ҳукм этилган Аурелиано Буэндиа девор остида туриб, ўзини отишларини кутаркан, отаси ғаройиб муз бўлагини кўрсатгани олиб борган ўша олис оқшомни эслайди”. Роман мана шу сатрлар билан бошланади. Шу сатрларданок унда шарқона руҳ устуворлигини англаб оламиз. Чунончи, Шарқ эртакларида бош қахрамон ҳаёти хавф остида экани айтилиб, кетма-кет келтирилган ҳикоятларда ана шу ҳолат сири очилса, Маркес асарларида ҳам қахрамонлар даҳшатли ўлим арафасида турган ҳолатда (“Ёлғизликнинг юз йили”да Аурелиано Буэндиа отилиш, “Ошқора қотиллик қиссаси”да Сантьяго Насор ўлим арафасида) тасвирланиб, воқеалар занжири якунида бу ҳалокат сири очилади.

Маркес инсонни фожиа ва фалокатлар ичида олиб тасвирлар экан, барибир одамзоднинг ўзини ўзи англаши, бирлашишини истайди; шундагина инсоннинг голиб ҳамда ҳақиқий инсон бўлиб қолишига ишонади. Унинг асарларини ўқиётиб, Достоевский ай-тгандек, “дунёда ҳамма — ҳамма учун жавобгар” эканини юрак-юрақдан ҳис этамиз.

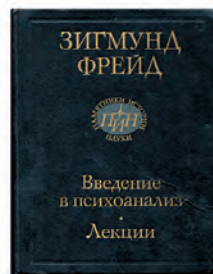
РУҲИЯТ ТАЛҚИНЛАРИ

Зигмунд Фрейд. Введение в психоанализ. Лекции. Москва, “Наука”, 1991.

“Руҳий таҳлилга кириш. Маърузалар” китоби Зигмунд Фрейднинг асосий тадқиқотларидан бири ҳисобланади. Тушлар таҳлиliga ба-ғишланган мазкур китоб унга шуҳрат олиб келди.

“Туш, — деб ёзади Фрейд, — инсон руҳиятига олиб борувчи энг ойдin йўлдир”.

Зигмунд Фрейд фикрича, тушда кишининг уйғоқ пайтидаги онг ости кечинмалари юзага қалқиб чиқади. Уйғоқ пайти инсон кўпроқ

онгга, ақлга бўйсунди. Унинг хатти-ҳаракатлари чегараланган, маълум бир йўналишга солинган бўлади. Тушда эса инсон эркин.

Дарҳақиқат, уйқу ҳолатида уйғоқ пайтимиз юзага чиқишига ақлий истакларимиз йўл қўймаган кечинмаларга гувоҳ бўламиз, у билан бирга яшаймиз ва буни туш деб атаймиз. Туш асли инсон руҳий дунёсининг ажралмас, мураккаб ва муҳим қисмидир. Фрейд тушни таҳлил қилар экан, тушга эътиборсизлик XX аср одамларини руҳан майиб қилиб қўйди, деган хулосани ўртага ташлайди. Тушга — ички истак ва кечинмаларга эътиборсизлик натижасида одамзод энг катта фожиага дуч келди — ўз қалбини унутиб қўйди.

Фрейд XX асрга хос ёвузлик, қуллик, мутелик, ахлоқий бузилишлар, маънавий юзсизликлар, эътиқодсизлик ва сусткашлик инсоннинг ички истак, кечинмаларига эътиборсизлиги ёхуд бу кечинмаларнинг зўрлик билан жиловлаб қўйилишида, деб тушунтиради. Фрейднинг бу назарияси Ғарбдаги фан оламини туш ҳақидаги қадим тасаввурларга жалб этди ва тушни, инсон руҳиятини, инсон кечинмалари акс этган бадиий ижодни тадқиқ этувчи руҳий таҳлил методи юзага келди. Фрейд, Юнг ва бошқа руҳшунослар тушни таҳлил қилиб, ундаги рамзлар мифлардаги рамзлар билан вазифасига кўра ўхшаш эканини кашф этди ҳамда тушни шарҳлаш мифларни шарҳлашни осонлаштиради, деган қарашни ўртага ташлади.

Умуман, уйқу ва уйғоқ ҳолатлар инсон фаолиятининг икки қарама-қарши қутбидир. Бирида воқелик ва мантиқ, иккинчисида эркинлик ва “Мен” ҳукмрон. Уйғоқ одам фаолиятини мавжуд шароитнинг мантиғига мослайди: у шу даврга мос кийим кияди, уй қуради, ташвиш чекади ва унинг мантиғидан келиб чиқиб фикр юритади, муносабат ва муомала қилади, яъни макон ва замон чегарасида яшашга, улар номидан гапиришга, фаолият юритишга, яшаш учун курашга, ундан ўзини ҳимоя қилишга мажбур. У ухлаётганда макон ва замондан мутлақо халос бўлади, ички дунёси — “Мен”и ихтиёрига ўтади. Макон ва замон уни ушлаб қололмайди. “Мен” шунчалик кенги, ўзида барча маконларни, барча замонларни мужассам этади. Бу ерда уйғоқ пайтдаги яшаш учун кураш мантиғи “ўлади”. Киши уйғоқлигида онгини жиловлаб турган бу мантиқ уйқуда мутлақо аҳамиятсиз бўлиб қолади. У макон ва замон ахлоқидан, тартиб қоидадан, қонунларидан, яшаш тарзидан, таъкиб ва тақиқ хавфидан буткул халос бўлади. Унинг замон тартиб-қоидасидан таранг бўлган ақлий зўриқишлари барҳам топади ва ақл “дам” олади. Ана шу пайтда фақат “Мен”га — ички дунёга хос истак-кечинмалар бош кўтаради. Уйғоқ одам ўзини ўраб турган воқеликнинг ижрочиси, уйқу эса ички ҳиссиётлар — руҳий дунё билан юзма-юз келишдир. Уйғоқ пайти ақлий истаклар, ақлий муносабатлар пардалаб қўйган кечинмалар уйқу пайти ўзини кўрсатади. Олимнинг фикрича, онг ости ҳислари онгли ҳисларга нисбатан сезувчан, ҳаракатчан, ўта аниқ кечинмалардир. Башорат тушлар ана шу ўта сезувчан кечинмалар ҳосиласи бўлиб, буни одам бирдан англаб олиши қийин, ақл бу сезувчан ҳисларни қабул қилолмайди. Бунга мантиқ халал беради. Уйқу пайти эса бу кечинмалар туш сифатида келажакни ўзида намоён қилади.

Тадқиқотлар шундан далолат берадики, ибтидоий даврлардан то XXI асргача кишиларнинг тушга бўлган муносабатида унчалик фарқ сезилмайди. Улар кўраётган тушдаги рамзларда ҳам яқинлик мавжуд.

Зигмунд Фрейд руҳий хасталарнинг беморлигига туш ҳам сабаб бўлганини ва уларни кўрган тушларини ҳикоя қилиб бериш орқали даволаганини ёзади.

Халқимиз орасида ҳам туш ҳаммага айтилавермайди, деган қараш мавжуд. Туш энг яқин кишиларга айтилади. Одатда, юксак мақомларга эришган, эл-юрт орасида катта ҳурматга сазавор бўлган, донишманд ва оққўнғил кишиларгина тушларни таъбир қилган.

Тушни таъбир қилиш исломда пайғамбарликнинг қирқ олти жузъидан бири ҳисобланади.

Туш кўрувчининг табиати, ахлоқи, дини, эътиқоди, исми, шажараси, туш кўриш олдидаги ҳолати, тушни кўрган куни ва пайти — буларнинг бари уни таъбир қилаётганда албатта эътиборга олиш зарур бўлган омиллардир.

Гарбда туш ҳақида жуда кўп файласуфлар, тарихчилар, ижодкорлар фикр билдирган. Бироқ Зигмунд Фрейдга қадар тушни ҳеч бир ижодкор махсус ва мукамал тадқиқ этган эмас. Олим узок вақт инсон ҳолати ва руҳияти устида кузатиш олиб борди ва инсонни англаш, қалбига, юрагига кириб бориш, ундаги хасталикни енгиш учун, аввало, руҳиятига “тил” топиш керак, деган фикрни илгари сурди. Бу файласуфнинг фикрлари ўз даврида кескин қаршиликларга дуч келди. “Туш ўрганишга арзимас нарса, уни ўрганиш бизга ҳеч нарса бермайди”, дея эътироз билдирган мухолифлари унинг бакувват тадқиқотларидан сўнг тушга бошқача муносабатда бўла бошлади, тан берди.

АКУТАГАВА АСОТИРЛАРИ

А к у т а г а в а. Паутинка. Новеллы. Москва, “Правда”, 1987.

Ўлимидан сўнг саксон йилдан ортиқ вақт ўтган ва замонлар эврилиб кетган бўлса-да, бор-йўғи, ўттиз беш йил умр кўрган, шунда ҳам том маънода ўн йилини ижодга бағишлаган, XX аср япон адабиётининг классиги деб тан олинган Рюноскэ Акутагаванинг адабий мероси ҳозиргача нафақат ватанида, балки бутун дунёда баҳсу мунозара-ларга сабаб бўлиб келмоқда. Зеро, санъатшунослар Акутагава ҳикояларидан сўнг япон адабиётида реализм имконияти тугади, ундан сўнг насрда ёзиш зарурати қолмади, деб даъво қилганда, адиб ҳали ҳаёт бўлган ва мақтовларга истеҳзоли сукут билан жавоб берган.

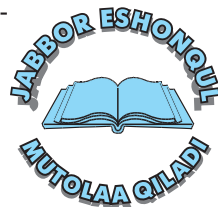
Даставал уни тан олмаган, сўнгра эса “тирик классик” дея айюҳаннос солган замонасига нисбатан умри ва туйғуларини қизғанди. Иккиюзламачи даврга сабоқ бериш учун ўзини ўзи ўлимга ҳукм этди.

Акутагавадан катта ҳажмли асарлар эмас, бой, сермазмун, ҳамма замонлар учун бирдек қадрли бўлган мерос қолди. У ўз ижодида XX аср бошидаги Шарқ ва Гарб аънаналарини бирлаштирди. Шарққа ўқиб бўлинган эртақ, эски асотир дея қаровчиларга Шарқ абадий ва азалий санъат сифатида инсоният бадий тафаккурининг таянчи бўлиб қолишини исбот этди.

Акутагава ижодини таҳлил қилган тадқиқотчилар унинг “Расёмон дарвозаси” ҳикоясини ижодининг гултожи деб баҳолайди. Ҳикоядан ижтимоий мазмун изловчилар ҳам, диний мазмун изловчилар ҳам, янги аънана излаганлар ҳам, миллийлик бирламчи дегувчилар ҳам уни ўзларича шарҳлайди. Акутагава ижоди эса барчасига дош беради. Унинг миллий мифология пойдевор бўлиб хизмат қилган асарларида соф япон характери, дунёқараши, психологияси акс этган. Шу сабабли бу ҳикоялар ўлмасдир. Зеро, асар қанча миллий бўлса, шунча умуминсонийдир. Бироқ Акутагава ижодининг ўзига хослиги фақатгина миллийлигида эмас, балки XX аср бадий тафаккурини янгилашга қўшган улкан ҳиссасида ҳамдир.

Адиб Расёмон дарвозасини — эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кўприкни фақат мифларда ва чўпчакларда қолдирмайди. Худди ўзининг Гарбдаги адабий маслақдоши Кафка каби XX аср япон кишиси, япон жамиятини таҳлил этувчи воситага айлантиради. Ёвузлик — бу шунчаки чўпчак эмас, миф ҳам инсондан ташқарида эмас. Миф инсон қалбида, шурида яшайди. Жамият ва унинг яшаш тарзи аслида мифдир. Демак, Расёмон дарвозаси — инсоннинг ўзида, унинг онгида. Эзгулик ва ёвузлик қадим япон битиклари эмас, инсон қалбида курашади. Акутагава инсон онгидаги чангалзорлар, қотилликлар, худбинликлар, ёвузликлар ҳақида гапирди. Бу ҳикоялар миф эмас, XX аср кишиларининг психологияси, яшаш тарзидир.

Акутагава қадим япон битикларини, сюжетларини қайта ишлаб, XX аср битикларига, асотирларига айлантирди. Саксон йилдан ошдики, бутун дунё бу битикларни ўқишда ва уқишда давом этмоқда.

Milliy g'oya va yoshlar tarbiyasi

Хозирги даврда Ўзбекистоннинг демократик тараққиётини жамиятда инсоннинг туб манфаатларига мос ижтимоий муносабатларни шакллантириш орқалигина таъминлаш мумкин. Бунда инсон ва жамият манфаатлари уйғунлигини белгилаб берувчи таянч нуқта, жипслаштирувчи куч сифатида миллий ғоя ҳамда унинг гуманистик ва демократик принциплари майдонга чиқади. Бу ғоя барча фуқаролар ва, айниқса, ёшларда ворисийлик ҳиссини тарбиялайди, аънана­лар бардавомлигини таъминлайди. Бундай муҳитда эса баъзан жозибадор туюладиган зарарли ёт ғоялар таъсирига тушиб қолиш ҳавфи ҳам кескин камаяди.

Ортимизда бой миллий-маданий меросга таянилган ва дунё эътироф этган демократик меъёрларга риоя қилинган ҳолда кенг кўламли ислохотлар олиб бориляпти. Шу асосда олий таълим тизимида ҳам миллий ғоя ва миллий мафқурани талабалар қалб мулкига айлантириш ўқув-тарбия жараёнининг бош бўғинига айланган. Бунда асосий мақсад ёшлар онгига демократик қадриятлар билан бир қаторда миллий аънана­ларни ҳам сингдириб, уларда мулоқот, мунозара олиб бориш маданиятини шакллантиришдир.

Дунё тажрибасидан аёнки, демократия миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган бўлсагина давлат ва жамият қурилишининг ҳуқуқий асосларини ҳимоя қилади, давлат ва жамият бошқаруви ошкоралик ва одиллик тамойилларини тарғиб этади, ҳар бир фуқарога ўз фикр ва қарашларини эркин ифода­лаш учун шароит яратади. Бу эса барча фуқаролар, хусусан, ёшларнинг мамлакат сиёсий-ижтимоий, маданий, иқтисодий ҳаётида, биринчи галда эса, қонунларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этишда фаол иштирокини таъминлайди.

Фикрлар ва қарашлар ранг-баранглиги миллий мафқурага жон бағишлайди, унинг яна­да такомиллашиб боришига хизмат қилади. Ана шу асосда миллий мафқура хилма-хил нуқтаи назарлар билан бойиб боради.

Албатта, бу ғоялардан ёшларни хабардор этишнинг ўзи билан кифояланмай, уни кун­далик турмуш мезонига, маданий ва маърифий эҳтиёжга айлантириш бу борадаги бош вази­фа­дир.

Шуни ёдда тутиш зарурки, миллий ғоя фақат соғлом муҳитдагина юксак самара беради. Демак, унинг рўёбга чиқиши, аввало, чуқур билимли, маънавий баркамол, жисмонан бақув­ват ва ақлий етук ёшларга боғлиқ. Қолаверса, бундай ёшлар миллий ғояни, ундаги ҳаётбахш тушунчаларни ўзига сингдирувчигина бўлиб қолмай, айни чоқда уни жамият аъзолари ора­сида тарғиб қилувчи куч ҳамдир.

Фаол, интилувчан йигит-қизлар аста-секин ғоявий-мафқуравий таъсир объектидан бундай жараёнлар субъектига, ғоявий-мафқуравий тар­бия тизимининг муҳим бўғинига айлана бора­ди. Зеро, ҳар бир шахс зарур ғоявий-мафқу­равий тайёргарликка эга бўлгач, ишлаб чиқа­риш, хизмат кўрсатиш, таълим, фан, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳалардаги фаолияти орқали миллий мафқуранинг асосий тамойилларини ёйишда, тарғиб этишда ва мустаҳкамлашда фаол иштирок эта олади.

Маълумки, миллий ғоя ва миллий мафқу­ра тарбиясида узвийликни таъминлашда оила ва маҳалланинг роли бекиёс. Оиладаги кек­са ва ўрта авлоднинг турмуш тарзи, мадания­ти, Ватан, миллат каби қадриятларга муно­сабати орқали миллий ғоя фарзандлар он­гига муҳрланиб боради. Уларнинг оила бағ­рида кўртак ёзган имон-эътиқоди, одоб-ҳаёси, номус-виждони маҳалла муҳитида яна­да камол топади, халқ иродаси, ўзаро тотув­лик ва баҳамжиҳатлик фазилатлари билан бойиб, жамиятда соғлом муносабатлар шак­ланишига хизмат қилади. Бир сўз билан ай­тганда, халқимизнинг азалий удумлари, урф-одатлари ва аънана­ларини ифода этган ма­ҳалла улкан ғоявий-мафқуравий тарбия ўчо­ғидир. Бобо ва момоларнинг фойдали панд-насиҳатлари, кўпни кўрган ота-оналарнинг ибрати, маҳалла аҳлининг ўзаро меҳр-муҳаб-

бати мисолида миллий ғоянинг амалий қиммати ортиб боради. Шу боисдан ҳам ғоявий тарбия ёхуд мафкуравий таъсири оила ва маҳалла тизими орқали янада такомиллаштириш зарурати бор.

Хуллас, миллий ғоя ва миллий мафкура сиёсий воқелик ҳамда вазиятларни оқилона англаш, турли маданиятга мансуб гуруҳлар, қолаверса, ижтимоий қатламлар эҳтиёжини ўзаро мутаносиблаштириш шароитини яратади. Шунинг учун ҳам ёшлар онгини маҳаллий-

чилик, уруғ-аймоқчилик, маҳдудлик каби ижтимоий иллатлардан ҳимоя этиш, зарарли ёт ғояларга нисбатан мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, жаҳолатга қарши маърифат воситасида курашиш миллий ғоя ёшлар қалби ва онгидан чуқур жой олишида устувор йўналишлар ҳисобланади.

Ғулом ПИРНАЗАРОВ,

*Тошкент Тўқимачилик ва енгил
саноати институти ўқитувчиси*

XXI асрга келиб сув масаласи ҳар қачонгидан долзарб аҳамият касб эта бошлади. Бу борада социологлар, иқтисодчилар, тарихчилар, археологлар, географлар, экологлар фаол тадқиқот ўтказмоқда. Сув ҳавзалари, айниқса, трансчегаравий дарёларнинг давлатлараро муносабатларда муҳим ўрин эгаллаётгани, масалага баъзи нотўғри ёндашувлар муаммога янада кескин тус бермоқда.

Трансчегаравий сув деганда, икки ва ундан кўп давлат чегарасидан оқиб ўтувчи ёки ушбу чегараларда жойлашган барча ер усти ва ерости сув манбалари тушунилади. Дунёдаги аксарият йирик дарёлар трансчегаравий ҳисобланади ва улар сони собиқ Иттифоқ парчалангандан сўнг янада кўпайди. БМТ маълумотларига қараганда, ҳозир дунёда икки ёки ундан кўп давлат чегарасидан ўтувчи икки юздан ортиқ дарё ҳавзалари мавжуд. Замбези 6 та, Амазонка ва Рейн 7 та, Дунай 8 та, Заир 9 та, Нигер ва Нил 10 та давлат ҳудудидан ўтади. Дунёнинг қарийб 40 фоиз аҳолиси икки ва ундан кўп давлат ҳудудидан ўтувчи дарёлар бор мамлакатда яшайди. Бу ҳолат, айниқса, Яқин Шарқда яққол кўзга ташланади. Ушбу ҳудуддаги араб тилида гаплашувчи аҳолининг ҳар учтадан икитаси ҳаёт фаолияти трансчегаравий дарёларга боғлиқ.

Таъкидлаш керакки, сув дунё бўйича нотекис тарқалган, чучук сувларнинг аксарияти музликлардан иборат. Бироқ рақамлар мавжуд сув захиралари дунё аҳолисини бемалол таъминлаши мумкинлигини кўрсатмоқда. Муаммо шундаки, Ер юзида аҳоли ва сув ресурслари мутаносиб жойлашмаган. Масалан, Осиёда

дунёнинг 60 фоиз аҳолиси яшайди, минтақадаги чучук сув миқдори 36 фоизни ташкил қилади. Жанубий Америкада эса бу кўрсаткичлар нисбати — 5 ва 26 фоиз.

Сув билан боғлиқ муаммолар ирригация ишларининг тўғри йўлга қўйилмагани, экин майдонларининг номувофиқ тарзда кенгайтирилиши, шаҳар коммунал тизимида сув беҳуда исроф қилиниши, шунингдек, баъзан трансчегаравий дарёлар ҳудудида жойлашган томонларнинг ўзаро келишмовчилиги сабабли ҳам келиб чиқмоқда.

Трансчегаравий дарёлар сувини тақсимлашда томонлар манфаати ҳисобга олиниб, биринчи навбатда, ҳуқуқий-меъёрий база шакллантирилса ҳамда шу асосда иш олиб борилса, бу масала у қадар глобал муаммога айланиб кетмайди.

Жаҳонда сув ресурслари бўйича баъзи келишув ва лойиҳаларни амалга оширишда кўпинча БМТ, Жаҳон атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ва ривожлантириш комиссияси, Жаҳон банки ва бошқа халқаро тузилмалар, йирик давлатлар воситачи ролини бажармоқда.

Халқаро ҳуқуқ меъёрларига кўра, трансчегаравий дарёлар борасидаги мавжуд ва келиб чиқиши мумкин бўлган баҳс-мунозаралар белгиланган мезонда тартибга солинади.

Марказий Осиё минтақасида ҳам сув ресурсларини мувофиқлаштириш бўйича бир қанча ҳужжат қабул қилинган ва бу борада халқаро ҳуқуқ меъёрларига амал қилиш тўғрисида ўзаро келишув мавжуд.

Бу ҳудудда трансчегаравий сув ресурслари масаласи тобора долзарблашиб бораётган-

нининг асосий сабабларидан бири Амударё ва Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган Тожикистон ва Қирғизистон давлатларининг йирик гидроэнергетик лойиҳаларни амалга ошириш ҳаракатлари билан боғлиқ.

Хуллас, трансчегаравий дарёлардаги сув оқимини мувофиқлаштириш, яъни бу манбалар сувидан барча мамлакатлар бирдек фойдалана олиши учун томонлар махсус, доимий ишловчи ҳукуматлараро мувофиқлаштирувчи комиссия тузиши (аъзолар орасида халқаро вакил бўлмоғи лозим), ўзаро ахборот алмашинув механизми вужудга келтирилиши ва, албатта, халқаро ҳуқуқ меъёрларига қатъий амал қилиши, шунда ҳам томонлар тенг ижобий на-

тижаларга эришмаса, мустақил халқаро экологик экспертизага мурожаат этиши керак. Бу ўринда, бизнингча, дарёнинг юқори оқимида жойлашган давлатлар сувдан фойдаланишда ўзига ўзи қандайдир нотабиий устунлик яратиб олмаслиги лозим. Зеро, трансчегаравий дарёлардан нотўғри фойдаланиш (бир ёки икки давлат якка ҳолда устун бўлиши) охиروқибатда бутун минтақа келажагини хавф остига қўяди.

Аброр ЮСУПОВ,

“Шарқ зийёкори” ОАЖ китоблар маркази минтақалараро савдо бўлими бошлиғи, тадқиқотчи

ShHT faoliyatida Afg'oniston masalasi

Марказий Осиё ва унинг теварагида юзага келган вазиятга Афғонистондаги ҳарбий-сиёсий ҳолатнинг таъсири бор, албатта. Бу эса Евроосиё маконида минтақавий хавфсизликнинг барқарор тизимини шакллантириш заруриятини келтириб чиқаради. Бугунги кунда Афғонистонда мураккаб вазиятнинг сақланиб қолиши билан боғлиқ “урушдан кейинги ҳолат” хукм сурмоқда.

Бу мураккаб вазият Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, мамлакат иқтисодиётини қайта тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатларга тўсқинлик қилиб, мазкур муаммо ечимига халқаро ва минтақавий ташкилотлар эътиборини қаратишни ҳам тақозо этади.

Афғонистон билан боғлиқ бундай масалаларни ҳал этишда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) муҳим амалий механизм бўлиб хизмат қилиши мумкин. Аслида ҳам ШХТ фаолият бошлаган дастлабки йилларданоқ Евроосиё минтақаси сиёсий жараёнларида фаол иштирок этиб келади. ШХТ фаолияти минтақа доирасида ғоят аҳамиятли ва истиқболли ҳисобланиб, сезиларли натижаларга эришаётганини кузатиш мумкин. Бу ҳолат минтақадаги давлатлараро муносабатларга таъсир кўрсатиб, ҳамкорликнинг кўптомонлама механизмларини яратишга ҳисса қўшмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов 2009 йил июнь ойида

бўлган ШХТга аъзо давлатлар раҳбарлари кенгашида: “Стратегик муҳим бўлган Марказий Осиё минтақасида минтақавий ва глобал хавфсизликни таъминлашда, халқаро терроризм, сепаратизм ва экстремизмга, шунингдек, наркотрафик ва хавфсизликнинг бошқа хавф ва таҳдидларига қарши курашда ШХТнинг ўрни ва аҳамияти кундан-кунга ортиб бормоқда”, деган фикрни билдирди (*Выступление Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на заседании Совета глав государств-членов ШОС.//16.06.2009.http://mfa/uz/rus/pressa_i_media_servis/news/160609*).

Дарҳақиқат, Марказий Осиё минтақавий хавфсизлик тизимининг шаклланишида ШХТнинг самарали фаолият олиб бориши муҳим аҳамиятга эга. Зеро, Афғонистон ШХТга аъзо давлатларнинг учтаси: Хитой, Тожикистон, Ўзбекистон ҳамда ушбу ташкилотнинг кузатувчилари бўлган Эрон ва Покистон билан чегарадош.

Шу сабабли ШХТ Афғонистон муаммоси ҳал этилишидан манфаатдор. Маълумки, 2005 йил 4 ноябрь куни Пекин шаҳрида ШХТ-Афғонистон мулоқот гуруҳини ташкил этиш борасида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти ва Афғонистон ўртасида Протокол имзоланган эди. Унинг асосий мақсади “томонлар манфаатларига дахлдор масалаларда ҳамкорликни амалга оширишга оид таклиф ва тавсияларини ишлаб чиқиш”дан иборат.

Афғонистонда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш ҳамда мамлакатдаги барча гуруҳ ва қатламлар манфаатларини ифода этувчи давлат сиёсий тизимини яратишда ШХТ ёрдами масаланинг ижобий ҳал этилишига кўмак бериши мумкин. ШХТ-Афғонистон мулоқот гуруҳи “Миллий давлатчилик барпо этиш жараёнида барча афғон сиёсий кучлари: давлат тузилмалари, сиёсий партиялар, минтақа ва қабилалар вакиллари иштирок қилиши зарур”лигида алоҳида урғу бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳам Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қатор ташкилотлар доирасида фаолият олиб бормоқда. Давлатимиз Афғонистон муаммосини барча томонларнинг манфаатларини инобатга олган ҳолда, фақат тинч йўл билан ҳал этмоқ зарур, деб ҳисоблайди. Юртимизнинг ШХТдаги иштироки ҳам айнан шу мақсадга қаратилганини кузатиш мумкин.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов 2009 йил 15-16 июнь кунлари ШХТнинг Екатеринбург шаҳрида (Россия Федерацияси) бўлиб ўтган Саммити-

да “БМТ шафелигида Афғонистон билан чегарадош ҳамда Россия, АҚШ, НАТО вакиллари иштирокида “6+3” мулоқот гуруҳининг ташкил этилиши асосида Афғонистон ичкарисида ҳам, унинг атрофида ҳам ягона битимга келиш имкониятини яратиш мумкин”, деган фикрни билдирди (*Пресс-релиз о выступлении Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на заседании Совета глав государств-членов ШОС.//16.06.2009.http://mfa/uz/rus/prensa_i_media_servis/news/160609_3.mgr*).

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ШХТ Афғонистон томонлари ўртасида музокаралар жараёнининг ташаббускори сифатида иштирок этишга ҳаракат қилмоқда. ШХТга аъзо ва кузатувчи давлатлар умумий мақсад — Афғонистонда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш ҳамда тинчликни таъминлаш ишига жалб этилиши зарур бўлади.

Акбар МУҲАММАДЖОНОВ,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тадқиқотчиси

Ajdodlar merosi va siyosiy madaniyat

Биз бугун дунё, жамият ва шахс шиддат билан ўзгараётган даврда яшамоқдамиз. Бунда ахборот-коммуникация тизимлари жадал ривож топаётгани ва шунга мувофиқ тарзда глобаллашув жараёнлари ҳам тезкор тус олаётгани муҳим роль ўйнамоқда. Ана шундай бир шароитда, мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаш ва мустаҳкамлаш долзарб масала ҳисобланади. Бу борада аҳоли, айниқса, ёшларимизда миллий манфаатларга асосланган сиёсий маданиятни шакллантириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Кенжа авлодда бундай маданиятни шакллантиришнинг бир неча воситаси мавжуд. Биринчидан, давлат ва нодавлат ташкилотларининг (сиёсий партия ва ҳаракатлар, фуқаролик жамияти институтлари ва ҳоказо) аҳоли сиёсий онги ва тафаккурини юксалтиришдаги роли беқиёсдир. Иккинчидан, кўп босқичли узлуксиз таълим тизими бу борада энг қулай ва самарали восита экани тажрибадан маълум. Айниқса, сиёсий дунёқарашни шакллантирув-

чи фанлар доирасида аждодларимизнинг бу соҳадаги бой меросини ўргатиш асло фойдадан холи эмас.

Мовароуннаҳр ҳудудида яшаб ижод қилган, алломалар орасида сиёсий мавзуда ҳам асарлар ёзиб қолдирганлари кўп. Биз қуйида айрим алломаларнинг сиёсий маданият ва бағрикенгликка доир қарашларига қисқача тўхталиб ўтаемиз.

Абу Наср Форобийнинг (873-950) “Фозил одамлар шаҳри” асарида бундай шаҳар раҳбари қуйидаги ўн икки хислатга эга бўлиши лозимлиги айтилади: мучаси соғ, фаросатли, хотираси мустаҳкам, зеҳни ўткир, фикрини равшан тушунтира оладиган, илм-маърифатга кизиқувчан, нафсини тийиб олган, бойликка ружу қўймаган, ҳақиқатни севувчи, ориятли, адолатпарвар, қатъиятли (*Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., “Абдулла Қодирий мероси”, 1993, 159-160-бетлар*) Унинг фикрича, фозил шаҳар аҳли юксак фазилат ва маданият сохиби бўлади. Зеро, дангасалик,

бекорчилик, билимсизлик, касб-хунарсизлик инсонни таназзулга олиб боради. Ақл, илм-маърифат эса бахт-саодатга эришишнинг асосий воситасидир.

Фирдавсийнинг (934-1030) “Шоҳнома” асарини нафақат Мовароуннаҳр ёки Шарқ, балки дунё адабиёти ва маданиятининг ҳам ноёб дурдонаси ҳисобланади. Бу асарнинг бош гоёси ватанни, халқ заковати ва фидойи шахсларни улуғлаш, одамларни бирдамликка, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва тинчликсеварликка чақириш, эзгулик, олижаноблик, ҳалоллик, мардликни мадҳ этиш, ёвузлик, зулм, адолатсизлик ва парокандаликни қоралашдан иборат.

Низомулмулк (1018-1092) “Сиёсатнома” асарида сиёсат эгалари: подшоҳ, вазир, ҳоким ва бошқа амалдорларни адолатли, виждонли, инсофли бўлишга ҳамда давлатни оқилона бошқаришга, қатъий тартиб-қоида ўрнатишга, мамлакат ободлиги, фаровонлиги, тинч-тотувлиги йўлида мунтазам ҳаракатда бўлишга чақиради (*Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., “Адолат”, 1997, 10-бет*).

Миллий давлатчилигимиз ривожи тарихида Амир Темурнинг (1336-1405) ўрни бениҳоя катта. Соҳибқирон бобомиз битган тузуқлар сиёсат бобида қимматли манбадир. Унинг давлат бошқарувига доир қарашлари ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайди. У теурийзода ҳукмдорларга ва улар орқали барча соҳиби давлатларга мана бундай панду насиҳат қилади: “Вазирлар ушбу тўрт сифатга эга бўлишлари лозим: насли тоза, оқил-фаросатли, сипоҳу раият ҳолидан хабардор, сабрли-тинчликсевар”; “Яхши одам юрт тузар, ёмон одам юрт

бузар”; “Агар лашкар бир турдан бўлса, хатарли бўлиб, тартибсизлик вужудга келади, кўшин ҳар хил қабиладан бўлиши зарур”; “Адолат инсон дастури ва раҳбари бўлиши лозим” (*Амир Темур ўғитлари. Тўплам (Тузувчилар: Б.Аҳмедов, А.Аминов). Т., “Ўзбекистон”, 2007, 19-23-бетлар*).

Алишер Навоий нафақат шоир, мутафаккир, балки давлат арбоби, сиёсатчи сифатида ҳам ном қозонган. Хусайн Бойқаро 1472 йилда бу зотни Хуросон салтанатининг бош вазири этиб тайинлайди. У янги лавозимда бор кучини тинчлик, осойишталикни мустаҳкамлашга, савдо-сотик, хунарманчиликни ривожлантиришга, амалдорлар ўртасидаги лоқайдлик, адолатсизлик пайини қирқишга, фуқаролар тенглиги, тотувлигини таъминлашга, илм-фан, таълим-тарбияни юксалтиришга қаратди. Ижтимоий-сиёсий фаолиятдан олган билим ва тажрибаларини “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул-аброр”, “Тарихи Мулки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” каби асарларида баён этди.

Шундай ҳулоса ясаш мумкинки, Мовароуннаҳр диёридан етишиб чиққан кўплаб аллоاملар илмий-маърифий меросида сиёсий маданият ва бағрикенгликка доир қарашлар, ўғит ва тавсиялар катта ўрин эгаллайди. Улар бугунги ёш авлодни ижтимоий-сиёсий фаол, фидойи, ватанпарвар, баркамол ва кенг тафаккур эгаси қилиб тарбиялашда алоҳида аҳамиятга эга.

Нуриддин ҲОШИМОВ,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

Ўзбекистоннинг дунё андозаларига ҳар жиҳатдан мос келувчи янги кадрлар авлодини тайёрлаш бўйича тажрибаси яқин ва узоқ хориждаги кўплаб мамлакатлар диққатини ўзига тортмоқда. Кўп асрлардан буён ўзбеклар билан бир жуғрофий-сиёсий маконда, ёнма-ён яшаб келаётган тожик халқи ҳам ана шулар жумласидандир. “Биз тожик биродарларимизни, — деган эди Президент Ислоҳ Каримов, — (бу соҳадаги — **Н.Х.**) ўз тажриба-

ларимиз билан таништиришга, агарда сизларда қизиқиш уйғотса, бундай дастурни Тожикистонда ҳам амалга оширишга ёрдам беришга тайёрмиз”.

Дарҳақиқат, ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги маданий алоқа ва ҳамкорликни, аввало, таълим-тарбия соҳасида кўриш мумкин. Ҳозир Ўзбекистондаги 305 та мактабда тожик миллатига мансуб 102 минг ўқувчи ўз она тилида таҳсил олмақда. Бандан ташқари, Самар-

қанд, Бухоро вилоятларининг олий ўқув юр-ларарида бир неча тожик факультет ва бўлим-лари мавжуд.

Собиқ СССР ўрнида янги мустақил давлат-лар барпо бўлгач, Марказий Осиё республи-калари, жумладан, Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасида ҳам кадрлар тайёрлаш ўзаро шарт-нома асосида, ўша кезлар қўшни мамлакат-ларда яшаётган қардош миллат вакиллари сони ва эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда йўлга қўйилди. Тарих фанлари номзоди Г. Мачин-нинг маълумотларига кўра, 1994 йил ўртала-рида қўшни республикалар умумтаълим мак-табларини тугатиб, шартнома асосида Мар-казий Осиё минтақасидаги олий ва ўрта мах-сус ўқув юрларига қабул қилинган ўзбеки-стонлик талабалар сони 1312 киши бўлган бўлса, шундан 412 нафари Тожикистон ҳис-сасига тўғри келган. Бундан ташқари, Марка-зий Осиё давлатларининг айрим вилоятлари-да талабаларни кооперация асосида ўқитиш бўйича ўзаро шартнома тузилган. Чунончи, ана шу шартнома асосида Тошкент вилояти бўйи-ча тожик тилида ўқитиладиган мактабларнинг 10 нафар битирувчиси 1993 йили Хўжанд дав-лат университетига ўқишга кирди. Ўз навба-тида, Ленинобод (ҳозирги Суғд) вилояти мак-табларини тугатган яна шунча йигит-қиз Тош-кент олий ўқув юрларида ўқиш имкониятига эга бўлди.

Ўзбекистон давлат Консерваторияси билан Тожикистон Республикаси мусиқа ва санъат ўқув юрлари ўртасида ижодий ҳамкорлик кенг йўлга қўйилган. Ўз вақтида тожикистонлик та-ниқли маданият ва санъат арбоблари: компо-зиторлар Феруз Баҳор, Суръат Халилов, Аъзам Солиев, Қудратилла Ҳикматов, мусиқашунос-лар Аслиддин Низомов, Фароғат Азизова, со-зандалар Абдували Абдурашидов, Зулфия Ха-лиловалар Ўзбекистон Давлат консерватория-сида, машҳур режиссёр Марат Орипов, халқ артистлари Тоҳир Собиров, Марям Исаева ва бошқалар Тошкент давлат Санъат институтида таҳсил олган.

Олий таълим соҳасидаги алоқа ҳамда ҳам-корлик мамлакатлар тараққиётининг ҳозирги босқичида ҳам самарали давом этмоқда. Бу жиҳатдан, айниқса, Самарқанд давлат универ-ситетининг фаолияти ибратлидир. Бу ўқув даргоҳида мамлакатимизда ягона бўлган то-жик филологияси факультети мавжуд. Айни пайтда бу ерда барча вилоятлардан келган 165 нафар йигит-қиз таҳсил олмоқда. Уларга 22 нафар профессор-ўқитувчи таълим-тарбия берапти.

1997 йил 10 январда Ўзбекистон ва Тожи-кистон бош вазирлари учрашувида икки мам-лакат ўртасида таълим соҳасида ҳамкорлик бўйича ҳукуматларо келишув имзоланди. Бу воқеа ортидан юртимизда Осиё тараққиёт банкининг таълим тизими ислохотларини бошқаришдаги ҳудудий ҳамкорлик лойиҳаси аъзоси бўлган мамлакатлар — Ўзбекистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожи-кистон ҳамда Мўғулистон вакиллари ишти-рокида семинар бўлиб ўтди. Мазкур лойиҳа Кавказорти ва Марказий Осиё мамлакатла-рининг таълим соҳасидаги ислохотларини янада жадаллаштириш, мазкур соҳа юзаси-дан шерик давлатлар билан молия муассаса-лари ўртасидаги ҳамкорликни чуқурлашти-риш ва таълим тизимидаги тажриба алмашув-ни йўлга қўйиш вазифаларини кўзда тутди. Бу лойиҳа туфайли Интернетда мазкур мам-лакатларнинг таълим тизими ва уларда ўтка-зилган ислохотлар ҳақида маълумот берувчи веб-сайтлар яратилди.

2000 йил 25 январда Тошкентда бўлиб ўтган иқтисодий таълим масалаларига бағишланган халқаро конференцияда Ўзбекистон, Қозоғис-тон, Қирғизистон ва Тожикистон халқ таълими вакиллари иштирок этди.

Тожикистонда ўтказилган халқаро симпо-зиум ва конференцияларда, жумладан, мум-тоз бастакор Борбаднинг 1450 йиллигига ба-ғишланган симпозиум, “Мусиқада семантика масалалари” мавзусидаги институтларо ил-мий конференцияларда Ўзбекистон Давлат консерваториясининг мусиқашунос олимлари фаол қатнашди.

Ўзбекистонлик ҳамда тожикистонлик олим ва мутахассислар икки давлат ўртасида таъ-лим ва кадрлар тайёрлашга доир ҳамкорлик-ни янада ривожлантириш мақсадида янгидан-янги таклифларни илгари сурмоқда. Ўрта, ўрта махсус ва олий ўқув юрлари учун Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тарихий қон-қардошлигини ёритиб беришга ва ёшлар-ни шу асосда тарбиялашга қаратилган дарс-ликлар яратиш ҳақидаги таклиф шулар жум-ласидандир.

Умуман олганда, ўзбек ва тожик халқлари ўртасида таълим соҳасидаги ҳамкорликни яна-да юксалтириш иккала мамлакатда ҳам таълим ва кадрлар тайёрлаш даражасини янги бос-қичга кўтаришга хизмат қилади.

Ҳайриддин НИЗОМОВ,

*Қарши давлат университети
тадқиқотчиси*

Falsafada ham benazir

Абдурауф Фитратнинг 260 босма тободан зиёдроқ илмий-адабий меросида фалсафий қарашлари ҳам ўз аксини топган. У ўтган асрнинг 20-йилларида, Петроград дорилфунунининг шарқ факультетида маъруза ўқиб юрган кезларида профессор унвонига сазовор бўлган. Унинг Британия энциклопедиясида файласуф олим сифатида қайд этилгани ҳам бежиз эмас (*Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., 2000, 221-222 бетлар*).

Абдурауф Фитрат машғул бўлган илм ва ижод соҳалари хорижий манбалардан бирида мана бундай белгиланган: "...сиёсатчи, давлат арбоби, маорифчи, ношир, файласуф, шоир, носир, драматург, адабий танқидчи, адабиёт тарихчиси, тилшунос, мусиқа тарихчиси, фольклор тадқиқотчиси ва ҳоказо..." (*Тимур Хожаулгу. Туркистонлик олим Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унутилган асарлари. "Турк тили араштирмалари" йиллиги. Бюллетень, Анқара, 1986, 101-бет. Иқтибос "Фитрат ва миллий тараққиёт" илмий тўпламидан олинди. Т., "Фан", 2008, 20-бет*). Булар қаторига публицистика, таржима, жуғрофия, риёзиёт, илми нужум, табобат, тафсир ва тасаввуф илмига оид тадқиқот ва асарларини қўшсак, аллома шугулланган соҳалар ҳақиқатан ҳам кўп бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

Айнан ана шундай кўпқиррали фаолият ва чуқур илм, юксак тафаккур туфайли Фитрат фалсафа соҳасида ҳам самарали ижод қилган. Умуман, унинг ҳар бир асарида бошқа мавзулар қатори фалсафий масалалар ҳам таҳлил этилган. Масалан, адибнинг "Наҳот йўли" деб номланган ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-маънавий мавзудаги комусий асарида, жумладан, илмлар таснифи, одамлар турмуш тарзи, эстетик гоёлар, ёш авлоднинг таълим ва тарбияси сингари мавзулар қаламга олинган.

Таъкидлаш лозимки, Абдурауф Фитрат илмлар таснифида даврига нисбатан илғор қарашларни илгари суради. Илмларни таснифлаш антик давр юнон мутафаккирлари ҳамда ўрта аср Шарқ файласуфлари ижодида хос бўлиб, Фитрат билан замондош олимлар ижодига учрамайди. Арасту ўз даврида фанларни тасниф қилар экан, уларни уч гуруҳга — назарий, амалий ва ижодий фанларга бўлган

эди. Фитрат эса илмларни ноанъанавий тарзда таснифлайди ва ҳар бир илмдан миллат ва халқ манфаати йўлида фойдаланишни маслаҳат беради.

Маълумки, фойдали илмлар қадимдан икки қисмга — илми нақлия ва илми ақлияга бўлинган. Инсонларнинг бир-бирига сўзлаб, нақл қилишлари натижасида юзага келган илм "илми нақлия" деб аталган. Фитрат илмларни диний ва дунёвийга бўлади. Уларнинг таркибига тафсир, ҳадис, фикҳни қамраб олган диний илмлар, илми лисон, тарих ва жуғрофиядан иборат дунёвий илмларни киритади.

Инсон ақлининг кашфиётлари натижасида ривожланадиган ақлий илмлар "бутун инсониятга тегишли бўлиб, бу илмларнинг умумий хайъатини ҳикмат дейдилар". Ҳикмат — илмий қувватнинг фазилати ҳисобланади. Толиби илм мазкур илмларни баҳоли кудрат эгаллаб, ақлини камолга етказсагина диний ва дунёвий ишларда ҳақни ботилдан, манфаатни зарардан фарқлай оладиган бўлади. Яъни бирор илм ё эътиқодга дуч келганда, уни ақл тарозисида ўлчаб, ҳақ ва фойдали бўлса, қабул қилади, ноҳақ ва зарарли бўлса, рад этади.

Фитрат ҳикмат ёки табиий илмларни учта катта қисмга — тиббиёт, риёзиёт ва фалсафага бўлади. Ўз навбатида, фалсафий илмларни ҳам тўрт қисмга — руҳ илми, ахлоқ илми, илоҳиёт илми ва мантиққа бўлади.

Абу Наср Форобий фалсафанинг моҳияти ва аҳамияти ҳақида тўхталиб, бундай деган: "Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-хужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввурлар пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз (*Наврўзова Г., Каримов Б., Зоиров Э. Фалсафа ва дунёқараш. 1-қисм, Бухоро, 2008, 75-бет*).

Фитрат эса фалсафий фанларнинг вужудга келишини инсон ва унинг ахлоқи борасидаги вазифаларнинг нимада эканини англашга бўлган ҳаракат натижаси сифатида таърифлайди. "Ўз нафсини (руҳиятини) таниган одам, ўзининг илоҳини танибди. Лекин одам ўз нафсини таниш билан қаноатланмайди. Хотирасига, бизга руҳни ким берган, бизнинг вазифамиз

нимадан иборат, деган фикрлар келади. Шундай қилиб, илоҳиёт ва ахлоқ илми шу саволлар натижасида шаклланган” (Фитрат. *Нажот йўли*. Т., “Маънавият”, 2001, 64-бет).

Фитратнинг фикрича, инсон руҳи тирикликнинг нишонасидир. Руҳнинг нима экани ва сифатлари ҳақида одамлар тафаккур орқали тасаввурга эга бўлади. Илми руҳ ана шу тафаккур ва ҳаракат натижасидир: “Илми руҳ шундай илми, руҳ пайдо бўлиши ва унинг сифатларидан баҳс қилади. Бу илмнинг фойдаси нафснинг маърифатидан иборат, нафснинг маърифати эса вожибдир” (*Ўша асар, 64-бет*).

Шуниси қизиқки, Фитрат илоҳиёт илми — теологияни диний илмлар таркибига киритмайди, балки уни фалсафанинг таркибий қисми сифатида тақдим этади. Бу билан у илоҳиёт илми инсон ақли билан ривожлантирилади, худони англаш илм ёрдамида амалга ошади, деган қарашни илгари суради. Фитрат шу тарихида ўлканинг маданий ва иқтисодий ривожини йўлида тўсиқ бўлиб келаётган жаҳолатни бар-тароф этиш мумкин деб ўйлайди.

Фитрат диний ва дунёвий илмлар ҳақида фикр юритар экан, қуйидаги хулосаларга келади: илм таҳсили ҳар бир мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарздир; илмнинг турлари жуда кўп бўлиб, биз аввало фойдалисини чуқур ўрганишимиз керак; илмсиз саодатга, аниқроқ қилиб

айтганда, “саодати дорайн”, яъни икки дунё саодатига етишиш мумкин эмас.

Фитратнинг фикрича, илм ўрганишдан мақсад инсон ҳаётининг асосий мазмунини ташкил этувчи ҳаёт ғояси — Оллоҳ васлига етишишдир. Бунинг учун эса икки дунё саодатига эришиш керак. Оллоҳ томонидан инсонга ато этилган ақлу заковат нажот йўлланмасидир.

Фитрат ўз асарларида Афлотун, Арасту, Суқрот, Ибн Сино, Беруний, Форобий каби буюк файласуфлар асарларидан иқтибослар келтиради. Бу эса унинг фалсафа фанини чуқур билишидан, дунёқараши ниҳоятда кенглигидан, диний билимлар билан бирга дунёвий илмларни ҳам ўрганиш ва ўргатиш зарур, деб ҳисоблаганидан далолат беради.

Фитрат барча асарларида миллатнинг саодатга эришиш йўли фақат маърифатда эканини таъкидлайди. Унинг ўзи юксак илму маърифат, қомусий билим эгаси эди. Адибнинг биргина “Нажот йўли” асарида “илм” сўзи — 185; “ақл” сўзи — 73; “ҳикмат” сўзи — 33; “калом” сўзи — 28; “билим, билмоқ, билиш” сўзлари — 12; “олим” сўзи — 7; “фалсафа” сўзи — 5 марта ишлатилгани ҳам фикримиз далилидир.

Мавлуда РАҲМОНОВА,

Бухоро Озиқ-овқат ва енгил sanoat технологияси институти катта ўқитувчиси

Germenevtika – talqin nazariyasi

Фалсафий-ҳуқуқий фанлар ривожига герменевтика методининг ўз ўрни бор. Матнларни талқин қилиш, тушунтириш билан боғлиқ усул фалсафада герменевтика дейилади. “Герменевтика” атамаси қадимги юнон мифологиясидаги савдогар ва мусофирлар оимийси, хабарчи илоҳа “Гермес” номидан олинган. Афсоналарда Гермес Олимп маъбудлари элчиси сифатида тасвирланган ва бош илоҳ Зевс унга ўзи етказадиган матнни одамларга тушунтириш вазифасини юклаган.

Барча нараса ва ҳодисани матн сифатида ўрганувчи герменевтика назариясига XIX аср ўрталарида олмон илоҳиётчи олимлари Ф.Шлейермахер (1768 — 1834) ва В.Дильтей (1833 — 1931) асос солган. Шлейермахер, илҳом ёрдамида кўна матнлар муаллифининг ички дунёсига сингиш мумкин, деган қараш асосида тарихий ҳодисаларни қайта ўрганиш-

ни ва қайта тушунтириш ғоясини тарғиб қилади. Дильтей эса, матнни тушуниш уни интуитив ҳис қилишдир, дейди. Герменевтика мазкур олимнинг ҳаёт фалсафаси моҳиятига чуқур сингиб кетган. Кейинчалик бу олимларнинг издошлари Э.Гуссерль, М.Хайдеггер ва Х.Гадамер герменевтикани универсаллаштирди. Ханс Георг Гадамер (1900-2002) герменевтикада ўзигача бўлган иррационал талқин йўлидан бормади. У тушуниш уфқларини кашф қилди. Гадамер борлиқ сўз ва тилдан иборат дея аънанавий тушуниш усулидан илгарилаб кетди (*Гадамер. Х. Истина и метод. М., 1985*). Гадамер таълимотидан файласуфлар ҳам, ҳуқуқшунослар ҳам, филологлар ҳам фойдаланади. Герменевтика фақат олмон фалсафий муҳитидагина ривож топиб қолмаган, Россияда М.Бахтин, Францияда П.Рикёр, Италияда Э.Бетти, Австрияда Л.Витгенштейн, Германияда

Ю.Хабермас, Ҳиндистонда Р.Сарвепалли, Туркияда А.Кумушхонавийлар ҳам самарали илмий изланишлар олиб борган.

Гадамер герменевтикасини чинакамига тушуниш ва тушунтириш фалсафаси дейиш мумкин. У матнни тушунишга ҳаракат қилаётган киши (респондент) тушуниш лаёқатига ёки бошланғич тушуниш доирасига эга бўлиши керак, дейди.

Герменевтика шундай мураккаб усулки, уни матнни шарҳлашда, шарҳни шарҳлашда, ҳатто, энг сўнги шарҳни изоҳлашда ҳам кузатиш мумкин бўлади. Масалан, Гадамер, матнни тушуниш ҳеч қачон охирига етмайди, дейди. Бу фикр матнни шарҳлаш ҳеч қачон ниҳояланмаслигига ишорадир. Ҳақиқатан ҳам матнлар ҳар бир замонда ўзгача мазмун касб этади. Дейлик, ўтган замондаги матн ўз даврида бошқача, бизнинг

асримизда ўзгача маънони ифодалайди ёки биз ундан ўзимизга тааллуқлисини оламиз. Келажакда айнан шу матн мутлақо янгича тушунилади, янгича қарашлар уйғотади.

Матнни герменевтик тушуниш қадимги Юнонистонда грамматистлар, Ҳиндистонда буддавийлар, Хитойда конфуцийчилар кўринишида учраган бўлса, бизда Авестони тушуниш, сўнгра Қуръони Каримни тафсир ва таъвил қилиш, муҳаддислар, фақиҳлар илмини англаш орқали вужудга келди, дейиш мумкин.

Ҳозир тадқиқотчилар кўпроқ Гадамернинг герменевтик методини ўрганмоқда, эгалламоқда.

Шукр ЖАББОРОВ,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

Ўзбекистонда машинасозлик ва металлга ишлов бериш замонавий саноат соҳаси сифатида 1920 йилларда шакллантирилди. Бу жараён қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, энг аввало, пахтачилик ва пахтани қайта ишлаш саноати билан чамбарчас боғлиқ эди. Тошкентда 1927 йили Бош пахтачилик кўмитасининг механик устоналари фойдаланишга топширилди. Улар Ўрта Осиё республикаларининг пахта тозалаш ва мой заводларини технологик жиҳозлаш учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган эди. Шунингдек, пахта сеялкалари, тола ва жун титиш ускуналари ҳам ишлаб чиқарила бошлади. Бу халқ хўжалиги оғир саноатида муҳим тармоқ бўлган қишлоқ хўжалик машинасозлигини ташкил этишдаги илк қадам эди.

Айни вақтда оғир саноатни хомашё билан таъминлаш мақсадида республика ҳудудидан фойдали қазилмаларни излаб топишга киришилди. Ўзбекистонда иккита озокерит кони бўлиб, бу хомашёни қайта ишлаб, стандарт маҳсулотлар олиш учун Москва заводларига жўнатиш мўлжалланган. Озокерит маъдан сифатида жуда харидорғир бўлиб, Ўрта Осиёда захираси кўп эди. Сифати ҳам жуда юқори бўлгани сабабли Ўзбекистон бу соҳада монополист бўлиши мумкин эди. Лекин марказ бу саноат маҳсулотларидан ҳам фақат ўз манфати йўлида фойдаланди (*ЎзР МДА.3-фонд, 1 – рўйхат, 9-йиғма жилд, 60-варақ*).

Оғир саноат учун биринчи беш йилликда ажратилган капитал маблағлар дастлабки йилларда мавжуд корхоналарни таъмирлаш ва кенгайтиришга, кейинги йилларда эса асосан янги саноат объектлари қурилишига сарфланган. Бундан марказ Ўзбекистонни аграр ҳудуддан аграр-саноатлашган республикага айлантиришни кўзлаган эди.

II жаҳон урушига қадар Тошкентда экскаватор заводи, Самарқандда “Колхозник”, Андижонда “Коммунар”, Қўқонда “Большевик” каби машинасозлик заводлари қурилиб, ишга туширилди.

1926 йили Бекободда барпо этилган цемент заводи Ўзбекистон қурилиш саноатининг илк корхонаси ҳисобланади. Бу завод иккинчи беш йиллик охирида йилига 128 минг тонна цемент ишлаб чиқара бошлаган. 1932 йилга келиб эса Қувасойда цемент ва оҳак заводи, Жиззахда оҳак заводи, Тошкентда қурилиш материаллари заводи, Самарқанд, Андижон, Тошкент ва Кауфман станцияларида гишт заводлари, Сергели станциясида қум-шағал карьерлари маҳсулот бера бошлади.

Бироқ бутун совет давлатида бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам биринчи беш йиллик марралари ҳаддан ташқари юқори қилиб белгилангани боис қабул қилинган режа тўлиқ амалга ошмади. Мутахассис кадрлар камлиги, топшириқлар ноаниқлиги саноатни ривожлантиришга ажратилган маблағдан унумли

фойдаланиш имконини бермади. Иттифоқ раҳбарияти бундай вазиятдан чиқиб мақсадида sanoatlashтириш суръатларини қайта кўриб чиқишга қарор қилди. Иккинчи беш йилликда (1933-37 йиллар) дастлабки топшириқлар кескин камайтирилди. Айни чоқда совет ҳукумати халқ хўжалигини бошқаришда йўл қўйилган хато ва камчиликлар оқибатидаги йўқотишлар ўрнини қоплаш учун маъмурий-бўйруқбозлик усуллари орқали мажбурлаш ва марказдан туриб ташкил этилган турли социалистик мусобақалар, зарбдорлик, стахановчилик ҳаракатлари орқали “халқнинг инқилобий ғайрати”ни оширишга уринди. Шуни ҳам қайд этиш жоизки, республика ва маҳаллий аҳамиятга эга корхоналар ҳар доим режасиз қурилган ва қимматга тушган (*ЎзРМДА. Р-837–фонд, 15-рўйхат, 136-йиғма жилд, 67-варақ*). Қурилишлар аксарият назоратдан четда қолдирилган, хомашё вақтида етказиб берилмаган, заводларда дастгоҳдан тўғри фойдаланишни биладиган мутахассис камлиги, уларни билиб-билмай ишлатиш натижасида таъмир учун кўп миқдорда маблағ сарфланган. Уй-жой қурилишида ҳам нотўғри лойиҳалаштириш оқибатида ҳар йили ортиқча харажатга йўл қўйилган, 1938 йили 300 минг сўмдан кўпроқ режадан ташқари маблағ ишлатилган (*ЎзРМДА. Р-837–фонд, 32-рўйхат, 1025-йиғма жилд, 12-варақ*).

Масалан, ЎзССР молия халқ комиссари ўринбосари Меренер ЎзКП (б) МҚ секретари А.Икромовга ва Совнарком (Халқ Нозирлар Кенгаши) раиси Ф.Хўжаевга билдиришномасида (*ЎзРМДА. Р-83 –фонд, 3-рўйхат, 116 а-йиғма жилд, 77-80-варақлар*) таъкидланишича, янги қурилиш материаллари трести 1933 йили хўжасизларча, зарарга ишлаган. 385 минг

сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилгани ҳолда, 434 минг сўм зарар кўрилган. Бунинг асосий сабаби раҳбар ходимларнинг тинимсиз алмашиши бўлган. Чимёндаги магнетит заводи хомашё базаси яқинида жойлашгани ва бир йилда 535 тонна маҳсулот ишлаб чиқаргани ҳолда, 214 тонна ёки 43 фоизи ташиб кетилмаган. Қолдиқ маҳсулотлар сақланадиган омборхоналар талабга жавоб бермагани боис улардаги маҳсулот сифати бузилган ҳамда қурилиш sanoatтида фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолган. Оқибатда ишчиларга ойлик маош тарқатишда ҳам жиддий муаммолар юзага келган. Мазкур ҳужжатда, шунингдек, қурилиш материаллари танқис бўлган бир даврда завод ишини оёққа қўйиш ниҳоятда зарурлиги ўқтирилган. Шунинг учун Чимён заводида ажратилган 95 минг сўм, режадан ташқари яна 11 минг сўм беҳуда сарфлангани инobatга олиниб, бу завод УполНКТП қарори билан тўхтатиб қўйилган.

Ўзбекистон иқтисодиётида оғир sanoat тармоқларининг ривожлантирилиши республика аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ижобий ўзгаришларга ҳам сабаб бўлган, албатта. Лекин Ўзбекистон иттифоқнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга муҳим ҳисса қўшса-да, чоризм даврида бўлгани каби хомашё етказиб берувчи ўлкалигича қолаверган. Миллий иқтисодиётда қазилма бойликлар ва қишлоқ хўжалик хомашёсини етказиб бериш ҳажми юқори бўлса-да, қайта ишлаш ва машинасозлик тармоқлари улуши оз, умумиттифоқ даражасидан бир неча баравар паст бўлиб келган.

Нигора БҶРОНОВА,

ЎЗМУ тадқиқотчиси

Во'yoqlarda jonlangan tarix

Ўзбекистон тарихи музейида бир деворий тасвир бор. Унда ХХ аср бошларида ўлкамизда рўй берган тарихий воқеалар — жадидлар ҳаракати акс эттирилган. Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон ва уларнинг бошқа сафдошлари — миллий озодлик учун курашган ва оқибат эрк йўлида жонини нисор этган инсонлар — халқнинг асл фарзандлари сиймосини rassom Алишер Алиқулов яратган.

Мустақиллик даврида — 1991-2009 йиллар давомида миллий санъатимиз мураккаб ва се-

рқирра тараққиёт йўлини босиб ўтди. Хусусан, тасвирий санъат соҳасида бадиий жараён шиддатли ва ёрқин кечмоқда. Академик реализм мактаби ўз мавқеини сақлаб қолди ва тарихий жанрлардаги асарлар шу услубда ёритилмоқда.

Ўзбек rassomлари олдида тарихимизни рангтасвир орқали ҳаққоний акс эттиришдек муҳим вазифа турган эди. Баҳодир Жалолов, Жавлон Умарбеков, Азиза Маматова, Алишер Алиқулов, Муҳаммад Нуриддинов, Акмал Ик-

ромжонов ва бошқа мусаввирлар ижодини кузатар эканмиз, бу вазифа юксак даражада адо этилаётганига гувоҳ бўламиз.

Ўзбек ва умуман, жaxon тасвирий санъатида портрет шоҳ жанр ҳисобланади. Ўзбек рангтасвирида, хусусан, портрет жанрида ижод этувчи rassomлар орасида Азиза Маматованинг ўз ўрни бор. У Ибн Сино, Шоҳ Машраб, Бобур Мирзо, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек каби тарихий шахслар портретини яратган. Мусаввирнинг ютуғи шундаки, бу улуғ инсонлар сиймосини тиклашда ҳар бирининг шахсига хос хислатларни, дейлик, улуғворлиғи индивидуалликни ранглар воситасида ишонарли, таъсирчан ифодалашга эришган. “Азиза Маматова асарлари она заминимиз, миллий анъаналаримиз, жафокаш халқимизга чексиз муҳаббат билан сугорилган. Айнан мана шу хусусиятлари сабаб унинг асарлари маданий-маънавий ҳаётимизда алоҳида ўрин тутиб, Ўзбекистон миллий рангтасвирининг энг сара намуналари қаторидан жой олган”, деб ёзади адабиётшунос олим Нажмиддин Комилов (*А.Маматова. Вақт ва Инсон. Альбом. “Ўзбекистон” нашриёти, 2007, 2-бет*).

Машҳур rassom Баҳодир Жалолов портретларининг муҳим жиҳати эса инсон ички дунёсини акс эттиришга асосий эътибор қаратилганидир. Тарихчи олима Г.Пугаченкова Б.Жалолов асарлари ҳақида бундай деган эди: “Бу rassom ўз асарларида ўзбек халқининг тарихий ҳаётини акс эттириб, шундай гўзал манзаралар, илм ва маданият гуллаган пайтни тасвирлаганки, у даврни ҳақли равишда Шарқ “Ренессанси” деб аташ мумкин.” (*Б.Жалолов. Альбом. “Художник” нашриёти, 1991, 4-бет*).

Яна бир етук мўйқалам устаси Жавлон Умарбековнинг Ўзбекистон давлат Санъат му-

зейида сақланаётган “Мен инсонман” деб аталган асарида Арасту билан Алишер Навоийни, Данте билан Эйнштейнни, Ибн Сино ва Беруний билан Менделеевни ёнма-ён кўриш мумкин. Ёшлар айнан шундай асарларни томоша қилмоғи, улардан ибрат оломоғи керак. Бундай чуқур фалсафий моҳиятга эга бадиий дурдоналар уларни нафақат гўзалликка ошурф та этади, балки унга сингдирилган мазмунни чақишга ундайди, мушоҳадага йўл очади. Бундан ташқари, бу буюк алломалар ижодий меросини чуқурроқ ўрганишга ҳавас ҳам уйғотади. Фикримизча, ўқувчиларни тасвирий санъатнинг тарихий жанрларида яратилган асарлар билан мактабда, расм дарсларида босқичма-босқич таништириб бориш керак. Кўпгина ривожланган давлатлар мактабларида (Япония, Германия, Англия) бу усул аллақачон амалга татбиқ этилган. Бу мамлакат ёшлари ўз халқининг улуғ олимлари, ёзувчилари, бастакорлари билан бир қаторда тасвирий санъатда яратилган машҳур асарларию уларнинг муаллифлари тарихини ҳам яхши билади.

Рангин тасвир, гўзал шеър ва жозибадор муסיқа ёшлар қалбига тез йўл топади. Президентимиз таъкидлаганидек, “Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор, буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак” (*И.А.Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. “Маънавият” нашриёти, 2008, 139-бет*).

Улуғбек МАМАТОВ,

*Камолиддин Беҳзод номидаги
Миллий rassomлик ва дизайн
институтини тадқиқотчиси*

“Ушшоқ” арабча сўз бўлиб, “ошиқлар” деган маънони билдиради. Муסיқа санъатида эса маълум пардалар муштараклигида ва дардчил оҳанглар воситасида яратилган мунгли куй ва мумтоз ашула Ушшоқ дейилади (*Ражабов И. Мақомлар. Т., 2006. 92-бет*). Шу боис муסיқий меросимизга оид Ушшоқ туркумидаги асарларни “Ошиқлар куйи” деб таърифлаш мумкин. Ушшоқ мақомининг товуш қато-

ри Европа муסיқасида миксолидий номи билан маълум бўлган табиий ладга мос келиб, сифат жиҳатидан энг муқаммал товушлар бирлигини ташкил этади. Анъанага кўра, ушбу мақом (лад) асосида ижод этилган куй ва ашулалар ҳам шу ном билан аталади.

Таъкидлаш жоизки, Ушшоқ йўллари Шарқ мусулмон халқлари орасида муқаддас саналиб, эъзозлаб келинган.

Ўрта асрларда мумтоз адабиёт ва мусиқа санъатида ишқ мавзуси алоҳида аҳамият касб этиши муносабати билан “ушшоқ” сўзи ҳамда шу туркумдаги куйлар ҳам кенг маънода қўллана бошлаган. Масалан, мумтоз шеърятда Ушшоқ чин ошиқлик тимсоли сифатида ғазалдан-ғазалга кўчиб юрадиган ўзига хос “назира-ибора”га айланган.

Шу билан бирга, Ушшоқ “Ошиқлар куйи” сифатида ўн икки мақом номи қаторида ҳам зикр этилган:

*“Ушшоқ”и маро қади “Хусайни” чу “Рост”,
Дар пардаи “Бусалик”, “Раҳови”ву “Наво”ст.
Чун гашт “Бузург” дар “Исфажон”у “Ироқ”,
“Зангула”, “Ҳичоз”у “Кучак” андар бари мост.*

(Кавкабий)

Ушшоқнинг қадимий пардалари асосида ижро этилган куй ва ашула йўллари деярли барча Шарқ халқлари мусиқа санъатида муқим ўрин тутганини кўриш мумкин. Мутахассислар Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” достони ҳамда бошқа ёзма ва ашёвий манбаларга (*Проблемы музыкальной культуры народов Узбекистана, Туркмении и Таджикистана. М., 1972; Т.Вызго. К вопросу об изучении макомов. стр. 387-413*) таяниб, Ушшоқ парда-оҳанглари Сосонийлар саройида хизмат қилган бастакор Борбад асарларида (жумладан, шу санъаткорга нисбат берилган “Хусравониёт” силсиласида) қўлланганини таъкидлайди (*Гафурбеков Т. Фольклорные истоки узбекского профессионального музыкального творчества. Т., 1984*). Тахминан, VII-VIII асрлардан узил-кесил шакллана бошлаган Етти мақом тизимида, XIII-XVII асрларда эса Ўн икки мақом доирасида ва кейинчалик (XVIII-XIX асрлар) шу асосда юзага келган Шашмақом, Хоразм мақомлари ва Фарғона-Тошкент йўллари таркибида ҳам Ушшоқ пардалари барқарор мавқега эга бўлгани қайд қилинган (*Иброҳимов О. Фергано-ташкентские макомы. Т., 2006*).

Ушшоқ мақомининг кўп асрлик тарихга эга бўлган ижрочилик анъанаси ҳам катта илмий қизиқиш уйғотади. Бунда турли мусиқий тизимлар таркибида унинг коинот жисмлари билан боғлиқ “вақт ҳукм”лари ҳам ўзгариб турганини кўрамиз. Чунончи, Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достони қатламларида аниқланган Етти мақомнинг бири — Ушшоқ қизил сайёра — Марс билан боғланган бўлиб, унинг ижро этилиши сешанба кунига, вақти эса шафақ (шом) пайтига тўғри келган. Бунга ушбу дostonнинг тўртинчи ҳикоясига ишланган “Баҳром гулгун қасрда” миниатюрасидаги қизғиш рангли гумбаз, янги чиққан ой ва юлдуз тимсоллари далил бўла

олади (*Шашмақом сабоқлари. II тўплам. Иброҳимов О. “Рангларда садоланган мақомлар”. Т., 2005. 61-62 бетлар*).

XIII-XVII асрлар мусиқа амалиётида кенг қўлланган Ўн икки мақом занжирида эса Ушшоқ мақоми биринчи бўғинда келиб, одатда, унинг ижро этилиш вақти куёш чиққан маҳалга тўғри келган. Бу ҳақда Нажмиддин Кавкабийнинг “Рисолаи мусиқа” асарида зарур маълумотлар келтирилади.

Мусиқий рисолаларда Ушшоқнинг тингловчига ҳиссий таъсири ҳам таърифланади. Жумладан, Абдурахмон Жомийнинг “Мусиқа рисоласи”да Ушшоқнинг тингловчида ғайрат ва шижоат ҳиссини уйғотиши ҳақида фикр билдирилган. Бу ўринда Ушшоқнинг, энг аввало, ишқ йўлида (роҳи рост) туну кун мардонатор сайъ-ҳаракат қилаётган ошиқларга руҳий қувват бўлиши назарда тутилади. Шу боис бўлса керак, манбаларда Ушшоқ сўзига уланиб, Рост ҳам келади:

*Жомий аз баҳри мақоми ту навое ки занад,
Баҳри Ушшоқ руҳи Рост бувад сўн Ҳичоз.*

(А.Жомий)

(Маъноси: Жомий, сендан илҳомланиб Ушшоқ куйини Росту Ҳичоз ила тараннум айла-гайлар).

Ушшоқ ва Ростнинг узвий боғланиши илмий жиҳатдан ҳам асосли кўринади. Ўтмишга, айниқса, Ўрта асрларга доир рисолаларда Рост ва Ушшоқ мақомларининг товуш қаторлари бир-бирига ниҳоятда яқин бўлгани таъкидланади. Профессор В.Беляевнинг Жомий рисола-сига бағишланган шарҳидан маълум бўладики, Рост ва Ушшоқ ўртасидаги фарқ, бор-йўғи, 24 фоизни ташкил қилади, яъни бу фарқни эшитиш сезгиси билан деярли илғаб бўлмайди. Шундай яқинлик туфайли Шашмақомнинг шаклланиш жараёнида (XVIII аср) ушбу мақомлар (Ушшоқ ва Рост) Рост мақоми туркумига киритилган.

Бизгача етиб келган барча ушшоқларнинг дастлабки асоси Ўн икки мақом тизимидан ўрин олган шу номдаги мусиқа асарига бориб тақалади, дейиш мумкин. Бунда Ушшоқ намуналарининг умумий парда-оҳанг ва ривожланиш тамойиллари (нота ёзувларида турлича қайд этилган асосий таянч пардаларидан қатъи назар) муҳим далил сифатида қаралиши мумкин. Бунга “Самарқанд Ушшоғи” ёки “Ушшоқи Ҳожи Абдулазиз”, “Ушшоқ” ёки “Мулла Тўйчи Ушшоғи”, “Содирхон ҳофиз Ушшоғи” каби мусиқа асарлари мисол бўла олади. Зикр этилган асарларнинг келиб чиқиш манбалари умумий бўлса-да, уларнинг ҳар бири ноёб ва алоҳида бадиий қимматга эга.

Миллий мақом санъатимиздаги Бухоро-Самарқанд услубининг йирик намояндаси бўлган мусиқашунос санъаткор Ҳожи Абдулазиз Расулов Шашмақом чолгу ва ашула йўлларининг мохир ижроچиси эди. “Самарқанд ушшоғи” куйида унинг маҳорати яққол акс этади, яъни бу асар мавзу баёни, ривожланиш тамоиллари ва авжлари билан Шашмақом шўбаларининг ички тузилиш қонуниятларини эслатади. “Тошкент Ушшоғи” ёхуд Ушшоқнинг Мулла Тўйчи йўлида эса Фарғона-Тошкент услубидаги мақомларга хос бўлган сифатлар уйғунлаштирилган. Айниқса, “Содирхон Ушшоғи”-

да ана шу услубнинг ёрқин ва ўзига хос жанри — катта ашуланинг бадий жозибаси ўзгача бир тароват билан намоён бўлади.

Миллий мусиқамиз хазинасидан ўрин олган бу каби ноёб жанрлар Ушшоқ мақом йўлининг битмас-туганмас ижодий имкониятларини тасдиқлаш билан бирга, унинг бастакорларимиз учун келажақда ҳам бебаҳо илҳом манбаи бўлиб қолишини кўрсатади.

Чинора ЭРГАШЕВА,

*Ўзбекистон давлат Консерваторияси
катта ўқитувчиси*

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаси халқ оғзаки ижодининг бой хазинасига эга. Асрлар давомида бу ҳудудда Шеробод, Чироқчи, Қамай, Бойсун ва Бешқўтон каби бешта поэтик мактаб шаклланган. Улар ўзбек дostonчилик мактабида ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турган. Бу воҳа мусиқасида инсон руҳий дунёсининг ранг-баранг товланишлари яққол кўзга ташланади. Бу элнинг бахши-шоирлари шунчаки ижрочи бўлиб қолмай, ижодкор сифатида ҳам ўзбек эпоси ривожига мунтазам ҳисса қўшиб келган. Жумладан, “Алпомиш” дostonининг иккинчи қисми — “Барчин бекач” янги жозибадор сюжет йўналиши билан бойитилган.

Жанубий Ўзбекистон поэтик мактаблари орасида Шеробод дostonчилик мактаби бахши-шоирлари сўз санъати ва мусиқанинг кўп намунасини бизгача авайлаб-асраб етказиб келган. Бу мактаб Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятининг айрим ҳудудлари, Тожикистон ва Туркменистон республикаларининг ўзбеклар яшайдиган овул, қишлоқ, туманларида тарқалгани, репертуарида ўзига хос дostonлар мавжудлиги, бахшичилик аънанаси яшовчанлиги билан ҳам ажралиб туради. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, бугунги кунга келиб, Сурхондарё ва Қашқадарёда дostonчилик мактаблари кам қолган ва уларнинг вакиллари ҳам Шеробод дostonчиларининг таъсирига тушиб, ўз мактаби аънаналарини деярли унутган.

Табийки, ўзбек бахшичилик мактаблари тугаб бораётган бир паллада унинг Шеробод мактаби нисбатан яшовчанлигига сабаб нима, деган савол туғилади. Буни куйидагича изоҳ-

лаш мумкин: ҳудуд республикамизнинг чекка қисмида жойлашгани, кенглиги ва аҳолининг аксарият қисми чорвачилик билан машғуллиги, тарқоқлиги; ижтимоий-маиший турмушнинг бошқа вилоятларга нисбатан секин ривожланиши; ерли халқнинг дostonчиликка бўлган кучли ихлоси уни сақлаб турган асосий омиллар бўлиб, ҳозирги кунда ҳам тўйлар, кўнгилочар томошалар, байрамлар, сайиллар бахшиларсиз ўтмайди; устоз бадиҳагўй бахшилар шогирд тайёрлашни бурч деб билади ва бу аънанани давом эттирмаса, эл назаридан қолади. Ўзига муносиб ўринбосар етиштирмаган устоз бахши саналмайди; бахшиларнинг ўзаро ижодий беллашувлари, тўй ва давраларда эл олдидан айтишиб, тингловчини ўзига оғдириб олиш аънанаси ҳозиргача сақланиб қолган.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Қашқадарё ва Сурхондарё дostonчилик аънаналари аста-секин йўқолиб бораётир. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор: ижтимоий-маданий ҳаётдаги янгиликлар, радио, телевидение, кинонинг кенг тарқалиши бахшичилик санъатига қизиқшни бирмунча сўндирди; тўю тадбир, байрамларда бошқа “санъат” турлари оммалашди, натижада бахшилар халқ ўртасида кам кўринадиган бўлди. Шунингдек, устоз бахшиларнинг шогирд тайёрлаш аънанаси асл моҳиятини йўқотди, яъни устоз энди шогирдлар билан алоҳида шуғулланмай, фақат тўйларда, давраларда эпос намуналаридан парчалар айтиш билан чекланмоқдаки, натижада шогирд матнни тўлиқ ўзлаштиролмай қолмоқда. Ўзини кўрсатиш, радио ва телевидениеда чиқиш учунгина устоз кўрмай, дуо

олмай, чоп этилган дostonлардан парча ўрганиб айтадиган ҳаваскор бахшилар пайдо бўлди. Бунинг натижасида эса дoston мазмунини, бахши маҳоратини тушунадиган тингловчилар камайиб кетди. Дўмбира чалиб ички овозда куйланаётган ҳар қандай матн дoston, куйловчи эса бахши деб аталаётгани ниҳоятда таассуфли ҳолдир.

Ҳозирги бахшилар устозидан ўрганган дostonларни ижро этиш билангина чекланиб қолмайди. Улар республиканинг бошқа ҳудудларида яшаган ижодкорларнинг нашр этилган асарларини ўқиб-ўзлаштириб, турли анжуман, кўрик-танловларда эшитган матнлар билан ҳам репертуарини бойитади. Шундай экан, бугунги кунда маълум поэтик мактабларга хос анъ-

аналар аралашиб кетди. Бу ҳол ижро усулида ҳам кузатилади.

Жанубий Ўзбекистонда ҳам дostonчилик санъатининг мавқеини белгилайдиган бадиҳағўй бахшилар саноклигина қолди. Уларнинг кўпи мутахассислиги филолог бўлгани боис ёзма адабиётга хос шеър тузилиши, тасвир усулларини оғзаки ижодда ҳам қўллаши эпик анъаналар сўниб бораётгани, дostonчиликдаги жонли жараён сусаяётганидан дарак беради ва бу бебаҳо анъанани сақлаб қолиш юзасидан чора-тадбирларни кучайтиришга даъват этади.

Абдиолим ЭРГАШЕВ,

филология фанлари номзоди

Робиндранат Тагор, Хўжа Аҳмад Аббос, Кришан Чандр, Амрита, Тирумалеш, Прем Чанд каби ҳинд адабиётининг йирик номояндalарини ижодини ўзбек китобхони яхши билади.

Биз сўз юритмоқчи бўлган асар эса яна бир машҳур ҳинд ёзувчиси Яшпал қаламига мансуб “Парда” ҳикоясидир. Ҳаётни бадиий акс эттиришининг реалистик усулига мансуб бу асар сюжети оддий бир ҳинд oilаси, унинг ижтимоий кечмиши тасвирига асосланган. Ҳикоя қахрамони — Парибахш чаласавод бир йигит, амал-тақал қилиб уйланган. Қарамогида онаси, хотини, беш фарзанди бор. Катта oilани боқиш учун у оладиган маош камлик қилади, шу боис бир умр боши қарз-қаволадан чиқмайди. Ночорлик, фақирлик шу даражадаки, “Газлама... қимматлашган бир пайтда, худди кузда дарахтларнинг барги тўкилгандек, уйдаги хотин-қизларнинг кийим-кечаги ҳам тутдай тўкилиб қолган эди”.

Ҳикояда муаллиф парда деталидан бадиий приём сифатида фойдаланади. У бир вақтнинг ўзидa ҳурмат, тўсиқ, ҳимоя, ниқоб, иззат, обрў рамзи вазифасини бажаради. Парибахшдан қарзини ололмаган Хон ичкарини ташқаридан тўсиб турадиган пардани юлиб олишга қарор қилади. Парибахш ялиниб-ёлвориб, “Теримни шилиб олиб, бозорда пуллай қолинг. Розиман!” деса ҳам “Хон пардани жаҳл билан бир тортган эди, парда шарт узилди. Йўқ, парда эмас, Парибахшнинг жон риштаси узилди. У гандираклаб ерга йиқилди”. Одатда, гарбона мента-

литет, турмуш тарзидан фарқли ўлароқ, ҳиндларда ҳам, ўзбеклар каби, ота-она фарзандига жонфидо бўлади. Айниқса, ота учун бокира қизларни асраш мисоли кўз қорачигини асраш, жону жаҳонини эъзозлаш билан баробар. Шу маънода, ёзувчи отанинг ички дунёсини, рухий оламини бутунисича, ишонарли қилиб тасвирлай олган.

Парда бадиий образ сифатида жадид асарларида (Фитратнинг “Ўқитгувчилар юртига” шеъри ҳамда Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида) денотатив, яъни мажозий маънода халқ кўзини қоплаган жаҳолат рамзи тарзида қўлланган. Уларда парданинг нечоғлиқ хавфи ва зарарли эканини кўрсатиш учун унинг қоронғилик тимсоли экани алоҳида таъкидланган бўлса (Абдурауф Фитрат. 1-жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2000, 42-43-бетлар; Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 184-бет), мазкур ҳикояда парда коннотатив маъносида, аёллар номусини сақлайдиган восита сифатида акс эттирилган. Демак, бу асарларда парда бир-бирига контраст қўлланган.

Шунингдек, парда деталидa ёзувчининг мавҳумликка асосланган сирли (яширин) гоъвий мақсади ҳам умумлашган. Назаримизда, парда образига кўчган “яширин (сирли) метафора”ни англиялик олим Вильям Эмпсон яратган мавҳумликнинг олтинчи категорияси билан узвий боғлиқликда изоҳлаш мумкин (William Empson, *Seven Types of Ambiguity*. New York: new

Directions. 1966, twelfth printing, pp. 176-191.) Зотан, мазкур категория асосида муаллиф аклининг дудмал структураси воситасида характерланган, ёзувчи ёки шоирнинг бадиий асардаги ғоявий мақсадини тарғиб қилишга имкон берадиган мавҳумлик қудрати, мавҳумликка эътиқод назарияси ётади. Шубҳасиз, Вильям Эмпсон яратган дудмаллик назарияси у даражада такомиллашмаган шакл (ёки приём) ёхуд ҳар жиҳатдан мукамал категория бўлмаса ҳам, юқорида кузатганимиздек, Яшпал пардадаги сирли мавҳумликни аниқ мақсадга йўналтира олганини изохлашимизга ёрдам беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳикояда ҳинд халқининг ночор ҳаёт тарзига қарама-қарши ўларок, оптимистик руҳ — ҳаёт қийинчиликларидан чўчимаслик, оила шаънини пок сақлаб яшашга интилиш, отанинг хонадон аҳли учун масъуллиги, оила, хусусан, хотин-қизлар ор-номусини ҳар нарсадан устун қўйиш, эъзозлаш каби Шарқ халқларига хос бўлган талай жиҳатлар реал бўёқларда тасвирланган. Парибахш хонадошидаги аёлларнинг остона ҳатлаб кўчага чиққанини маҳаллада ҳеч ким кўрган эмас. Ота қизлари бўй етиб қолгани учун уларга кўчага чиқишга рухсат бермайди, ҳатто сувни ўзи ташиб олиб келади. Парибахшнинг ҳатти-ҳаракатлари унинг руҳий ҳолатини намоён этади, ўзига хос қиёфасини гавдалантиради. Муаллиф бу образ орқали Шарқ, хусусан, ҳинд халқига хос миллий характер қирраларини кўрсатишга эришган.

Яшпалнинг “Парда” ҳикоясида кўтарилган муаммо Шарқ халқларида умрбоқий, абадий давом этадиган масалалардан бўлгани учун ҳам бу ҳинд китобхони каби ўзбек китобхонини ҳам бефарқ қодирмаслиги шубҳасиз.

Шу ўринда ҳинд ижодкорлари асарларидан таркиб топган ва биз юқорида таҳлилга тортган ҳикоя ҳам жой олган “Чироқ ёнар тун

бўйи” (Тошкент, “Чўлпон” нашриёти, 2006 йил) тўплами ҳақида икки оғиз. Тўпландаги наср ва назм намуналари ҳинди, урду, бангалий, панжобий, гужрати ва инглиз тилларидан ўзбекчага аслият асосида таржима қилинган. Тўпландаги Ражагўпалачариянинг қадимий ҳинд фольклори аънаналари руҳида, маърифий-дидактик йўналишда ёзилган “Булоқи” асари, Пурушўттам Балкришна Сатҳенинг Ҳиндистондаги толерантлик ҳақидаги “Кўрмана” ҳикояси, Хўжа Аҳмад Аббоснинг “Чироқ ёнар тун бўйи” ҳикояси ва бошқа асарлар ҳам мавзу ва муаммо нуқтаи назаридан ўзаро яхлитликни ташкил этади. Фикримизча, бугунги кун талабларидан келиб чиқиб, тўпламга ўзбек ўқувчиларига маълум бўлган Мирзо Ғолиб, Робиндранат Тагор, Премчанд каби машҳур сўз усталарининг асарларини киритиш шарт эмас эди. Жуда лозим топилса, улар ижодидан қилинган янги таржималар китобхонлар диққатига ҳавола этилса кифоя қиларди. Ўзбек китобхонига нотаниш замонавий ҳинд адабиёти намуналарини нашр эттириш эса ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу Ҳиндистондаги жорий адабий жараёндан бохабар бўлиш имконини беради.

Тўпландаги таржималарнинг бадиий савияси турлича. Уларда учрайдиган жузъий камчиликларни таҳрир жараёнида тузатиш мумкин эди. Бу билан таржималар бадиияти янада сайқалланган бўларди. Шунга қарамай, ҳинд ёзувчилари асарлари жамланган “Чироқ ёнар тун бўйи” тўпламини юртдошларимиз она тилида ўқиш имконига эга бўлганининг ўзи ҳам катта ижтимоий-адабий ва маданий-эстетик ҳодисадир.

Зулҳумор МИРЗАЕВА,

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти докторанти

SUMMARY

In a discussion entitled “Literature purifies the soul”, literary scholar Naim Karimov narrates about jadidism, a movement of national renaissance in Turkistan at the beginning of the last century that spread ideas of enlightenment among people, and so was severely suppressed by the Soviet government. The author then touches on the issues of Uzbek literature, the modern state of the art of word, and deals with those ideas that he expressed in his work entitled “The panorama of XXI century literature”. At the end, he tries to compare contemporary intellectuals with those of the past century in an attempt to find similarities and differences between them.

Non-governmental public organizations are widely recognized as an integral part of a democratic society. If so, why are these non-government non-profit bodies, often described by westerners as “third sector”, needed? What are their goals and functions? How different are they from inter-governmental organizations? Ulughbek Muhammadiev in his article entitled “NGOs” carefully scrutinizes these structures, functions of which often deviate from the declared ones.

Some people regard contemporary changes in the world as the age of information or that of the computer. Whatever it is called, it is a fact that the notions of custom, traditions, and national culture are undergoing massive conversions. What do we mean by culture, who is cultured today? What are the basic parameters of cultured people? Does being modern mean that a person is cultured? Writer Nazar Eshonqul’s “What is culture? What is a lack of it?” is an article where these questions find their answers.

In Central Asia the first schools appeared in the VIII century. Since then till the 20s of the XX century such schools had been operating under mosques. At the beginning students of these schools were taught the alphabet, and then they learnt portions from Koran. The main goal of old schools was to instill Islamic beliefs into the child's mind. "The old school" is an article by literary scholar Ulughbek Dolimov where he examines the historical formation of traditional schools; gives information about the educational systems of the past centuries, boys' and girls' schools, the educational process, and methods of teaching how to read and write.

Jaloliddin Rumi was a distinguished poet, a famous representative of the teaching of tasavvuf (Sufism), an intellectual who greatly contributed to the development of Islamic philosophy. But a thorough analysis of his works and nature leads one to question whether he should be a poet and a philosopher. Aesthetics scholar Abdulla Sher in his article headlined "If you understand your nation, you understand God" makes an attempt to clear this ambiguity.

Philosophy is a main integral part of humanitarian sciences. However, there is a problem before today's scholars: what concepts should philosophy be based on? Khurshid Yuldoshev's "Is philosophy a science?" is an article where the author's views about the place of philosophy in the system of sciences, its objects and main differences from other sciences are presented.

"If one tries to closely investigate the life paths of the characters in the "Alpomish" epic, he can discover the philosophy of life," says folklorist scholar Shomirza Turdimov in his book entitled "Epos and ethnos". "A lesson drawn from the family tree" is a section from this book where one can find a structural analysis of the epic. This extract is kindly presented to the reader's attention.